MILAN MIHALJEVIĆ

SLAVENSKA POREDBENA GRAMATIKA

1. DIO

ŠKOLSKA KNJIGA

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU 1669

Urednica
Jadranka Hađur

Recenzenti
Stjepan Damjanović
Radoslav Katičić
Dubravka Sesar

Grafička urednica
Marija Jurc

Autorica naslovnice
Dubravka Rakoci

Korektorice
Ljiljana Cikota
Božena Pavičić

Kompjutorski prijelom
[illegible] – *Zagreb*

Objavljivanje ovoga sveučilišnog udžbenika odobrio je Senat Sveučilišta u Zagrebu rješenjem broj 02-1178/3-2001. od 10. srpnja 2001.

Knjigu su financijski poduprli Zaklada HAZU i Ministarstvo znanosti i tehnologije Republike Hrvatske.

© ŠKOLSKA KNJIGA, d.d., Zagreb, 2002.
Nijedan dio ove knjige ne smije se umnožavati, fotokopirati ni na bilo koji način reproducirati bez nakladnikova pismenog dopuštenja.

ISBN 953-0-30225-8

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb

UDK 811.16'36(075.8)

MIHALJEVIĆ, Milan
Slavenska poredbena gramatika / Milan Mihaljević. – Zagreb : Školska knjiga, 2002.

Bibliografija.

ISBN 953-0-30225-8

420808016

Tisak: Grafički zavod Hrvatske, d.o.o., Zagreb

Milan Mihaljević

SLAVENSKA POREDBENA GRAMATIKA

1. dio
UVOD I FONOLOGIJA

Školska knjiga, Zagreb, 2002.

Sadržaj

PREDGOVOR XI

1. UVOD U POREDBENO JEZIKOSLOVLJE 1
1.1. Jezična srodnost 1
1.2. Izoglose i rodoslovno stablo 4
1.3. Glasovni zakoni 7
1.4. Tipologija glasovnih promjena 13
1.4.1. Slabljenje ili jačanje 14
1.4.2. Dodavanje glasova 16
1.4.3. Premetanje glasova 17
1.4.4. Stapanje glasova 17
1.4.5. Cijepanje glasova 18
1.4.6. Jednačenje glasova 18
1.4.7. Razjednačivanje glasova 19
1.5. Kronologija glasovnih promjena 20
1.6. Uzroci glasovnih promjena 24
1.7. Analogija 24
1.7.1. Analogija i glasovni zakon 25
1.7.2. Model i motiv 26
1.7.3. Smjer djelovanja analogije 27
1.7.4. Pravilnost analogije 27
1.7.5. Granice analogije 28
1.8. Druge vrste oblične promjena 28
1.9. Rječničke promjene 29
1.10. Poredbena metoda 32
1.11. Metoda unutarnje rekonstrukcije 43
1.12. Kulturna rekonstrukcija 48

2. INDOEUROPSKI JEZICI 51
2.1. Kentumski jezici 52
2.1.1. Anatolijski jezici 52
2.1.2 Grčki jezik 53
2.1.3. Italski jezici 55

2.1.4. Keltski jezici ... 56
2.1.5. Germanski jezici ... 57
2.1.6. Toharski jezici ... 59
2.2. Satemski jezici ... 59
2.2.1. Iranski jezici ... 59
2.2.2. Indijski jezici ... 60
2.2.3. Nuristanski (kafirski) jezici ... 62
2.2.4. Armenski jezik ... 62
2.2.5. Albanski jezik ... 63
2.2.6. Baltički jezici ... 63
2.2.7. Slavenski jezici ... 65
2.2.7.1. Istočnoslavenski jezici ... 66
2.2.7.2. Zapadnoslavenski jezici ... 69
2.2.7.3. Južnoslavenski jezici ... 73
2.3. Neodređeni indoeuropski jezici ... 79
2.4. Indoeuropska kultura i pradomovina ... 81

3. INDOEUROPSKI FONOLOŠKI SUSTAV ... 87
3.1. Samoglasnici ... 87
3.2. Dvoglasnici ... 90
3.3. Sonanti ... 92
3.4. Slogotvorni nosnici i protočnici ... 94
3.5. Spirant (predušnik, strujnik) ... 95
3.6. Zatvornici (okluzivi) ... 97
3.7. Prijevoj ... 104
3.8. Laringali ... 109
3.9. Naglasak ... 114

4. OD INDOEUROPSKOGA DO PRASLAVENSKOGA ... 119
4.1. Gubljenje aspiracije ... 119
4.2. Gubljenje labiovelara ... 120
4.3. Gubljenje slogotvornih sonanata ... 121
4.4. Baltoslavenski suglasnički sustav ... 124
4.5. Promjena *s* u *h* (pravilo ruki) ... 125
4.6. Razvoj palatovelara (satemizacija) ... 131

5. KLASIČNI PRASLAVENSKI ... 133
5.1. Stapanje *a* i *o* ... 133
5.2. Zakon otvorenih slogova ... 140
5.3. Razvoj protetskih suglasnika i sprječavanje zijeva ... 144

5.4. Slogovna harmonija 147
5.5. Prva palatalizacija velara 148
5.6. Prilagodba samoglasnika (prijeglas) 151
5.7. Monoftongacija diftonga 152

6. OPĆESLAVENSKE PROMJENE 157
6.1. Druga palatalizacija velara 157
6.2. Treća palatalizacija velara 162
6.3. Jotacija 166
6.4. Postanak nosnih samoglasnika 173
6.5. Pojednostavnjenje skupina *tl, dl* 179
6.6. Metateza likvida 183
6.7. Prijelaz kvantitete u kvalitetu u samoglasničkom sustavu i njegove posljedice 196
6.7.1. Razvoj jerova 198
6.7.2. Spajanje *y* i *i* 211
6.7.3. Razvoj jata 214
6.8. Stezanje (kontrakcija) 220
6.9. Sažetak suglasničkog razvoja i pojava korelacije po umekšanosti 223

LITERATURA 233

»Pomeni čędo êko človêčьsko myšlenie estь kъ vêtru podobьno: êkože vêtrъ skoro minetь, tako i myšlenie človêčьsko skoro minetь. Bǫdi gotovъ slyšati a lênivъ otъvêčati i egdaže otъvêčaeši, umileno glagoli znaę da eliko kratъ umileno otъgovoriši, toliko kratъ dьêvola ustrêliši.«

Synovi moemu Iosipu i Ivanu bratru ego i Anê sestrê eû i Milici materi ihъ

PREDGOVOR

Slavenska je poredbena gramatika u nas već dugo zanemarena. Posljednji je priručnik iz toga područja prema bilješkama za predavanja Stjepana Ivšića izdala Školska knjiga još 1970. godine. U Ivšićevoj je knjizi izneseno stanje znanstvene spoznaje kakva je dosegnuta u dvadesetim godinama 20. st. Doda li se tomu i činjenica da je to izdanje danas teško dostupno i da se može naći samo u razmjerno malom broju stručnih knjižnica, može se s pravom reći da nemamo primjerenog udžbenika za poredbenu slavensku gramatiku. Zadaća je ove knjige da barem djelomice popuni tu prazninu. Studentima hrvatskoga i drugih slavenskih jezika ona bi trebala biti vodič u to važno područje, koji će ih opremiti znanjima nužnim za dobro razumijevanje povijesti i sadašnjosti svakoga slavenskog jezika. Gradivo sam nastojao izložiti tako da ga studenti mogu lako slijediti a da to ipak ne bude na štetu preciznosti i znanstvene utemeljenosti opisa. Zato se nadam da knjiga može poslužiti i kao koristan priručnik za stručnjake, a ne samo kao sveučilišni udžbenik. Zbog njezina uvodnoga dijela, kao i zbog činjenice da je to jedno moguće oprimjerenje poredbene jezikoslovne metodologije, knjigom se mogu služiti i studenti općega jezikoslovlja i svi jezikoslovci i filolozi kojima specijalnost nisu slavenski jezici.

Gradivo je podijeljeno na šest poglavlja. Prva su tri poglavlja uvodna i u njima se postavljaju temelji razlaganju u sljedeća tri poglavlja koja čine jezgru knjige. Prvo je poglavlje opći uvod u genetsko poredbeno jezikoslovlje, drugo prikazuje indoeuropsku jezičnu porodicu s osobitim težištem na slavenskim jezicima, a treće opisuje indoeuropski glasovni sustav. U četvrtom se poglavlju opisuje glasovni razvoj od indoeuropskoga do baltoslavenskoga i ranog praslavenskoga, a u petome praslavenske promjene koje su zahvatile sve slavenske jezike, koje u svima imaju iste reflekse i čiji je rezultat praslavenski glasovni sustav kako se pokazuje neposrednom usporedbom slavenskih jezika. U šestom su poglavlju prikazane one promjene koje su zahvatile cijelo

slavensko područje ili najveći njegov dio, ali su im refleksi u pojedinim slavenskim jezicima (djelomice) različiti pa ih se ne može smatrati u pravom smislu praslavenskim i stoga su nazvane općeslavenskim. Za sve one koji o pojedinoj promjeni ili problemu žele znati više dodao sam popis literature kojom sam se služio. Ovo je samo prvi svezak djela koje će biti cjelovito tek s drugim sveskom u kojemu će biti opisana praslavenska morfologija, prozodija i pitanje slavenske pradomovine.

Knjiga je nastala na temelju predavanja koja sam od 1997. do 2000. godine držao studentima jednopredmetnog studija kroatistike na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Osim slušača, kojima najsrdačnije zahvaljujem, na njezin su konačan oblik na različite načine utjecali mnogi kolege i prijatelji. Johannesu M. Reinhartu, Georgu Holzeru i Waylesu E. Browneu zahvaljujem na traženju i slanju kod nas teško dostupne literature. Za stručnu pomoć oko pojedinih problema zahvaljujem Milki Jauk-Pinhak, Mateu Žagaru, Ivani Vidović, Saši Durmanu i kolegama iz Staroslavenskog instituta u Zagrebu. Osobitu zahvalnost dugujem recenzentima Stjepanu Damjanoviću, Radoslavu Katičiću i Dubravki Sesar. Radoslav Katičić strpljivo je čitao svaki napisani redak iznoseći brojne primjedbe, komentare i upute kako se rukopis može poboljšati, upućujući na dodatnu literaturu i ispravljajući moje neznanje i pogreške, pa čak i one tiskarske. U knjizi mu nisam zahvaljivao na svim mjestima gdje bi to trebalo učiniti jednostavno zbog toga što bi takvih zahvala bilo previše, a to bi bitno produljilo tekst knjige. Stjepan Damjanović čitao je tekst još dok je nastajao, ohrabrujući me da ustrajem u njegovu pisanju i pomažući svojim savjetima i primjedbama o tome kako napraviti znanstveno dobro utemeljen tekst u kojemu će problematika biti izložena na primjeren i studentima razumljiv način. Stoga obojici ovdje izričem jedno osobito velika HVALA. Bez njihove bi pomoći ova knjiga bila bitno lošija.

U Zagrebu 4. siječnja 2002. *Autor*

1. UVOD U POREDBENO JEZIKOSLOVLJE

1.1. Jezična srodnost

Poredbena gramatika, kao što se vidi iz njezina naziva, uspoređuje jezike. Jezici se uspoređuju da bi se utvrdile sličnosti i razlike među njima. Pritom nam se čini običnim i normalnim da su jezici međusobno različiti i stoga razlike među jezicima nisu osobito obavijesne ako se promatraju neovisno o sličnostima. Mnogo je zanimljivija (i neočekivanija) činjenica da među jezicima postoje i sličnosti. Stoga poredbenu gramatiku ponajprije zanima sličnost među jezicima. Sličnost zovemo još i srodnošću. Kao i među ljudima, i među jezicima postoje različite vrste srodnosti. Jezici koji su veoma udaljeni jedni od drugih i nikad nisu bili u dodiru mogu biti srodni po tome što imaju iste vrste jedinica na različitim strukturnim razinama ili iste vrste gramatičkih konstrukcija. Za takve jezike kažemo da pripadaju istomu jezičnom tipu, tj. da su tipološki srodni. Druga je vrsta srodnosti posljedica zajedničkog života, tj. dodira među jezicima i zato se zove dodirna ili kontaktna srodnost. Treća je vrsta srodnosti po podrijetlu i zove se genetska srodnost.[1]

Cijelo je jezikoslovlje po svojoj naravi usporedbeno. Da bi se odredile zakonitosti i načela jezične organizacije, potrebno je uspoređivati različite jezike. Poredbena se gramatika od drugih grana jezikoslovlja razlikuje time što je zanima samo genetska srodnost. Pojam genetske srodnosti kojim se služi poredbena gramatika novijeg je postanja. U većini se priručnika iz poredbenog jezikoslovlja čita da je prvi o jezičnoj srodnosti u suvremenom značenju te riječi govorio engleski koloni-

[1] O te tri vrste srodnosti vidjeti članak R. Katičića *Jezična srodnost* u: Katičić 1971: 143 – 157.

jalni sudac u Indiji Sir William Jones. Jones je 1786. u Kraljevskomu azijskom društvu Bengala (*Royal Asiatic Society of Bengal*) održao predavanje o sanskrtu (staroindijskom jeziku) i njegovoj srodnosti s grčkim i latinskim. U tom je predavanju izrekao i ove riječi:[2]

> *The Sanskrit language, whatever be its antiquity, is of a wonderful structure; more perfect than the Greek, more copious than the Latin, and more exquisitely refined than either, yet bearing to both of them a stronger affinity,*
> *of verbs and in the forms of grammar, than could possibly have been produced by accident; so strong indeed, that no philologer could examine them all three, without believing them to have sprung from some common source, which, perhaps, no longer exists: there is similar reason, though not quite so forcible, for supposing that both the Gothic and the Celtic, though blended with a different*
> *origin with the Sanskrit; and the old Persian might be added to the same family, if this were the place for discussing any question concerning the antiquities of Persia.*[3]

Te su riječi postale manifest nove znanosti koja je željela povijesno objasniti ne samo srodnost tih triju jezika već i svih drugih koji su im slični. I prije Jonesa mnogi su pokušavali izvoditi jedan živi jezik iz drugoga, katkad s najsmješnijim i najnevjerojatnijim rezultatima. I kada je uočena sličnost između sanskrta, grčkoga i latinskoga, ona je objašnjavana tako da se grčki razvio iz sanskrta, a latinski iz grčkoga. Jones je, međutim, uveo ideju usporednoga jezičnog razvoja i jezične porodice, a govorio je i o prajeziku (iako nije uporabio taj naziv) kao jeziku iz kojega su se razvili svi jezici jedne jezične porodice te da on u slučaju sanskrta, grčkoga i latinskoga najvjerojatnije više ne postoji.

---

[2] Citirano prema R. S. P. Beekes 1995:13. Vidjeti također i T. Crowley 1992:24. Njemački prijevod vidjeti u: O. Szemerényi 1989:4.

[3] *Sanskrt je, bez obzira na starost, divno strukturiran; savršeniji je od grčkoga, bogatiji od latinskoga, profinjeniji od oba, a ipak im je toliko sličan, i u glagolskim korijenima i u gramatičkim oblicima, da to ne može biti slučajno. Sličnost je tolika da nijedan filolog ne može proučavati ta tri jezika a da ne povjeruje da potječu iz zajedničkog izvora koji možda više ne postoji. Isto tako postoje razlozi, iako ne tako snažni, da se pretpostavi kako su i gotski i keltski, iako pomiješani s drugim idiomima, istoga podrijetla kao i sanskrt te da se toj porodici može dodati i staroperzijski, ako je ovo uopće mjesto za razgovor o perzijskim starinama.*

Danas, međutim, znamo da je gotovo cijelo stoljeće prije Jonesa poznati njemački filozof G. W. Leibniz u dopisivanju s najpoznatijim stručnjakom za amharski jezik tog vremena Hiobom Ludolfom tvrdio da su svi jezici povezani jer imaju zajednički izvor, tj. da su svi inačice istoga korijena.[4] Cilj je da se taj korijen, koji je teško otkriti, otkrije. Opći prajezik Leibniz je nazvao adamskim.[5] Bilo mu je jasno da taj prajezik više ne postoji, već se mora rekonstruirati iz postojećih jezika. Zato je počeo uspoređivati tada poznate jezične porodice i svoditi ih na prajezike kojima je davao i nazive.[6] Tako je sto godina prije početka poredbenog jezikoslovlja, kako ga danas određujemo, uspostavio prva porodična stabla. Stoga danas sve više povjesnika poredbenog jezikoslovlja smatra Leibniza utemeljiteljem, ili barem pretečom, te discipline. Leibniz je jasno odredio cilj poredbenih istraživanja (rekonstrukciju prajezika, tj. *radix quaerenda est*), ali (kao ni Jones) nije znao kako do tog cilja doći. Metodologija mu je bila eklektična; služio se svim sredstvima za koja je mislio da mogu dovesti do cilja.

Svoje tvrdnje o srodnosti sanskrta s grčkim i latinskim Jones nije dokumentirao. Prvu metodičnu studiju o srodnosti tih jezika u kojoj su utvrđeni neki osnovni kriteriji za jezičnu usporedbu napisao je indolog hrvatske narodnosti Filip Vezdin 1798. godine.[7] Vezdin je prvi tražio sličnost u riječima i strukturnim jedinicama, a svoje je tvrdnje o srodnosti i zajedničkom podrijetlu sanskrta, avestičkoga, latinskoga i germanskih jezika bogato potkrijepio listama riječi, padežnih oblika i dijelova glagolskih paradigmi. Iako ih je nizao bez nekog reda i sustava, primjeri su mu velikim dijelom prave podudarnosti koje uvjerljivo potvrđuju njegove zaključke. Uvijek je uspoređivao cijele riječi i glasovno i sadržajno, a približio se i spoznaji o glasovnim podudarnostima.[8] Zato i toga znamenitog Hrvata valja uvrstiti među pionire poredbenog jezikoslovlja.

---

[4] Vidjeti J. T. Waterman 1978.

[5] Taj je naziv prvi uporabio njemački mistik Jakob Böhme.

[6] Europske je jezike npr. nazvao jafetskim, a jugoistočnoazijske i afričke aramejskim.

[7] Naslov je studije *De antiquitate et affinitate linguae zendicae, samscrdamicae et germanicae dissertatio*. Usp. M. Jauk-Pinhak 1984: 134.

[8] Usp. M. Jauk-Pinhak 1984: 137.

1.2. Izoglose i rodoslovno stablo

Pojmovi jezične porodice i prajezika počivaju na pretpostavci da se jezici mijenjaju. I doista – svi se jezici neprestano mijenjaju. Neki se jezici mijenjaju sporije, a neki brže. Isto se tako jedan jezik katkad mijenja sporije, a katkad brže. To znači da jezično vrijeme nije uvijek podudarno s objektivnim, astronomskim vremenom.[9] Pretpostavimo da u nekome vremenskom razdoblju postoji jezik A koji se govori na području prikazanome na slici 1.

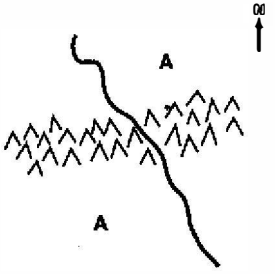

Slika 1.

Pretpostavimo zatim da su se na području jezika A s vremenom dogodile promjene koje nisu zahvatile cijelo područje na kojemu se on govori, već samo dio. Jedna se promjena dogodila samo na prostoru sjeverno od planina, a druga južno od njih. Time se u drugome vremenskom razdoblju jezik A razdvojio i na njegovu su području nastala dva jezika B i C, kako je prikazano na slici 2.

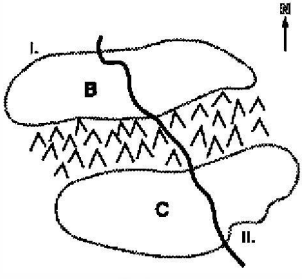

Slika 2.

[9] Više o jezičnom vremenu vidjeti u istoimenom poglavlju u: R. Katičić 1971: 158 – 169.

Nakon nove promjene koja je zahvatila područje jezika C zapadno od rijeke, dolazimo do trećeg stupnja gdje se taj jezik cijepa na dva jezika, tj. od njega se odvaja jezik D, što je prikazano na slici 3.

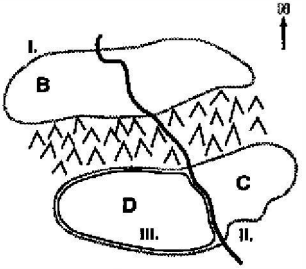

Slika 3.

Pretpostavimo da se nakon nekog vremena dogodila i četvrta promjena koja je zahvatila područje jezika B istočno od rijeke i dio područja jezika C kako je prikazano na slici 4.

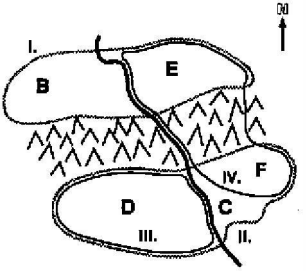

Slika 4.

Kao što je vidljivo iz slike, ta promjena uzrokovala je dijeljenje dvaju jezika (B i C), a ne samo jednoga.

Sve su četiri slike prostorni prikazi jezičnih promjena. U njima su sve promjene opisane s pomoću slike vala. Kada bacimo kamenčić u vodu, on uzrokuje nastanak vala koji se u koncentričnim krugovima širi dok ne naiđe na prepreku i zamre. Svaki val dopire, dakle, samo do određene crte. Takav se način prikazivanja jezičnih promjena uobičajio nakon njemačkog jezikoslovca druge polovice 19. st. Johannesa Schmidta, a poznat je pod nazivom teorija valova (njem. *Wellentheorie*).[10] Crtu

[10] Iako se teorija valova obično povezuje sa Schmidtom, čini se da ju je prvi predložio Hugo Schuchardt. I Schuchardt i Schmidt bili su Schleicherovi učenici. Usp. L. Campbell 1998: 189.

do koje je dopro val, odnosno granicu proširenosti jezične promjene ili svojstva zovemo izoglosom. Gdje se međusobno poklapaju dvije ili više izoglosa, tj. granice proširenosti dvaju ili više jezičnih svojstava, govorimo o snopu izoglosa. Pitanje je, međutim, kako to što se dogodilo na području jezika A možemo prikazati vremenski. Ni u jednoj se od gornjih slika ne vidi vremenski tijek zbivanja. On se, doduše, može dobiti tako da u slijed, jednu iza druge, poredamo sve slike, ali takav je način prikazivanja vremenskog razvoja jezika vrlo složen i negospodaran. Isti se razvoj može jednostavnije prikazati s pomoću stabla kojemu je korijen jezik A, a grane i ogranci ostali jezici koji su se iz njega razvili. Ako tako preobličimo sve četiri slike, kao rezultat dobit ćemo stablo prikazano na slici 5.

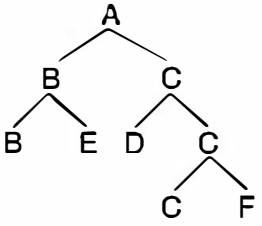

Slika 5.

Taj drugi način prikazivanja jezičnog razvoja poznat je kao teorija rodoslovnog stabla (njem. *Stammbaumtheorie*) i stariji je od prvoga. U jezikoslovlju ga je popularizirao August Schleicher u prvoj polovici 19. st. Rodoslovno stablo grafički je prikaz genetske srodnosti među jezicima. Jezik iz kojega su dijeljenjem (njem. *Spaltung*) posredno ili neposredno proizišla dva ili više jezika zovemo njihovim zajedničkim prajezikom. U našem je slučaju zajednički prajezik jezik A.[11]

Često se misli da su teorija valova i teorija rodoslovnog stabla međusobno suprotstavljene. I doista, teorija valova nastala je kao reakcija na

[11] Valja upozoriti da su i B i C na slici 5. (posredni) prajezici. Jezik B prajezik je jeziku E, a jezik C prajezik je jezicima D i F. Kao što se vidi iz toga primjera, dva su moguća odnosa između prajezika i jezika potomaka. Prvi je da prajezik prestane postojati kada se njegovi dijalekti razdvoje i počnu živjeti samostalno. Takav je na slici 5. primjer prajezika A. Druga je mogućnost da se samo dio dijalekata izdvoji iz prajezika, a da prajezik postoji i dalje, tj. da kao živi jezik supostoji sa svojim potomcima. Primjer su toga u našem slučaju (posredni) prajezici B i C. Prema Daliboru Brozoviću i indoeuropski je prajezik – sveden

teoriju rodoslovnog stabla s obrazloženjem da ona ne može prikladno prikazati jezične promjene. Lako je, međutim, vidjeti da one nisu međusobno suprotne, već da je riječ o dva lica jedne te iste pojave. Stablo automatski proizlazi iz istoga procesa iz kojega proizlaze i izoglose. Stablima se prikazuje dijeljenje jezika u vremenu, a izoglosama u prostoru. Povećanje broja izoglosa ne čini izradu stabla nemogućom, već samo složenijom. Stablo samo po sebi nije prikaz jezičnih promjena, već množenja jezika dijeljenjem. Iz njega se ne može pročitati koja su svojstva jezicima zajednička i u kojoj su mjeri oni slični, jer je to za genetsku povezanost nevažno, već samo genetski odnosi među jezicima i redoslijed njihova odvajanja. Nasuprot tome, izoglose pokazuju koja su svojstva jezicima zajednička i u kojoj su oni mjeri međusobno slični, ali iz njih se ne mogu, bez dodatnih obavijesti kao što je obrojčenje izoglosa, odčitati genetski odnosi među jezicima i redoslijed njihova odvajanja.[12]

1.3. Glasovni zakoni

Riječ je dakle o jezičnim promjenama. Ograničimo se na glasovne promjene. Glasovna promjena povijesni je događaj kojim se jedan glas (ili skupina glasova) zamjenjuje drugim glasom (ili skupinom). U našem je primjeru to događaj kojim glas jednog jezika (prajezika) postaje glas drugog jezika. Glas izvornog jezika zovemo izvorom, a glasove koji su od njega postali u jezicima koji su se razvili iz tog jezika zovemo refleksima. Odnos je između izvora i refleksa tranzitivan. To znači da ako je glas *x* izvor glasu *y*, a glas *y* glasu *z*, tada je *x* izvor i glasu *z*. Dakako, vrijedi i obratno: ako je *y* refleks od *x* i *z* refleks od *y*, tada je i *z* refleks od *x*. Glasovne se promjene obično zbivaju mehanički, neovisno o zna-

---

samo na buduće baltoslavenske i buduće germanske dijalekte – u jednom razdoblju kao živi jezik supostojao s većinom svojih potomaka, a prestao je postojati kada su se preostali dijalekti razdvojili na baltoslavenski i germanski ogranak. Usp. Brozović 1983: 9.

[12] Više o odnosu izoglosa i rodoslovnog stabla vidjeti u G. Holzer 1996, osobito poglavlje 1. na str. 13 – 48. Ta je knjiga bitno utjecala i na ovo izlaganje navedene problematike. O sudbini i (ne)prihvaćanju teorije rodoslovnog stabla u 19. i 20. st. (osobito u romanistici) vidjeti i u Ž. Muljačić 1997. i ondje navedenoj literaturi.

čenju pogođenog morfema ili riječi, već ovise samo o njihovu glasovnom sastavu. Glasovna promjena može biti neuvjetovana, ako pogađa svaku pojavu nekoga glasa (bez obzira na okolinu),[13] ili uvjetovana (ovisna o okolini), ako se zbiva samo u određenim glasovnim okolinama, a ne uvijek. Većina su promjena uvjetovane promjene. Uvjetujući čimbenici mogu biti različiti: položaj glasa u riječi (početak, kraj ili sredina), narav prethodnoga ili idućega glasa, položaj naglaska u odnosu na pogođeni glas, narav sloga (je li otvoren ili zatvoren) itd. Glasovne promjene opisujemo s pomoću glasovnih zakona. Glasovni je zakon pravilo s pomoću kojega se refleksi mogu jednoznačno izvesti iz izvora. Pri formulaciji tih pravila samu promjenu obično označujemo strelicom (→) ili znakom »veće od« (>),[14] izvorni glas stavljamo ispred (lijevo od) znaka za promjenu, a refleks(e) iza tog znaka. To je dovoljno za opis neuvjetovanih glasovnih promjena. Tako promjenu *y* u *i* u povijesti hrvatskog jezika možemo opisati s pomoću pravila:

$$y \rightarrow i.$$

Za uvjetovane glasovne promjene moramo u formulaciju pravila uključiti i okolinu. Okolina se u formulaciju pravila obično uključuje s pomoću kose crte (/). Mjesto glasa koji se mijenja označuje se duljom crticom (——). Ako se promjena događa ispred nekoga glasa, tada je crta ispred njega, a ako se događa iza nekoga glasa, crta je iza njega. Početak ili kraj riječi označujemo obično ljestvama (#). Ako se promjena događa na početku riječi, tada je crta neposredno iza ljestava, a ako se događa na kraju riječi, tada je crta neposredno ispred ljestava. Jedinice čija prisutnost ne utječe na tijek promjene, a nalaze se između uvjetujućega glasa i glasa koji se mijenja, zatvaramo u okrugle zagrade. Tako, na primjer, promjenu *k* u *č* ispred *e* u hrvatskom jeziku možemo opisati s pomoću pravila:[15]

$$k \rightarrow č \,/\, \text{——}\, e,$$

a tzv. treću palatalizaciju (za glas *k*) u praslavenskome pravilom:[16]

$$k \rightarrow c \,/\, i\ (n)\ \text{——}\ a.$$

---

[13] Takve se glasovne promjene katkad zovu još i apsolutnim neutralizacijama. Takva je npr. promjena *y* (jeri) u *i* u povijesti hrvatskog jezika.

[14] »Veće od« znači tu zapravo 'starije od'.

[15] Ta se promjena može oprimjeriti oprekama: *vuk : vuče*, *ruka : ručetina*, *zrak : zračenje* itd.

[16] Primjeri su te promjene: **ǎvĭkā* → *овьса*, **zājinkās* → *zajęcь* itd. Više o toj promjeni vidjeti u poglavlju 6.2.

Nema načelne razlike između uvjetovanih i neuvjetovanih glasovnih zakona. Neuvjetovani su glasovni zakoni samo poseban slučaj uvjetovanih, slučaj u kojemu su obje okoline (i lijeva i desna) prazne, a to znači nevažne za tijek same promjene. Inače, opći su oblik i djelovanje tih pravila jednaki. Odnos među različitim refleksima istoga prajezičnoga glasa u jezicima potomcima koji su rezultat primjene glasovnih zakona zovemo podudarnošću. Podudarnost je, drugim riječima, rezultat reprodukcije prajezika s pomoću različitih glasovnih zakona. Podudarnost među »nositeljima značenja« (morfemima ili riječima) zovemo etimološkom podudarnošću.

Činjenica da se glasovne promjene zbivaju prema strogo definiranim pravilima od temeljne je važnosti za poredbenu gramatiku. Otkriće glasovnih zakona smatra se zapravo stvarnim početkom te znanstvene discipline. Ni Leibniz ni Jones nisu imali pojma o glasovnim zakonima. Za njih nije znao još ni Franz Bopp, kojega su suvremenici slavili kao stvarnog utemeljitelja poredbenog jezikoslovlja.[17] To vrijedi i za Friedricha von Schlegela, za kojega se dugo mislilo da je prvi za novu znanstvenu disciplinu uporabio naziv »poredbena gramatika« (njem. *vergleichende Grammatik*).[18] Međutim, povjesničar jezikoslovlja Hanns Aarsleff dokazao je da se naziv pojavljuje već 1803. u recenziji njegova brata Augusta Wilhelma von Schlegela.[19] Da su se »slova« u indoeuropskim jezicima promijenila tako da se mogu formulirati određena pravila prvi je uočio danski jezikoslovac Rasmus Kristian Rask 1818. godine. Usporedbom mnogih riječi u germanskim jezicima utvrdio je da često postoji podudarnost latinskoga i grčkoga *p* s germanskim *f*. Na primjer:

grčki	latinski	staroislandski	
πατήρ	*pater*	*faðir*	'otac'
πούς	*pes*	*fotr*	'noga'

[17] Bopp je u knjizi *Über das Konjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache* iz 1816. nastojao pokazati da postoje znatne podudarnosti među tim jezicima u gramatičkoj strukturi i da su stvarne jedinice te strukture – korijeni, nastavci i sl., identične. Usp. O. Szemerényi 1989: 6 – 7.

[18] U knjizi *Über die Sprache und Weisheit der Indier* iz 1808. godine.

[19] U članku »The Study of Language in England 1780 – 1860« iz 1967. Usp. O. Szemerényi 1989: 13.

Tu je podudarnost uočio i između grčkih *τ, κ, δ, γ, φ, ϑ, χ* i germanskih *þ, h, t, k, b, d, g*. Raskovu je ideju preuzeo i usustavio njemački jezikoslovac Jacob Grimm 1822.[20] Grimm je uočio da se odnos između grčkih i germanskih glasova koji je otkrio Rask[21] može objasniti ako se pretpostavi da je u povijesti germanskih jezika došlo do kružnoga glasovnog pomaka (njem. *Lautverschiebung*) u kojemu su se aspirirani glasovi pretvorili u zvučne zatvornike; stari su se zvučni zatvornici promijenili u bezvučne, a stari su bezvučni zatvornici postali aspirirani. Grafički se to može prikazati ovako

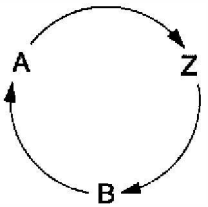

Slika 6.

gdje je A = *f, þ, x*; B = *p, t, k*, a Z = *b, d, g*. Taj je glasovni pomak ubrzo prozvan Grimmovim zakonom i jedno je od najpoznatijih pravila u povijesti poredbene gramatike. Zbog toga se danas Grimma općenito smatra stvarnim utemeljiteljem poredbene gramatike kao znanstvene discipline. Međutim, ni Rask ni Grimm nisu još uočili beziznimnost i mehanički karakter glasovnih zakona. To nije čudno jer je već tada bilo poznato mnogo iznimaka od pravila koje su oni postavili. Nesporna je, na primjer, bila činjenica da gotsko *bindan* ('vezati') odgovara sanskrtskomu *bandh-*, a prema Grimmovu zakonu moralo bi u gotskome, umjesto prvoga *b* biti *p*. Tek kad se vidjelo da se i većina iznimaka može objasniti pravilima (glasovnim zakonima), pojavila se ideja o beziznimnosti glasovnih zakona. Navedeni je primjer objasnio Herbert Grassmann 1863. godine pretpostavivši da je nepravilnost zapravo u sanskrtu i da se u sanskrtu i grčkome od dva aspirirana glasa u slijedu

---

[20] U drugom izdanju prvog sveska knjige *Njemačka gramatika* (*Deutschen Grammatik*). Knjiga obuhvaća četiri sveska. Grimmova je namjera bila napisati povijesnu gramatiku njemačkog jezika, pri čemu njemački za njega zapravo znači germanski. Stoga su u knjizi obrađeni svi germanski jezici. Jacob Grimm poznat je i kao pisac dječjih bajki, zajedno s bratom Wilhelmom.

[21] Rask je jedino pogrešno protumačio razvoj glasa *b*, pa ga je tu Grimm ispravio i nadopunio.

prvi deaspirirao. Drugim riječima, pretpostavio je da je u prajeziku bilo zapravo *bh* ... *dh* te da je u sanskrtu *bh* izgubivši aspiraciju postalo *b*, a gotski je razvoj u skladu s Grimmovim zakonom. Neovisno o tome takvu pretpostavku potvrđuju reduplicirani glagolski oblici. Tako u sanskrtu prvo lice jednine prezenta od glagolskoga korijena *dhā-* glasi *dá-dhā-mi*, a u grčkome od odgovarajućega korijena *θη-* prvo lice glasi *τί-θη-μι*, a ne kako bismo očekivali **dha-dhā-mi* i **θί-θη-μι*. Stoga je ta promjena nazvana Grassmannovim zakonom.[22] Većinu je preostalih iznimaka od Grimmova zakona objasnio danski jezikoslovac Karl Verner 1876. godine.[23] Prema Grimmovu zakonu očekuje se na mjestu bezvučnog okluziva u grčkome, sanskrtu i latinskome bezvučni frikativ u gotskome, kao u primjeru: grč. *φράτηρ* skr. *bhrấtar-* lat. *frater* got. *brobar*.[24] Međutim, često se na tome mjestu u gotskome pojavljuje zvučni okluziv, a ne bezvučni frikativ: grč. *ἑπτά* skr. *saptá* lat. *septem* got. *sibun*, grč. *πατήρ* skr. *pitár-* lat. *pater* got. *fadar* itd. Verner je uočio da se ta varijacija može objasniti naglaskom jer je u prvom primjeru u grčkome i sanskrtu mjesto naglaska drukčije nego u druga dva primjera. Pretpostavi li se da je i indoeuropski naglasak bio na onome mjestu gdje je u grčkom i sanskrtu, tada se zvučni glasovi *b* (umjesto *f*) u *sibun* i *d* (umjesto *þ*) u *fadar* u gotskome pojavljuju na položaju ispred naglaska. Tako je nastao Vernerov zakon prema kojemu se bezvučni zatvornici i tjesnačnici unutar korijena u germanskim jezicima ozvučuju ako se iza njih nalazi praindoeuropski naglasak. Ako je naglasak ispred takva glasa ili ako je glas na početku korijena, primjenjuje se Grimmov zakon. Budući da se poslije u pragermanskome naglasak pomaknuo na prvi slog korijena, izvorno se mjesto naglaska može utvrditi samo usporedbom s grčkim i sanskrtom. Do spoznaje o potpunoj pravilnosti i beziznimnosti glasovnih promjena, tj. da glasovni zakoni djeluju slijepo i mehanički prvi su došli pripadnici mladogramatičarske škole. Neki tvrde da je to prvi obznanio njemački filolog Wilhelm Scherer 1875. godine,[25] a drugi zasluge za to pripisuju poznatomu njemačkom slavistu Augustu Leskienu.[26] Ipak, najčešće se kao na formulatore te ideje pozi-

---

[22] Usp. poglavlje IV.7 u H. Grassmann 1863. *Über die Aspiraten und ihr gleichzeitiges Vorhandensein im An- und Auslaute der Wurzeln. Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung* 12: 81 – 138.

[23] U članku *Eine Ausnahme der ersten Lautverschiebung. Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung* 23: 97 – 130.

[24] Značenje je grčke riječi 'član bratovštine (bratstva), bratim', a sanskrtske, latinske i gotske 'brat'. Grčki se 'brat' kaže ἀδελφός.

[25] Usp. O. Szemerényi 1989: 22.

[26] Usp. R. S. P. Beekes 1995: 54.

va na Hermanna Osthoffa i Karla Brugmanna koji su u predgovoru[27] svoje knjige iz 1878. *Morphologische Untersuchungen auf dem Gebiete der idg. Sprachen I.* na str. 13. napisali:

> *Aller Lautwandel, soweit er mechanisch vor sich geht, vollzieht sich nach ausnahmslosen Gesetzen, d.h. die Richtung der Lautbewegung ist bei allen Angehörigen einer Sprachgenossenschaft, ausser dem Fall, dass Dialektspaltung eintritt, stets dieselbe, und alle Wörter, in denen der der Lautbewegung unterworfene Laut unter gleichen Verhältnissen erscheint, werden ohne Ausnahme von der Veränderung ergriffen.*[28]

Uvođenje glasovnih zakona označuje ujedno i kraj razdoblja predznanstvenog jezikoslovlja uopće.

Jasno je da je već od samoga početka pojam glasovnog zakona bio napadan i nijekan. Osobito su u tome važni bili rezultati lingvističke geografije (dijalektologije). Već temeljna, programatska rečenica te discipline – da svaka riječ ima vlastitu (osobitu) povijest,[29] čini se da želi zanijekati bilo kakav dosljedno provedeni glasovni razvoj i postojanje bilo kakvih zakona. Pritom se, međutim, zaboravlja da je istraživanje povijesti pojedinih riječi moguće samo zbog toga što imamo čvrsto uporište u glasovnim zakonima. Naime, bez glasovnih je zakona nemoguće odrediti je li neka riječ na nekom području autohtona (domaća) ili je dolutala izvana (posuđenica). Drugi se prigovor lingvističkih geografa temeljio na uočenoj činjenici da se glasovne promjene šire od riječi do riječi i čini se da se mogu zaustaviti u svakom trenutku, tako da se neki glas može u jednoj riječi promijeniti, a u drugoj ostati nepromijenjen. Međutim, utvrđeno je da promjena na nekom području pogađa sve riječi obuhvaćene pravilom – mijenja se samo to da se pri širenju glasovne promjene sužava formulacija pravila – a nedosljednosti postoje samo na prijelaznim područjima između dijalekata koji su jasno definirani i u kojima promjena pogađa svaku riječ. Valja usto napome-

---

[27] Taj je predgovor vrlo jasan i oštar manifest mladogramatičarstva.

[28] *Sve glasovne promjene, ako su mehaničke, zbivaju se prema beziznimnim zakonima, tj. smjer glasovnoga pomaka kod svih je pripadnika jedne govorne zajednice uvijek isti, osim u slučaju dijalekatnog rascjepa, i sve riječi u kojima se u istim uvjetima pojavljuje glas koji je podložan tomu glasovnom pomaku bit će bez iznimke zahvaćene promjenom.*

[29] Slogan *Chaque mot a son histoire* obično se pripisuje Julesu Gilliéronu, iako ga, po svemu sudeći, treba pripisati Hugu Schuchardtu, suvremeniku mladogramatičara. Usp. Campbell 1998: 189.

nuti i nešto što se često zaboravlja, a to je da se poredbena gramatika ne bavi jezicima koji su još u procesu mijenjanja, već gotovo samo jezicima u kojima su promjene već izvršene i završene. I u najnovije vrijeme načelo beziznimnosti ponovno je na udaru pripadnika sociolingvističke škole koji dokazuju da uvijek postoje iznimke koje nisu pravilne, što je, čini se, doista točno. Jedan je mogući odgovor na to da je poredbena gramatika povijesna znanost i da stoga nije uvijek moguće otkriti objašnjenje za sve što se dogodilo, ali to ne znači da ono ne postoji. Postoje različite sporadične promjene koje se događaju u posebnim okolnostima i često samo u izdvojenim riječima. Takve su katkad disimilacije kao što je latinsko *pelegrinus* ← *peregrinus* ili hrvatsko dijalekatno *sumlja* ← *sumnja* i *slebro* ← *srebro*,[30] anticipacije (preskakanja glasova) kao što je promjena imena *Indira Gandhi* u *Indri Gandri* kod nekih slabije obrazovanih govornika hrvatskog jezika. Metateze (premetanja) također se često pojavljuju u izdvojenim riječima. Tako je, na primjer, u govoru istarskog mjesta Vodice riječ *lišnjak* (standardno *lješnjak*) promijenjena u *liškanj*, a riječ *magazin* u *gamazin*;[31] u nekim jugozapadnoštokavskim govorima riječ *zerdelija* promijenjena je u *razdelija*; u nekim je hrvatskoglagoljskim tekstovima latinska riječ *regulus* promijenjena u *gurelъ* itd. Lako je, međutim, vidljivo da su sve takve promjene uzrokovane iznimnim stanjem, a zanimljivo je da nikad ne proizvode nove foneme kojih u jeziku još nema. Znatnu je potporu pojmu glasovnog zakona dao razvoj u suvremenoj fonologiji, osobito uvođenje komponencijalne raščlambe i razlikovnih obilježja jer se tamo glasovne promjene svode na promjene obilježja kojih govornik uopće nije svjestan, a to znači da se one mogu zbivati jedino mehanički.

1.4. Tipologija glasovnih promjena

Iako nije iznenađujuće da se jezici mijenjaju, jer čovjek ne može trajno ponavljati složeni obrazac ponašanja a da ne unese kakvu promjenu, zanimljivo je da se u sasvim različitim jezicima glasovne promjene zbivaju vrlo slično, tako da se može napraviti tipologija glasovnih

[30] Usp. Ribarić 1940: 84.
[31] Usp. Ribarić 1940: 84.

promjena. Najčešće se kao uobičajene (obične) navode sljedeće vrste promjena:

1.4.1. *Slabljenje ili jačanje*

Slabljenje (lenicija) nije najpreciznije definirana promjena, pa se stoga jezikoslovci često oslanjaju na intuiciju pri proglašavanju jednih glasova slabijima, a drugih jačima. Općenito se smatra da su zatvornici jači od tjesnačnika, suglasnici od prijelaznika (poluvokala), glasovi koji se artikuliraju u ustima (oralni) od onih koji se artikuliraju u ždrijelu i na glotisu (glotalnih) te da su prednji i stražnji samoglasnici jači od središnjih. Najčešće glasovne promjene teku u smjeru slabijega glasa, tj. tako da se jači glas zamjenjuje slabijim. Suprotne su promjene također moguće, iako ne vrlo česte i zovu se jačanje (forticija). Primjer je slabljenja promjena poznata kao rotacizam.[32] Tom promjenom tjesnačnici *s, z, š, ž* prelaze (slabe) u rofone glasove između samoglasnika. Tako je u povijesti hrvatskog jezika potvrđen prijelaz *ž* u *r* između samoglasnika. Tom smo promjenom, na primjer, od praslavenske riječi *ježe* (rotacizmom i otpadanjem završnog samoglasnika *e*) dobili hrvatsku riječ *jer*.[33] Ta je promjena potvrđena i u prezentskim oblicima glagola *moći* u nekim govorima gdje umjesto standardnoga *možeš*, *može* i sl. imamo *moreš*, *more* itd.

U mnogim su jezicima česte glasovne promjene ispadanja jednoga glasa ili više njih. Te se promjene mogu smatrati krajnjim slučajem slabljenja jer se može reći da je najslabiji glas onaj kojega uopće nema. Neka se od tih ispadanja zovu i posebnim imenima pa ćemo ih ovdje i nabrojiti i oprimjeriti.

Afereza (oduzimanje) ispadanje je početnoga glasa u riječi. Primjer je takve promjene otpadanje početnog *h* u riječima kao što su *hoću, hajde* i sl. što se pojavljuje kod nmogih govornika hrvatskog jezika (i kod onih čiji govor inače nije izgubio *h*). Tako umjesto tih oblika dobivamo oblike *oću, ajde* i sl.

---

[32] Naziv je izveden od imena grčkoga slova *ro*, kojim se zapisuje glas *r*. Naziv »rotičan« ili »rofon« označuje sve vrste glasa *r* koje se pojavljuju u različitim jezicima.

[33] U nekim se govorima čuva još i međuoblik *jere*.

Apokopa (odsijecanje) otpadanje je završnog samoglasnika u riječi. Primjer je takve promjene otpadanje samoglasnika *e* u već spomenutom razvoju praslavenske riječi *ježe* u hrvatsku *jer*. Primjer je te promjene i otpadanje tzv. jerova na kraju riječi u slavenskim jezicima.[34]

Sinkopa (izrezivanje) ispadanje je samoglasnika u sredini riječi. U nekim je jezicima sinkopa vrlo pravilna promjena, a njezin je rezultat često postanak novih suglasničkih skupina kojih prije nije bilo. Tako je ispadanje slabih jerova na kraju praslavenskog razdoblja dovelo do ponovnoga pojavljivanja zatvorenih slogova i suglasničkih skupina koje prije nisu bile dopuštene. Označilo je to ujedno i kraj praslavenskoga razvoja i početak razvoja pojedinačnih slavenskih jezika.[35]

Pojednostavnjivanje suglasničkih skupina (redukcija) također je česta vrsta promjene. Kada se neposredno jedan iza drugoga nađe više suglasnika među kojima nema samoglasnika, govorimo o suglasničkoj skupini. U mnogim su jezicima neke od tih skupina neprihvatljive i stoga se pojednostavnjuju. Takve su se promjene događale i u praslavenskome i u pojedinim slavenskim jezicima. Za kajkavsko su narječje hrvatskog jezika, na primjer, uobičajena pojednostavnjivanja suglasničkih skupina koje sadržavaju suglasnik *v*. Ispadanjem tog suglasnika u skupinama *vl*, *tvr* i *vstv* dobivaju se od riječi *vlas*, *svleči*, *tvrdi* i *kralevstvo* oblici *las*, *sleči*, *trdi* i *kralestvo*.[36]

Haplologija (pojednostavnjenje) razmjerno je rijetka i sporadična promjena. Ona označuje gubljenje cijelog sloga. Tom je promjenom postala riječ *morfonologija* tako što je u polaznom obliku *morfofonologija* ispao jedan od dva ista sloga. Haplologijom je postala i riječ *amfora*. Hrvatski je oblik dobiven od grčkoga ἀμφορεύς ('vrč s dva uha'), a on je dobiven od starijega, homerskog oblika ἀμφιφορεύς, koji je složenica od ἀμφὶ što znači 's obje strane' i φορ- 'nositi'. Taj se drugi primjer razlikuje od prvoga time što dva susjedna sloga od kojih je jedan poništen nisu bila jednaka, već su se razlikovali u samoglasnicima. Zanimljivo je da je i sama riječ *haplologija* potencijalni kandidat za tu promjenu, ali se ona u njoj nije dogodila. Može se stoga reći da je ta riječ loš primjer (ili protuprimjer) onoga što označuje.

---

[34] O toj promjeni vidjeti više u poglavlju 6.7.1.
[35] Usp. također poglavlje 6.7.1.
[36] Usp. M. Lončarić 1996: 95.

1.4.2. *Dodavanje glasova*

Katkad se glasovi ne gube, već se dodaju novi. Dok je gubljenje glasova česta promjena u mnogim jezicima, dodavanje je mnogo rjeđe. Česta je pojava da se u jezicima koji dopuštaju samo otvorene slogove pri posuđivanju riječi iz drugih jezika što završavaju suglasnikom dodaje na kraju riječi samoglasnik.[37] Vjerojatno je stoga kraj riječi najčešća okolina u kojoj se događa dodavanje glasova.

Ekskrescencija (usađivanje) dodavanje je suglasnika između druga dva suglasnika. Ta je promjena suprotna pojednostavnjivanju suglasničkih skupova jer stvara još složenije i dulje skupine, ali je ipak prilično česta u mnogim jezicima. Primjer je takve promjene dodavanje suglasnika *d* između *z* i *r* u nekim hrvatskim govorima (*zr* → *zdr*). Tako se od standardne riječi *zrak* dobiva *zdrak*. Istom je promjenom u hrvatskoglagoljskim tekstovima od riječi *Izrael* dobiven oblik *Izdrail* koji je češći od oblika bez *d*.

Epenteza ili anaptiksa (umetanje) dodavanje je samoglasnika unutar riječi da bi se razbila neprihvatljiva (teška) suglasnička skupina. Takva se promjena morala dogoditi u povijesti hrvatskog jezika u riječima kao što su *vjetar* i *oganj* jer one u staroslavenskome (a isti oblik valja rekonstruirati i za praslavenski) glase *vętrъ* i *ognь*. Da bi se dobio suvremeni hrvatski oblik, mora se pretpostaviti umetanje samoglasnika između suglasnika i sonanta na kraju riječi. Tu su nazivi epenteza i anaptiksa uporabljeni kao sinonimi. Međutim, oni se često rabe drukčije. Naziv epenteza rabi se kao opći naziv za umetanje i suglasnika i samoglasnika, tj. kao naziv koji je nadređen ekskrescenciji i anaptiksi. Takva je uporaba uobičajena u kroatistici, pa se tako uvijek govori o epentetskom *l*, iako bi se preciznije trebalo govoriti o ekskrescenciji. Mnogi strani jezikoslovci, nasuprot tome, daju prednost nazivu epenteza pred nazivom anaptiksa kada govore o unošenju samoglasnika između suglasnika.

Proteza (predmetanje) dodavanje je glasa na početku riječi. U mnogim jezicima riječi ili uopće ne mogu počinjati samoglasnikom, ili se zbog različitih ograničenja pojedini samoglasnici ne mogu pojaviti na početku riječi, ili se ne tolerira zijev na granici dviju riječi. U takvim se

[37] T. Crowley (1992: 44) navodi kao primjer maorski jezik koji se govori u Novom Zelandu, čiji govornici pri posuđivanju engleskih riječi uvijek na kraju riječi koja u engleskom završava suglasnikom dodaju samoglasnik.

slučajevima ispred samoglasnika umeće suglasnik, obično kliznici *j* ili *v*, ali katkad se kao protetski suglasnik dodaje *l*, *r* ili koji drugi glas. Tom su promjenom u hrvatskom jeziku nastale riječi *jagnje, jabuka, vidra* (← *vydra*)[38] te dijalektalizmi *jistina, vuglec* itd.

1.4.3. *Premetanje glasova*

Metateza (premetanje) promjena je redoslijeda glasova u riječi. Na kraju odjeljka 1.3. rečeno je da su metateze razmjerno malobrojne (sporadične) promjene i da se u većini jezika pojavljuju u izdvojenim riječima ili u samo nekoliko riječi.[39] Slavenski jezici pripadaju malobrojnim jezicima u čijoj se povijesti pojavljuje sustavna i pravilna metateza. Jedna je od najvažnijih praslavenskih glasovnih promjena metateza likvida. Stoga će u ovoj knjizi biti još dosta govora o toj promjeni.[40]

1.4.4. *Stapanje glasova*

Stapanje (fuzija) česta je glasovna promjena u mnogim jezicima. Riječ je o spajanju dvaju glasova u jedan pri čemu dobiveni glas zadržava neka glasovna svojstva i jednoga i drugoga glasa. Primjer je takve promjene u povijesti slavenskih jezika monoftongacija diftonga. Monoftongacijom praslavenskoga diftonga *ai* dobiva se dugo *ē* (koje je poslije postalo jat) koje od *a* zadržava svojstvo niskosti, a od *i* svojstvo prednjosti (nestražnjosti). Tako su od praslavenskih riječi **paina*, **kaina*, **laisa* postale staroslavenske riječi *pěna, cěna* i *lěha*.[41] Primjer je stapanja u praslavenskome i postanak nosnih samoglasnika *ę* i *ǫ*, potvrđenih u staroslavenskim tekstovima. U kasnom su se praslavenskome, zbog tendencije prema otvorenim slogovima, u jednu jedinicu stopile tautosilabične skupine što su se sastojale od samoglasnika i nosnog sonanta. Pritom je skupina »prednji samoglasnik + nosni sonant« dala prednji nosni samoglasnik *ę*, a skupina »stražnji samoglasnik + nosni sonant« stražnji nosni samoglasnik *ǫ*. Tako je praslavenska riječ **penti* 'pet' dala u staroslavenskom *pętь*, a praslavenska riječ **panti* 'put' staro-

[38] Što se može lako utvrditi usporedbom s latinskim *agnus*, njemačkim *Apfel* i litavskim *ûdra*.

[39] Kao primjeri navedene su u 1.3. riječi *liškanj, gamazin, razdelija* i *gurelь*.

[40] Usp. poglavlje 6.6.

[41] Više o toj promjeni vidjeti u poglavlju 5.7.

slavenski oblik *pǫtь*.[42] Osobit je način stapanja glasova tzv. naknadno (kompenzacijsko) duljenje. To je pojava da se, kada se jedan glas izgubi, susjedni glas (obično samoglasnik) produlji. Možemo reći da je u takvim slučajevima od izgubljenoga glasa ostalo samo mjesto na koje se šire glasovna svojstva susjednoga glasa. Tako je u hrvatskom jeziku zbog ispadanja slabih jerova u mnogim riječima produljen samoglasnik što se nalazio ispred njega.[43] Stoga se danas u riječima s tzv. nepostojanim *a* u paradigmi smjenjuju kratki i dugi samoglasnici, kako se vidi iz primjera: *kȍlac : kólca*, *jârac : jârca* i sl.

1.4.5. *Cijepanje glasova*

Cijepanje (fisija) suprotan je proces od stapanja. To je pojava da od jednoga glasa postaje slijed dvaju glasova od kojih svaki ima neko svojstvo izvornoga glasa. Primjer je te promjene razvoj jata u hrvatskome standardnom jeziku. Taj se fonem rascijepio na dva glasa od kojih je jedan (*i* ili *j*) zadržao obilježje napetosti, a drugi (*e*) obilježje otvorenosti, dva obilježja koja su bila najrazlikovnija za fonem »jat« u kasnom praslavenskome. Cijepanje je dosta česta pojava u svjetskim jezicima.

1.4.6. *Jednačenje glasova*

Jednačenja (asimilacije) najčešći su oblik glasovnih promjena. Riječ je o promjeni kojom se jedan glas mijenja pod utjecajem drugoga glasa u svojoj okolini tako da mu postaje glasovno sličniji (jednak). Jedan će glas postati glasovno sličniji drugomu ako se poveća broj njihovih zajedničkih glasovnih svojstava. Jednačenje može biti djelomično, ako promijenjeni glas zadržava dio svojih izvornih svojstava (barem jedno), ili potpuno, kada kao rezultat promjene dobivamo dva jednaka glasa. Djelomična su jednačenja češća od potpunih jednačenja. Vrlo su česta u jezicima i jednačenja po mjestu artikulacije, ali i jednačenja po načinu artikulacije. I jedna i druga vrsta jednačenja postoji i u hrvatskom jeziku. Primjer je jednačenja po načinu artikulacije jednačenje po zvučnosti: *vrabac : vrapca*, *sladak : slatka*, *svat : svadba*, *izgoniti : iskopati*, a primjer jednačenja po mjestu artikulacije prva palatalizacija:

[42] Usp. poglavlje 6.4.

[43] O razvoju jerova vidjeti više u poglavlju 6.7.1.

vuk : vuče, duh : duše, Bog : Bože, junak : junačina, trbuh : trbušina, knjiga : knjižica itd. S obzirom na redoslijed pogođenoga i uvjetujućega glasa, jednačenja mogu biti unatražna (regresivna), ako se uvjetujući glas nalazi iza pogođenoga glasa, ili unaprijedna (progresivna), ako se uvjetujući glas nalazi ispred pogođenoga glasa. I jednačenje po zvučnosti i prva palatalizacija unatražna su jednačenja. Valja istaknuti da su unaprijedna jednačenja mnogo rjeđa, ali ćemo u povijesti slavenskih jezika naći nekoliko primjera takvih promjena.[44] Jedna je od njih i zamjenjivanje samoglasnika *o* samoglasnikom *e* iza palatalnih suglasnika u suvremenome hrvatskom jeziku: *selo : polje, volovi : noževi, jezikom : ključem, plinom : ognjem* itd. Ako između uvjetujućega i pogođenoga glasa nema drugih glasova, govorimo o neposrednom jednačenju. Glasovi se mogu mijenjati i pod utjecajem glasova koji im nisu susjedni, već se nalaze dalje od njih, katkad i u sasvim drugom slogu. U takvim primjerima riječ je o daljinskom jednačenju (asimilaciji na daljinu). Daljinska jednačenja koja su sustavna i pravilna zovu se harmonijama. U mnogim se jezicima tako pojavljuje samoglasnička harmonija, tj. pojava da se jedan samoglasnik nekim svojim svojstvima prilagođuje drugim samoglasnicima u istoj riječi. Osim samoglasničke harmonije, koja je najčešća, postoje i druge vrste harmonije.

1.4.7. *Razjednačivanje glasova*

Razjednačivanje (disimilacija) suprotan je proces jednačenju. Tom promjenom glasovi postaju manje slični jedan drugomu. Drugim riječima, razjednačivanje smanjuje broj zajedničkih svojstava dvaju glasova. Kao i jednačenje, i razjednačivanje može biti neposredno ili daljinsko. Najpoznatiji je primjer daljinskog razjednačivanja deaspiracija u grčkome i sanskrtu, poznata kao Grassmannov zakon.[45] Primjer je neposrednog razjednačivanja promjena praslavenskih skupina **dt* i **tt* u *st*: **pletti* → *plesti* (prema *pleteš*), **vedti* → *vesti* (prema *vedeš*) itd. Razjednačivanja su nešto rjeđa promjena od jednačenja, ali su ipak dosta česta.

Ovim je prikazom obuhvaćen najveći broj uobičajenih ili tzv. normalnih promjena. Valja ipak napomenuti da osim njih u različitim jezicima postoje različite »nenormalne« promjene koje se ne mogu svrstati

[44] Primjeri su takva jednačenja prilagodba samoglasnika (prijeglas) koja se opisuje u poglavlju 5.6. i treća palatalizacija o kojoj se govori u poglavlju 6.2.

[45] Vidjeti poglavlje 1.3.

ni u jednu od nabrojenih kategorija. Tako se katkad neki glas ili skupina mijenja na neočekivan i neobičan način. Takve se promjene u poredbenoj gramatici obično opisuju tako da se između početnog i završnog oblika pretpostavi niz »običnih«, vjerojatnijih međustupnjeva i međupromjena.

1.5. Kronologija glasovnih promjena

U povijesti svakog jezika dogodilo se mnogo glasovnih promjena, a za njihov je opis potrebno mnogo glasovnih zakona. Već smo vidjeli da su glasovne promjene prostorno ograničene, ali valja istaknuti da su one i vremenski ograničene. Glasovne se promjene zbivaju u određenome vremenskom razdoblju i nakon toga zamiru. To pred jezikoslovce postavlja problem određenja kronologije pojedinih promjena. Razlikuju se dvije vrste kronologije: relativna i apsolutna. Utvrđivanje relativne kronologije zapravo je smještanje promjena u jezično vrijeme. Katkad je pri rekonstrukciji jezičnog razvoja moguće utvrditi ne samo glasovne promjene koje su se dogodile već i njihov međusobni redoslijed, a to je upravo ono što zovemo relativnom kronologijom. Relativna se kronologija određuje na temelju odnosa među glasovnim zakonima. Tri su moguća odnosa među glasovnim zakonima: odnos hranjenja, odnos branjenja i neutralni odnos. Glasovni je zakon A u odnosu hranjenja s glasovnim zakonom B ako se primjenom zakona A na glasove na koje se zakon B nije mogao primijeniti dobivaju glasovi na koje se taj zakon može primijeniti. Možemo reći da tada glasovni zakon A hrani glasovni zakon B. Ako se primjenom zakona A na glasove na koje je primjenjiv i zakon B dobivaju glasovi na koje zakon B više nije primjenjiv, kažemo da je A u odnosu branjenja sa B, tj. da glasovni zakon A brani glasovnomu zakonu B da bude primijenjen. Ako zakoni A i B nisu ni u jednome od dva navedena odnosa, kaže se da su u neutralnu odnosu. Međusobni redoslijed dvaju glasovnih zakona može se odrediti samo ako su u odnosu hranjenja ili branjenja, tj. ako se njihove formulacije (djelomice) preklapaju. Među glasovnim zakonima koji su u neutralnu odnosu ne može se, samo na temelju međusobnog odnosa, odrediti nikakav redoslijed. Ako glasovni zakon A hrani glasovni zakon B i B se doista primjenjuje na glasove proizvedene primjenom zakona A, kažemo da glasovna promjena prikazana glasovnim zakonom A prethodi glasovnoj promjeni prikazanoj glasovnim zakonom B. Ako se pak B

ne primjenjuje na rezultat od A, tada kažemo da promjena prikazana glasovnim zakonom B prethodi promjeni prikazanoj glasovnim zakonom A. Ako glasovni zakon A brani primjenu glasovnomu zakonu B, a B se svejedno primjenjuje i na glasove na koje je primjenjivo i A, također kažemo da promjena prikazana glasovnim zakonom B prethodi promjeni prikazanoj glasovnim zakonom A. Ako se B ne primjenjuje, tada kažemo da promjena prikazana glasovnim zakonom A prethodi promjeni prikazanoj glasovnim zakonom B. Pogledajmo to na primjeru iz praslavenskoga. Već spominjana monoftongacija diftonga *ai* u odnosu je hranjenja s tzv. prvom palatalizacijom velara kojom se velarni glasovi *k, g, h* mijenjaju u *č, ž, š* ispred svih prednjih samoglasnika. Monoftongacijom diftonga *ai* u praslavenskoj riječi **kainā* dobiva se oblik **kēnā* koji je podložan prvoj palatalizaciji velara. Budući da se prva palatalizacija ne primjenjuje na rezultat monoftongacije diftonga *ai*, što se vidi po tome da navedena riječ u starocrkvenoslavenskom i hrvatskom jeziku ne glasi **čana*,[46] moramo zaključiti da je prva palatalizacija starija od monoftongacije. Rečena je monoftongacija u odnosu hranjenja i s tzv. drugom palatalizacijom velara kojom velari *k, g, h* postaju *c, z, s* ispred prednjih samoglanika. Druga se palatalizacija primjenjuje na rezultat monoftongacije, što se vidi po staroslavenskom (*cēna*) i hrvatskom obliku navedene riječi (*cijena*), a to znači da je monoftongacija starija od druge palatalizacije. Time smo došli do primjera da je katkad moguće odrediti relativnu kronologiju dviju glasovnih promjena, koje se inače ne daju međusobno urediti, na temelju odnosa s trećom glasovnom promjenom. Prva i druga palatalizacija velara u obostranom su odnosu branjenja. Jasno je da te dvije promjene moraju biti uređene jer kad ne bi bile uređene, ne bi se moglo predvidjeti kada će se koja primijeniti, a to znači da ne bi vrijedila pretpostavka o mehaničkom djelovanju glasovnih zakona. Te dvije promjene, međutim, nije moguće urediti samo na temelju njihove formulacije, ali se mogu urediti na temelju odnosa s monoftongacijom diftonga. Budući da prva palatalizacija mora djelovati prije monoftongacije diftonga, a druga palatalizacija nakon monoftongacije, jasno je da prva palatalizacija mora biti starija od druge.

Apsolutna je kronologija smještanje glasovnih promjena u objektivno, fizikalno vrijeme. Ona se ne može utvrditi samo na temelju jezičnih

---

[46] Samoglasnik *a*, umjesto *ē*, morao bi se u tom obliku pojaviti kao rezultat glasovne promjene koju sam nazvao prilagodba samoglasnika. O toj promjeni više vidjeti u poglavlju 5.6.

podataka kao relativna kronologija. Za njezino utvrđivanje valja poznavati i različite izvanjezične, uglavnom povijesne i/ili arheološke podatke.

Za određivanje kronologije glasovnih promjena važne su i posuđenice, kako one iz drugih jezika u jezik koji se promatra, tako i one iz tog jezika u druge jezike. Ako postoje posuđenice koje su u jeziku primaocu podložne dvjema glasovnim promjenama A i B, a na njima je izvršena samo promjena B, tada kažemo da je promjena A starija od promjene B i da su posuđenice u taj jezik došle između tih dviju glasovnih promjena. Takav je primjer ime hrvatskog otoka *Cres*. Vulgarnolatinski oblik *kers-* podložan je u praslavenskome i prvoj palatalizaciji velara i metatezi likvida.[47] Budući da je u hrvatskom obliku potvrđena samo druga promjena, može se zaključiti da je prva palatalizacija velara starija od metateze likvida te da je ta riječ u slavenski posuđena nakon prve palatalizacije velara, a prije metateze likvida. Može se isto tako odrediti da je ta riječ u slavenski posuđena poslije prve, a prije druge palatalizacije velara, jer u njoj nije provedena prva palatalizacija velara (a mogla je biti), već druga. Ako su posuđene riječi u jeziku davaocu podložne dvjema glasovnim promjenama, a u jeziku primaocu pojavljuju se oblici u kojima je izvršena samo promjena A, tada također kažemo da je promjena A starija od promjene B i da su te riječi iz jezika davaoca posuđene u razdoblju između dviju promjena. Kao primjer toga može se uzeti slavenska posuđenica u grčki μέρζα 'mreža' (u Tesaliji). Praslavenski oblik ***mergja***[48] podložan je jotaciji[49] i metatezi likvida. U grčkom je obliku provedena samo prva promjena. U trenutku posuđivanja vjerojatni slavenski oblik nije bio *mreža*, već ***merža***, a grčki je oblik postao zamjenom slavenskog *ž* najbližim grčkim glasom ζ (*z*).[50] To znači da je jotacija velara starija od metateze likvida te da je ta riječ iz slavenskoga u grčki posuđena nakon jotacije, a prije metateze likvida. Posuđenice mogu biti važne i za određivanje apsolutne kronologije glasovnih promjena. Ako na temelju povijesnih, arheoloških i drugih izvanjezičnih podataka znamo kada su riječi mogle biti posu-

---

[47] O prvoj palatalizaciji velara vidjeti poglavlje 5.5. gdje se spominje i taj oblik, a o metatezi likvida vidjeti poglavlje 6.6.

[48] Usp. Bezlaj 1982: 201.

[49] Jotacijom se u praslavenskome zove djelovanje glasa *j* (jota) na susjedni suglasnik, tj. promjena kojom se glas *j* stapa sa suglasnikom neposredno ispred njega u jedan, palatalni suglasnik. Stapanjem glasova *g* i *j* postaje glas *ž*. Vidjeti poglavlje 6.3.

[50] Usp. Shevelov 1965: 251.

đene iz jednog jezika u drugi, možemo po obliku posuđenice odrediti jesu li neke promjene izvršene prije ili poslije tog vremena. Ako je promjena u vrijeme posuđivanja u tijeku ili je mlađa od posuđivanja, tada će ona zahvatiti posuđenice iz drugih jezika koje su joj podložne. Po tome, na primjer, znamo da druga palatalizacija nije bila završena prije dolaska Slavena na Jadran (prije 7. st.) jer se pojavljuje u mnogim posuđenicama iz latinskoga: *kers-* → *Cres*, *Genta* → *Zeta*, *Gila* → *Zilja* itd. Na temelju posuđenica iz germanskih jezika koje su u slavenski ušle nakon 375. g. i u kojima je izvršena prva palatalizacija znamo da ta promjena ne može biti starija od te godine: **kinda-* → *čędo*, *geld-* → *žlěd-*, **helmaz* → *šlěmъ* itd.[51] Ako je promjena završena prije posuđivanja, u posuđenicama iz drugih jezika glasovi koji bi inače bili podložni toj promjeni neće se mijenjati, a posuđenice u druge jezike bit će u oblicima s izvršenom promjenom. Tako na temelju slavenskih posuđenica u grčki čiji su oblici palatalizirani možemo zaključiti da je prva palatalizacija bila završena prije doseljenja južnih Slavena na današnja područja.[52] U kasnijim posuđenicama iz grčkoga u slavenski, kakva je npr. riječ *kitъ* (od grč. κῆτος) koja je posuđena vjerojatno u 9. st.,[53] te promjene nema. Time smo došli do primjera kada se s pomoću posuđenica može odrediti relativna kronologija dviju glasovnih promjena koje su međusobno u neutralnu odnosu, a nema ni posuđenica koje su podložne objema promjenama. Kada smo s pomoću posuđenica odredili apsolutnu kronologiju promjena A i B i utvrdili da promjena A mora biti starija od nekog razdoblja, a promjena B mlađa od tog razdoblja, automatski smo utvrdili i relativnu kronologiju tih dviju promjena, tj. da promjena A mora biti starija od promjene B. Na temelju slavenskih posuđenica u grčki utvrdili smo da je prva palatalizacija bila završena prije doseljenja Slavena na jug, a na temelju posuđenica iz latinskoga i grčkoga u praslavenski da je metateza likvida mlađa od doseljenja. To znači da bismo relativnu kronologiju tih dviju promjena,[54] prema kojoj prva palatalizacija mora biti starija od metateze, mogli odrediti i da ne postoji hrvatski toponim *Cres* i njemu slične riječi podložne i jednoj i drugoj promjeni.

---

[51] Usp. poglavlja 5.5. i 6.1.

[52] Usp. poglavlje 5.5.

[53] Usp. Shevelov 1965: 252.

[54] Iako su međusobno u neutralnu odnosu, tj. formulacije glasovnih zakona s pomoću kojih se opisuju ne preklapaju se.

1.6. Uzroci glasovnih promjena

Uzroci jezičnih promjena, pa tako i glasovnih, mogu biti različiti. Jasno je da poredbeno jezikoslovlje ne može u potpunosti odgovoriti na pitanje zašto se neka glasovna promjena pojavila baš u prostoru u kojemu se pojavila, a ne recimo negdje drugdje, i zašto baš u to vrijeme, a ne u drugo. Ipak postoje određena znanja o nekim uzrocima glasovnih promjena. Uzroci se glasovnih promjena mogu podijeliti na unutarnje (jezične) i vanjske. Među unutarnjim uzrocima izdvojit ćemo sljedeće: 1. Težnja za lakšim izgovorom. 2. Često je uzrok glasovnih promjena naglasak. Poznato je da jaki naglasak na prvom slogu u riječi može uzrokovati otpadanje (sinkopu) završnih glasova ili čak cijelog sloga, ili koji drugi oblik slabljenja na kraju riječi. 3. Važan je čimbenik u glasovnim promjenama i fonemski sustav, točnije postojanje praznina u njemu. Katkad se glasovne promjene događaju zato da bi se popunile praznine u fonemskom sustavu kako bi on postao simetričan, integriran i koherentan. 4. Uzrok glasovnim promjenama može biti i ekonomičnost fonemskog sustava, tj. težnja da se sa što manje napora postigne što više. Tako se katkad iz sustava uklanjaju opreke koje su funkcionalno slabo opterećene, a veliko su opterećenje za govornikovu memoriju. Upravo zbog slabe funkcionalne opterećenosti i postojanja maloga broja minimalnih parova kod mnogih govornika hrvatskog jezika neutralizira se opreka između fonema *č* i *ć* i u sustavu ostaje samo jedan.

Na granici je između unutarnjih i vanjskih čimbenika dječje usvajanje govora. Jezik koji su naučila djeca nikad nije stopostotna replika jezika odraslih. Poznato je također da se glasovne promjene kod djece koja usvajaju materinski jezik šire brže i lakše nego kod odraslih govornika jer djeca pri učenju teže pojednostavnjivanju sustava.

Među vanjskim čimbenicima važan je utjecaj drugih jezika. Krajnji je primjer takvog utjecaja kad govornici jednog jezika prihvate drugi jezik kao svoj, ali govoreći ga, zadržavaju stare artikulacijske navike i tako nastaju promjene. Jezik koji je u osnovi govornih navika zove se tada supstratom, a novi jezik superstratom. Dva jezika koja postoje usporedno i utječu jedan na drugi zovu se adstratima.

1.7. Analogija

Uz glasovne zakone, najvažniji je čimbenik jezičnih promjena analogija. To je promjena jednog oblika ili riječi po uzoru (ugledanjem) na

koji drugi oblik ili riječ. Obično se razlikuje razmjerna (proporcionalna) analogija od nerazmjerne (neproporcionalne). O razmjernoj analogiji govorimo kada postoji stanje $a : b = c : x$, tj. razmjer u kojemu je promjenjivica x novi oblik koji treba razriješiti. To je analogija u pravom smislu riječi i stoga neki rabe naziv analogija samo u tom suženom značenju.[55] Ako pri analoškoj promjeni ne postoji takav razmjer, analogija je nerazmjerna. Valja istaknuti da su glasovne promjene i analogija dvije sasvim različite pojave. Štoviše, često mogu djelovati u sasvim suprotnom smjeru. Kao primjere razmjerne analogije možemo navesti iduće supstandardne primjere iz hrvatskog jezika:

sin : sinovi = sat : satovi = dan : x
peći : pečem : pečeš = moći : x : možeš

S pomoću prvog razmjera može se objasniti zašto se kod nekih govornika (a osobito djece) pojavljuje oblik *danovi*, a drugi objašnjava pojavu oblika prvog lica jednine prezenta *možem* umjesto standardnog *mogu*.

Postoje primjeri promjena po uzoru na druge oblike za koje se ne može uspostaviti nikakav razmjer ili, ako ga je i moguće uspostaviti, čini se da ga nije vrijedno uspostavljati. Takve se promjene zovu nerazmjernim analogijama. Najvažniji je primjer nerazmjerne analogije tzv. ujednačivanje (njem. *Ausgleich*, engl. *leveling*). Ujednačivanje je zamjena jednog oblika drugim da bi se postigla ujednačenost neke morfološke paradigme. Ta se promjena može objasniti načelom »jedno značenje – jedan oblik«. To znači da jezici teže stanju u kojemu će jedno značenje uvijek biti prikazano samo jednim (uvijek istim) oblikom jer je takvo stanje najjasnije i najgospodarnije. Takva je promjena u povijesti hrvatskoga jezika **nogat* → *nokat*, prema uzoru na genitiv i druge padeže. Taj je primjer dobra ilustracija kad nije vrijedno tražiti razmjer. Moglo bi se, naime, reći da se ta promjena ugledala na riječ *lakat*, tj. da imamo razmjer *lakat : lakta = x : nokta*, ali to nije jako vjerojatno. Svakom je govorniku hrvatskog jezika očito da je u toj promjeni nominativ vjerojatno modeliran prema drugim padežima da se ujednači paradigma te riječi.

1.7.1. *Analogija i glasovni zakon*

Glasovni zakoni djeluju slijepo (mehanički), ne obazirući se na značenje i morfološki sustav jezika. Oni se primjenjuju svuda gdje su zado-

[55] Usp., npr., R. Matasović 1997: 52.

voljeni glasovni uvjeti za njihovu primjenu. Jasno je da se takvom primjenom glasovnih zakona mnoge pravilne morfološke pojave mogu učiniti nepravilnima. Drugim riječima, glasovni zakoni mogu narušiti morfološki sustav i njegovu pravilnost i predvidljivost. Nasuprot njima, analogija već po samoj svojoj definiciji gradi sustav. Ona zamjenjuje malobrojne pojave ugledajući se na jasne, sustavne i česte pojave. Zbog toga analogija može često obnoviti morfološki sustav narušen glasovnim zakonima. Djelujući katkad u suprotnom smjeru od glasovnih zakona, ona ih čini neprozirnima u smislu da se pojavljuju iznimke od glasovnih zakona. Stoga neki kažu da analogija sprečava djelovanje glasovnih zakona na neke oblike. Smatram, međutim da to nije najbolji način gledanja na analogiju. Analogija nije sila koja može spriječiti djelovanje druge sile prije nego što je ona išta napravila. Ona samo može, pošto je promjena izvršena, ponovno uspostaviti stanje kakvo je bilo prije. Stoga je jedino ispravno reći da glasovni zakoni djeluju uvijek, a analogija može katkad obnoviti prvotno stanje. Primjer je takva odnosa glasovnih zakona i analogije u povijesti hrvatskog jezika djelovanje druge palatalizacije i postupno uklanjanje njezina učinka kod pridjeva. Tako, na primjer, nominativ množine muškog roda pridjeva *tih* i *suh* ima u najstarijim hrvatskoglagoljskim rukopisima oblik *tisi* i *susi*. To znači da je druga palatalizacija bez iznimke djelovala i na pridjeve. S vremenom se, zbog djelovanja analogije i ujednačivanja paradigme, postupno uklanjaju palatalizirani oblici i sve se češće pojavljuju oblici *suhi* i *tihi* koji su u suvremenom hrvatskom jeziku jedini pravilni. Slično je i s oblicima pridjeva *velik*, tj. *velici* i *veliki*. Teško će danas tko reći (osim u šali) *velici*.

1.7.2. *Model i motiv*

Valja još jedanput naglasiti da analogija mora imati model jer po definiciji uvijek djeluje ugledanjem na neki model. Do modela se ne dolazi induktivnim putem, tražeći ga po jezičnim podatcima, već se njegovo postojanje pretpostavlja. Bez modela nema ni analogije. U mnogim je primjerima jasno i očito da je predloženi model dobar i prikladan, ali ima i dosta primjera kada se jezikoslovci ne mogu složiti glede prikladnosti predloženog modela. Moramo, dakle, biti svjesni da su i analogija i model teorijski konstrukti, a ne proste činjenice, iako se često takvima prikazuju. Osim modela, analoška promjena mora imati i nekakav motiv. Drugim riječima, promjena se ne događa samo zato što se može dogoditi i što postoji model prema kojemu se može dogoditi,

već zato što za njezino događanje postoji razlog. Razlozi za analoške promjene mogu biti različiti, ali najčešći je razlog smanjenje broja morfoloških tipova i pojednostavnjivanje sustava. Drugim riječima, razlog djelovanja analoške promjene u osnovi je gospodarnost i manje opterećivanje govornikove memorije.

1.7.3. *Smjer djelovanja analogije*

Nije uvijek lako odrediti u kojem će smjeru analogija djelovati jer i u srodnim jezicima ona katkad djeluje u suprotnim smjerovima. Primjer za to možemo naći među slavenskim i baltičkim jezicima. U baltoslavenskom je razdoblju akuzativni nastavak **-om* postao **-um* djelovanjem glasovnih zakona.[56] U praslavenskom se jeziku za akuzativom povelo i nominativno **-os* koje je dalo **-us* u muškom rodu.[57] U prabaltičkom je razvoj tekao obratno. Tamo se akuzativ poveo za nominativom i tako je obnovljeno staro stanje. Znači li to da je smjer djelovanja analogije proizvoljan? Najvjerojatnije nije. Bolje je ipak pretpostaviti da nijedan razvoj i nijedna promjena u jeziku nije proizvoljna, već da uvijek postoji neki razlog da se ona zbiva onako kako se dogodila, iako nije uvijek lako pronaći taj razlog.[58] Još jedanput valja istaknuti da je za svaku jezičnu promjenu razumno pretpostaviti postojanje nekog razloga s pomoću kojega se ona može objasniti.

1.7.4. *Pravilnost analogije*

Zanimljivo je i pitanje kada će analogija djelovati, a kada neće. Jasno je da za njezino djelovanje mora postojati model i motiv, ali ima primjera gdje u potpuno istim uvjetima analogija katkad djeluje, a katkad ne. U hrvatskom je jeziku, na primjer, u prvom licu jednine prezenta većine glagola nekad bio nastavak *-u*, a onda je analogijom prema maloj skupini glagola koji su tvorili prezent nastavkom *-m*, kao što su glagoli *biti* i *dati*, kod većine glagola *-u* zamijenjeno nastavkom *-m*.

---

[56] U praslavenskome je kasnije *m* otpalo, a kratko je *u* dalo *ъ*.

[57] Otpadanjem završnoga *s* i prelaskom kratkoga *u* u *ъ* nominativni se oblik izjednačio s akuzativnim.

[58] U našem je primjeru razlog suprotnom razvoju u baltičkim i slavenskim jezicima najvjerojatnije suprotan razvoj samoglasnika *a* i *o* u tim jezičnim porodicama. Vidjeti dalje.

Ostalo je samo nekoliko glagola kod kojih se to nije dogodilo, npr. *moći* i *htjeti*. Pitanje je zašto se i kod njih nije dogodila ta promjena. Lako je uočiti da su posrijedi dva modalna glagola koji pripadaju maloj, dobro definiranoj skupini pomoćnih glagola koji se zbog svoje funkcije u jeziku vrlo često pojavljuju. Poznato je da su vrlo česte riječi otpornije na djelovanje analogije od riječi što se rjeđe pojavljuju. One su tako čvrsto ukorijenjene u pamćenju da ih nije lako zamijeniti drugim oblicima i stoga češće od drugih riječi čine ono što bi se slikovito moglo nazvati »neprobavljenom jezičnom prošlošću«.

1.7.5. *Granice analogije*

Gotovo svi primjeri analogije koje smo iznijeli djeluju na završetcima, tj. nastavcima i sufiksima. Razlog je tomu činjenica da u flektivnim jezicima sufiksi, koji se katkad međusobno prepleću, pokazuju jasne uzorke koji mogu biti model za analogiju. Nasuprot tome, teško je otkriti takav uzorak za korijene i pronaći model za analogiju. Stoga su takve analogije izvanredno rijetke. Jedan je od malobrojnih primjera takve analogije, koji se zbog toga i najčešće navodi,[59] postanak broja *devet* u slavenskim i baltičkim jezicima. Očekivali bismo na početku glas *n* umjesto glasa *d* jer se on pojavljuje u drugim indoeuropskim jezicima.[60] Najvjerojatnije je tu glas *d* došao analogijom prema broju *deset*. Da bi analogija mogla djelovati i na korijene, mora postojati neki odnos među njihovim značenjima, ali ti su odnosi malokad tako jasni da bi mogli služiti kao model za analošku promjenu. Odnos među brojevima jasan je i stoga se *devet* moglo modelirati prema *deset*.

1.8. Druge vrste obličnih promjena

Glasovni se oblik riječi može katkad promijeniti tako da nije riječ o glasovnoj promjeni prema glasovnim zakonima ni analoškoj promjeni prema nekome modelu. Takva je promjena dodavanje. Posrijedi je najčešće stapanje pune riječi s enklitikom ili proklitikom u jednu riječ. Tipičan je primjer stapanje prijedloga i imenice u prilog, a enklitike

[59] Usp., npr., R. S. P. Beekes 1995: 79.
[60] Usp. lat. *novem*, skr. *náva*, njem. *neuen* itd.

postaju nastavci. Tako, primjerice, neki smatraju da je praslavenski nastavak za treće lice jednine glagola *-tъ* postao od pokazne zamjenice **tas* ('taj, on').

Druga je takva promjena preuzimanje oblika. Riječ je obično o tome da se oblik neke kategorije nestale iz sustava preuzima i rabi u kojoj drugoj kategoriji. Tako je imperativno *-ĕ-* u praslavenskome preuzeto od staroga indoeuropskoga tematskog optativa, glagolskog načina što izražava želju, koji se kao kategorija u slavenskim jezicima izgubio. Točnije, slavenski je imperativ po svojem obliku stari indoeuropski optativ, ali je po značenju imperativ. Isto je tako slavenski genitiv muškoga i srednjega roda po svojem obliku stari indoeuropski ablativ koji se kao samostalan padež u slavenskim jezicima izgubio.[61]

Treći su oblik takvih promjena novotvorine. Katkad se kao rezultat promjene pojavljuju sasvim novi oblici. Vrsta je takve promjene razvoj opisnih (perifrastičnih) oblika, npr. razvoj futura u slavenskim jezicima ili pak imperativnog oblika za treće lice jednine s pomoću čestica *da* i *neka*. Ti oblici nisu rezultat ili posljedica promjena koje su se dogodile ranijim oblicima futura ili imperativa. Novotvorine mogu nastati i kontaminacijom dvaju oblika ili pučkom etimologijom pri čemu se riječ pogrešno povezuje s kojim drugim oblikom kojemu se onda i glasovno prilagođuje. Tako se, na primjer, u nekim hrvatskoglagoljskim tekstovima pojavljuju riječi *kolovarstvo* i *kolovarstvije* umjesto očekivanih oblika *kovarstvo* i *kovarstvije* ('lukavost, bezumlje'). Najlakše se pojava tih oblika može opisati kontaminacijom s riječju *kolo* prema kojoj se onda izvorni lik i glasovno prilagodio.[62]

Posebnu vrstu promjena čine i različite naglasne i druge prozodijske promjene kao što su akcenatski pomaci i preskakivanja naglasaka.

1.9. Rječničke promjene

Dosad smo govorili samo o promjenama oblika riječi koje ne utječu na njihovo značenje ili, ako je bilo promjena u značenju, nismo ih smatrali važnima i mogli smo ih zanemariti. Valja nešto reći i o promjena-

[61] Indoeuropski je nastavak **-ōd* postao u praslavenskome *-ā* tako da je završno *d* otpalo zbog zakona otvorenih slogova, a dugo je *ō* dalo *ā*. To se je *a* kasnije u slavenskim jezicima reflektiralo kao *a*. O tim glasovnim promjenama vidjeti dalje.

[62] Usp. M. Mihaljević 1996: 275 – 276.

ma u rječniku pri kojima se mijenja značenje. Riječi moraju prikazivati cijelu stvarnost, ili još točnije, naše percipiranje i spoznaju te stvarnosti. Stoga se one mijenjaju na sve moguće i nemoguće načine kako se mijenja stvarnost i teško ih je ustanoviti. Ipak postoje neke opće tendencije koje se mogu izdvojiti i opisati.

Jedna je moguća promjena nestanak riječi. Riječi obično nestaju kada nestane njihov referent, tj. stvar ili pojam koji označuju. Međutim, ne mora uvijek biti tako. Katkad riječ nestane a da referent nije nestao. Tada se obično jedna riječ zamjenjuje drugom. Naravno da ima i obratnih primjera kad referent nestane, a riječ i dalje postoji. Tada govorimo o prijenosu značenja.

Druga je moguća promjena pojava novih riječi. Riječi se obično ne pojavljuju niotkud. Tu se, dakako, ne radi o novim riječima koje postaju tvorbom od već postojećih korijena, tj. o izvedenicama, već o onima čiji korijeni prije nisu postojali u jeziku. Nove se riječi pojavljuju s novim stvarima, pojavama i proizvodima. Često sasvim nove stvari i pojave dobivaju imena po svojim izumiteljima ili otkrivačima. Kao primjere takva postanka možemo uzeti nazive *volt*[63] i *penkala*.[64] Primjer je takva postanja i imenica *sendvič*, nastala prema grofu Sandwichu[65] koji je, da bi uštedio vrijeme i ne bi morao prekidati kartanje zbog jela, naručio da mu hladne mesne odreske stave među kriške kruha i tako je navodno kartao 24 sata bez prekida jedući samo sendviče. *Giljotina* (franc. *guillotin*) dobila je ime po francuskom liječniku Josephu-Ignaceu Guillotinu koji je 1789. predložio da se ta sprava rabi za smaknuća. Riječi mogu postati i od naziva za skupine ljudi (narode). Takva su postanja *vandal* ('osoba koja se ponaša nekulturno i rušilački'),[66] *cigančiti* ('prositi, iznuđivati')[67] i *cincariti* ('sitničavo kamčiti zaradu, cjenkati se i zakidati na mjeri')[68]. Kao što se vidi, katkad se, da bi se otkrilo kako je postala nova riječ, mora znati najčudnije i najbizarnije činjenice iz izvanjezične stvarnosti. Evo još jednog primjera. Imenica *sabotaža* postala je od francuske riječi *sabot* koja označuje drvenu cipelu (francu-

---

[63] Volt je jedinica za mjerenje električne napetosti, a dobila je naziv prema talijanskom fizičaru Alessandru Volti (1745. – 1827.)

[64] Naziv olovke s promjenljivim punjenjem ili nalivpera prema zagrebačkom izumitelju Slavoljubu Penkali (1871. – 1923.)

[65] John Montagu, četvrti grof od Sandwicha (1718. – 1792.).

[66] Prema imenu germanskoga plemena Vandala.

[67] Prema Ciganima (Romima), narodu koji potječe iz Indije.

[68] Prema Cincarima (Arumunjima), narodnoj skupini u balkanskim zemljama koja je često grecizirana.

ske klompe). Nezadovoljni su tkalci, naime, pri prijelazu s manufakturne proizvodnje na novu industrijsku proizvodnju, od straha da će ih strojevi istisnuti i ostaviti bez posla, ubacivali takve cipele u strojeve kako bi zaustavili proizvodnju u novim tvornicama i tako je nastala već spomenuta imenica. Katkad nove riječi postaju od kratica. Tako je, primjerice, riječ *radar* postala od kratice za *radio detecting and ranging*. Nova riječ može postati i skraćivanjem ili krnjenjem neke veće riječi. Imenica *bus* ('autobus') postala je od latinskoga *omnibus* ('vozilo za svakoga ili sve'), gdje je *-bus* bilo nastavak dativa množine. Skraćivanjem je ostao samo nastavak koji je postao samostalna riječ. Mnoge su nove riječi učene složenice napravljene za opis tehničkih stvari, pojava i izuma. Takva je, na primjer, imenica *kardiogram* koja se sastoji od grčkih riječi καρδία 'srce' i γράμμα 'crta ili što napisano'. Nove riječi postaju i (doslovnim) prijevodom stranih riječi. Hrvatska imenica *kolodvor* postala je prijevodom njemačkoga *Bahnhof*,[69] *dalekovidnica* prijevodom njemačkoga *Fernsehen* ili internacionalizma *televizija*, a *domobranstvo* prijevodom mađarskoga *honvédség*.[70]

Daljnje su promjene suženje ili širenje značenja riječi. Značenje se riječi u lingvistici najčešće opisuje kao kombinacija različitih značenjskih obilježja. Analogno tome, promjena značenja može se opisati kao gubljenje obilježja (širenje značenja) ili dodavanje obilježja (suženje značenja). Primjer je suženja značenja razvoj riječi *deer* u engleskom jeziku. Danas ta riječ označuje jelena, a izvorno je značila bilo koju životinju, što se i danas vidi usporedbom s njemačkom riječi istoga podrijetla *Tier* koja znači životinju uopće. Primjer je širenja značenja uporaba riječi *jamnička* za mineralnu vodu uopće ili uporaba riječi *kalodont* bilo za koju zubnu pastu. Promjene su značenja i metonimijske, metaforičke i slične promjene koje mogu dovesti do promjene uporabe riječi. Takva je promjena kada se riječ *kuća* rabi za 'obitelj' (npr. *kuće Tudor i Stewart*), *jaram* za 'par volova', kada se *ognjište* rabi za 'rodna kuća', kada se *kruna* rabi za 'kralja' (npr. *po odobrenju španjolske krune*) itd.

Uzroci rječničkih promjena, kao i glasovnih promjena, mogu biti najrazličitiji. Jedan je od najočitijih uzroka načelo »riječi i stvari« (njem. *Wörter und Sachen*). Naime, kada se mijenja stvarni svijet, mijenjaju se i riječi kojima se on opisuje. Na primjer, promjena načina i sredstva pisanja kada se umjesto guščjega pera počelo pisati drugim

---

[69] To, međutim, nije doslovan prijevod jer je njemačka sastavnica *Bahn*, čije je značenje 'putanja', zamijenjena s *kolo*.

[70] Usp. I. Nyomárkay 1989: 52; te M. Turk i H. Pavletić 1999: 369.

napravama izazvala je i promjenu značenja imenice *pero*. Ta je riječ metonimijski prenesena na novu spravu koja s pravim perom nema nikakve veze osim što se i njome može pisati. Važan je uzrok rječničkih promjena i tabu. Poznato je da su zbog različitih vjerovanja nazivi nekih pojava, bića i stvari tabuirani te da se ne smiju rabiti kako se ne bi dogodilo što neugodno. Tako je nastala slavenska riječ *medvjed* (onaj koji jede med) jer je stari indoeuropski naziv za tu životinju bio tabuiran u nekim jezicima. Stari je naziv sačuvan u latinskome, grčkome i sanskrtu. Germani su tu životinju nazvali »smeđim«, a Kelti čak »medena svinja«. Eufemizmi mogu također biti uzrok promjenama, kao i općenito želja da se drugi ne pozlijedi. Takva je promjena slična promjeni zbog tabua jer obje podrazumijevaju potpunu zamjenu jednoga oblika drugim. U naše su vrijeme eufemizmi vrlo česti. Tako se često riječ *glup* zamjenjuje s *koji sporije shvaća*, skupina *mentalno zaostao* zamjenjuje se *s koji ima smetnje u razvoju*, *slijepac* se često zamjenjuje s *osoba oštećena vida* itd. Eufemizmi se često rabe i za bolesti, a i smrt je čest predmet eufemizma. Tako zapravo skupina *ako mi se što dogodi* znači često *ako umrem* i sl. Dakako, osim nabrojenih, postoji i bezbroj drugih uzroka promjenama.

1.10. Poredbena metoda

Malokad imamo o nekom prajeziku pisane podatke i na njemu pisane spomenike.[71] Međutim, i kad nije tako, a to je najčešće, mogu se s pomoću poredbene metode rekonstruirati neki vidovi prajezika na temelju jezika potomaka i refleksa u njima.[72] Rekonstruirati znači da se do određene mjere može odrediti kakav je bio prajezik i kakve je jedinice sadržavao. To se radi tako da se u dva jezika ili više njih, za koje se pretpostavlja da su srodni, uspoređuju slični (srodni) oblici za koje se misli da bi mogli biti refleksi istog izvora te se nastoji utvrditi izvorni oblik iz kojega su proizišli. Pritom je pitanje što znači da su oblici

[71] Takav je npr. latinski kao prajezik romanskih jezika.

[72] I za jezik koji je potvrđen možemo jedino primjenom poredbene metode na skup jezika utvrditi je li posrijedi prajezik. Bez poredbene romanistike ne možemo znati da je latinski kakvoga uglavnom poznajemo prajezik romanskih jezika. Bez toga ne bismo mogli dokazati, na primjer, da talijanski u Italiju nisu donijeli Langobardi.

slični. Da bi se odlučilo jesu li oblici srodni ili nisu, valja usporediti i njihov glasovni lik i njihovo značenje. Tek ako su dovoljno slični i glasovno i značenjski, može se pretpostaviti da su srodni. Valja istaknuti da se uspoređivanju glasovnog lika obično daje prednost. Ako si dvije riječi ili dva morfema međusobno potpuno odgovaraju, tj. ako među njima postoje podudarnosti svedive na glasovne zakone, dopušta se određeno odstupanje u značenju. Drugim riječima, ako se dva oblika mogu s pomoću glasovnih zakona svesti na zajednički nazivnik (zajednički izvor), odstupanje u značenju nije zapreka za njihovu srodnost. Nasuprot tome, ako se dva oblika ne mogu svesti na zajednički nazivnik s pomoću glasovnih zakona, tada ni potpuna jednakost značenja nije dovoljna da se ti oblici povežu etimološki. Dakle, pri značenjskom smo odstupanju mnogo širokogrudniji i mnogo skloniji nepravilnosti. Tako se, na primjer, može pokazati da latinska riječ *deus* i grčka Θεός ne mogu biti izvedene iz istoga korijena, iako su glasovno na prvi pogled vrlo slične, a značenjski se u potpunosti podudaraju. I jedna i druga riječ znače 'bog'. Nasuprot tome, hrvatska riječ *kolo,* engleska *wheel*, grčka κύκλος i sanskrtska *cakrá-*, iako su površinski sasvim različite, mogu se svesti na isti korijen i imaju isto podrijetlo, a to je indoeuropski oblik ***k*^{w}*elo-*, ***k*^{w}*ek*^{w}*lo-*.[73] Isto su tako srodne i hrvatska riječ *bolji* i latinska *de-bilis* ('koji je lišen kvalitete') iako im je značenje različito. Genetski su srodne i engleska riječ *silly* ('glup') i njemačka *selig* ('sretan, blažen'), kao i francuske riječi *chrétien* ('kršćanin') i *crétin* ('kreten') iako im je značenje sasvim suprotno.[74]

Prvi je korak u rekonstrukciji razvrstavanje srodnih oblika. Da bi se vidjelo kako to izgleda, uzmimo jednostavan primjer. U tablici na idućoj strani navedeni su (razvrstani) oblici iz četiri jezika za koje pretpostavljamo da su srodni.[75]

Nakon razvrstavanja predmnijevanih srodnih oblika mora se dokazati da su oni doista srodni, tj. da sličnost među njima nije slučajna. Dokaz je da su neki oblici doista srodni to da među njima postoje glasovne podudarnosti koje su rekurentne, tj. ponavljaju se dovoljan broj

---

[73] ***k*^{w}*el-* znači 'vrtjeti se'.

[74] Međutim, i englesko je *silly* nekad značilo 'sretan, blagoslovljen', a onda je došlo do značenjskoga pomaka. Obje navedene francuske riječi izvedene su iz latinske riječi *Christianus*. Riječ *crétin* potječe iz dijalekta švicarskoga kantona Wallis gdje je među protestantima postala pogrdan naziv za katolike, a onda poprimila današnje značenje.

[75] U stupcu I. su primjeri iz staroindijskog (sanskrta), u II. iz starocrkvenoslavenskog, u III. iz grčkog i u IV. iz latinskog jezika.

víś-	*vьsь*	*ϝοῖκος*	*vicus*	
'kuća'	'selo'	'kuća'	'zaselak'	
náva-	*novъ*	*νέϝος*	*novus*	'nov'
gó, gáus	*govędo*	*βούς*	*bovis*	'govedo'
kaēnā (av.)	*cěna (<*kěna)*	*ποινή*	*poena*	'kazna'
váste	- - - - -	**ϝέσμα (εἷμα)*	*vestis*	'odjeća'
'oblači se'				
svápna-	*sъnъ(<*supnus)*	*ὕπνος*	*somnus*	'san'
stighnoti	*stignǫti*	*στείχω*	- - - - -	'koračati, stići'
'penje se'				
*gṛha (<*ghṛdho)*	*gradъ (<*gordъ)*	*χόρτος*	*hortus*	'vrt, grad'

I.	II.	III.	IV.	
dáśa	*desętь*	*δέκα*	*decem*	'deset'
dá-dhāti, dhámman- 'postavlja', 'zakon'	*děti*	*τίθημι* 'stavljam'	*feci* 'učinio sam'	
yugá-	*igo (<*jьgo)*	*ζυγόν*	*iugum*	'jaram'
dáma-	*domъ*	*δόμος*	*domus*	'dom'
dhūmá-	*dymъ*	*θυμός*	*fumus*	'dim'
bukkati 'laje, riče'	*bukati*	*βύκτης, βυκάνη* 'koji riče', 'truba'	*bucca* 'napuhnut obraz'	
bhárāmi	*berǫ*	*φέρω*	*fero*	'nosim'
bhrā̆tar-	*bratrъ*	*φράτηρ*	*frater*	'brat'
plavá- '(s)plav'	*plovǫ* 'plovim'	*πλέϝω* 'plovim'	*pluvius* 'kiša'	
kravís- 'sirovo meso'	*kry, krъvь*	*κρέϝας* 'meso'	*cruor* 'krv'	
jámbha-	*zǫbъ*	*γόμφος*	- - - - -	'zub'
jīrṇá-	*zьrno*	- - - - -	*granum*	'zrno'

puta. Pitanje je koji je broj puta dovoljan. Na to nema egzaktnog odgovora. Dovoljnim se smatra onaj broj ponavljanja koji je tako čest da je nevjerojatno da bi bio slučajan. Naravno da su mogući i pojedinačni granični slučajevi kad je teško odlučiti postoji li srodnost ili ne. Stoga je drugi korak u rekonstrukciji utvrđivanje i popisivanje glasovnih podudarnosti među predmnijevanim srodnim oblicima. Popis suglasničkih podudarnosti u našemu malom korpusu dan je u tablici:

I.	II.	III.	IV.
d	*d*	δ	*d*
ś	*s*	κ	*c*
dh	*d*	ϑ	*f*
y	**j*	ζ	*i*
g	*g*	γ	*g*
m	*m*	μ	*m*
b	*b*	β	*b*
k	*k*	κ	*c*
bh	*b*	φ	*f*
r	*r*	ρ	*r*
t	*t*	τ	*t*
p	*p*	π	*p*
l	*l*	λ	*l*
v	*v*	ϝ	*v*
j	*z*	γ	*g*
n	*n*	ν	*n*
g	*g*	β	*b*
k	**k*	π	*p*
s	*s*	σ	*s*
**gh*	*g*	χ	*h*

Nakon popisa podudarnosti, treći je korak u rekonstrukciji određivanje izvornih, prajezičnih glasova, a četvrti formuliranje glasovnih zakona s pomoću kojih se iz tih izvora mogu izvesti refleksi u svim jezicima potomcima. Pitanje je može li se uopće to dvoje odvojiti kao dva posebna koraka jer međusobno ovise jedno o drugome. Formuli-

ranje glasovnih zakona pretpostavlja da je već izabran izvorni glas, a pri izboru toga glasa mora se misliti na to kako će izgledati glasovni zakoni s pomoću kojih se izvode refleksi. I u jednom i u drugom koraku pri donošenju odluka oslanjamo se na nekoliko općih načela. Najvažniju ulogu u oba koraka ima načelo predvidljivosti:

(i) *Izvorni glas mora biti tako izabran i glasovni zakoni tako formulirani da je izvođenje refleksa predvidljivo (jednoznačno).*

Posljedica je načela predvidljivosti pretpostavka da glas ne može u jeziku potomku u istoj glasovnoj okolini imati dva ili više različita refleksa koji bi nastali primjenom glasovnih zakona. Drugim riječima, time je onemogućen neuvjetovani rascjep glasova (engl. *split*), što je prikazano na slici 7.

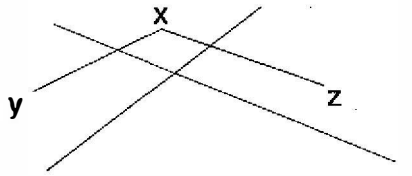

Slika 7.

Isti glas u jednom jeziku može imati različite reflekse samo u različitim okolinama. Načelo predvidljivosti ništa ne govori o tome da dva izvorna glasa mogu u jednom jeziku potomku imati jednak refleks. Stapanje glasova (engl. *merger*) ne samo da je moguće već se i pojavljuje relativno često, što je prikazano na slici 8.

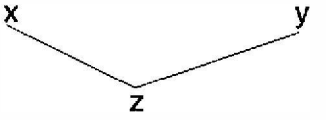

Slika 8.

Stoga je jedna od vodećih ideja pri odabiru izvornoga glasa da svaka različita glasovna podudarnost mora biti izvedena iz različitog izvora.

Drugo je po važnosti načelo prirodnosti. Ako cilj glasovnih zakona nije samo omogućivanje jednoznačnog izvođenja refleksa iz izvora, već da ujedno budu hipotetski opis glasovne promjene (povijesnoga doga-

đaja), onda oni moraju biti fonetski uvjerljivi (plauzibilni), tj. njima prikazana promjena mora biti vjerojatna[76], a to je ono što zovemo prirodnošću.

(ii) *Promjene koje su rekonstrukcijom uspostavljene moraju biti vjerojatne.*

Pri izboru izvornoga glasa mora se imati na umu prirodnost glasovnih promjena jer i o tome ovisi hoće li promjena prikazana glasovnim zakonom biti vjerojatna ili ne.

Većina lingvista pri rekonstrukciji prajezika želi odrediti ne samo to na kojem su mjestu koje riječi imale iste ili različite glasove, već i kako su se ti glasovi izgovarali, tj. žele odrediti, u mjeri u kojoj je to moguće, i glasovni oblik prajezika. Jasno je da takva apsolutna rekonstrukcija nije stopostotno sigurna i da uključuje i nagađanje, ali to nagađanje nije napametno, već racionalno i temelji se na određenim pretpostavkama. Neki lingvisti, odbacujući načelo prirodnosti, upravo stoga što takva rekonstrukcija nije deduktivna, tvrde da nije potrebno (ili nije moguće) govoriti o glasovnom obliku fonema rekonstruiranih na temelju podudarnosti među jezicima potomcima. Rekonstruirani prajezik nije, prema njihovu mišljenju, jezik u onom smislu u kojem su to jezici potomci i »stvarni« prajezik, već samo apstraktno objašnjenje podudarnosti među potomcima. U takvu je pristupu moguće – štoviše bilo bi i poželjno – da se za svaku podudarnost među potomcima izvorni fonemi označuju proizvoljnim simbolima. Tako na temelju usporedbe refleksa u pojedinim slavenskim jezicima koji su navedeni u idućoj tablici

staroslavenski	ruski	češki	donjolužičkosrpski
zvězda	*zvezda*	*hvězda*	*gwězda*

možemo rekonstruirati praslavenski oblik navedene riječi kao *#$%&@$*. Takav prikaz ništa ne govori o glasovnom liku izvorne riječi. On kaže samo to da je postojala riječ koja se sastojala od šest fonema od kojih se neki u različitim jezicima potomcima ponašaju različito. Ipak, malobrojni jezikoslovci tako postupaju, svjesni da se tako rekonstrukcija pretvara u igru simbolima koja malo govori o povijesti stvarnih jezika. Bojim se da se, postupajući tako, ponašamo kao povjesničari koji kažu da ih ne zanima što se zaista dogodilo, već samo ono što se sa sigurnošću može pročitati u dokumentima. Svakomu je jasno da slika ispričana tumačenjem povijesnih dokumenata nije najpouzdanija i da to ne

[76] To znači onakva kakve se obično događaju u jezicima.

znači da se sve doista tako i dogodilo, ali je jasno da bi bez interpretacije izvora slika povijesti bila bitno oskudnija i siromašnija. Stoga mislim da je i ograničenje prirodnosti pri rekonstrukciji u nekom obliku nužno želimo li izbjeći da nam se rekonstrukcija pretvori u proizvoljnu igru simbolima. Prigovor da se često neprirodna promjena može nadomjestiti nizom prirodnih promjena koje u konačnici dovode do jednakog rezultata[77] nije argument protiv prirodnosti, već ponajprije pokazatelj prevelike moći opisnih uređaja poredbene gramatike. Upravo su zbog te moći nepouzdane i nesigurne »dublje« rekonstrukcije u razdoblje starije od 10 000 godina i uspostavljanje daljih rodbinskih veza među različitim jezičnim porodicama. Načelo prirodnosti samo je jedan od pokušaja da se ta moć nekako ograniči.

Na trećem je mjestu načelo jednostavnosti koje glasi:

> (iii) *Rezultat rekonstrukcije mora biti najmanji mogući fonemski sustav iz kojega se najmanjim mogućim brojem glasovnih zakona mogu izvesti svi refleksi u svim jezicima potomcima.*

I iz tog načela slijede neke vodeće ideje kojih se držimo pri rekonstrukciji. Jedna je od takvih ideja i to da se u prajeziku ne smiju rekonstruirati fonemi kojih nema ni u jednome od jezika potomaka ako pretpostavljanje takvih fonema nije nužno zbog zadovoljenja načela predvidljivosti ili prirodnosti. Drugim riječima, jednostavnost nije svrha samoj sebi i ne smije biti na štetu prirodnosti i predvidljivosti, a to znači da je to načelo hijerarhijski podređeno načelima prirodnosti i predvidljivosti.[78] Iz načela prirodnosti i načela jednostavnosti proizlazi i iduća vodeća ideja: nakon popisa glasovnih podudarnosti treba potražiti podudarnosti koje obuhvaćaju glasovno slične foneme i zatim ispitati jesu li takvi parovi podudarnosti u dopumbenoj razdiobi (komplementarnoj distribuciji) i odlučiti koje su podudarnosti fonemski razlikovne u prajeziku. Ako su dva glasa u dopumbenoj razdiobi, tada moraju biti izvedeni iz istog izvora.[79]

---

[77] Usp. G. Holzer 1996: 174. U toj se knjizi drukčije gleda na prirodnost nego ovdje. Tom je problemu posvećeno 7. poglavlje (str. 173. – 175.) iz kojega je i preuzet navedeni argument.

[78] Posljednje se vidi i iz same formulacije načela, tj. iz dijela: *iz kojega se najmanjim mogućim brojem glasovnih zakona mogu izvesti svi refleksi u svim jezicima potomcima.*

[79] Tu se ponovno potvrđuje valjanost načela prirodnosti, jer kada se ne bi tražilo da fonemi moraju biti glasovno slični, moglo bi se dogoditi da su slučajno u dopumbenoj razdiobi, npr. fonemi *p* i *a*, pa bi se oni morali izvoditi iz istoga izvornog glasa.

Četvrto je načelo kojim se rukovodimo pri rekonstrukciji načelo sustavnosti:

> (iv) *Pri rekonstrukciji valja davati prednost onim rješenjima koja popunjavaju praznine u sustavu i stvaraju uravnotežen prajezični sustav.*

Iako ima pojedinačnih iznimaka, jezici općenito teže tomu da im fonološki sustav bude uravnotežen u smislu da će obilježje koje razlikuje jedan skup glasova najvjerojatnije biti uporabljeno i za razlikovanje kojega drugog skupa glasova. To se može iskoristiti kao argument pri rekonstrukciji prajezičnih glasova. Ako smo, na primjer, u prajeziku već rekonstruirali glasove:

	bilabijalni	alveolarni	velarni
zvučni	**b*	**d*	**g*
bezvučni	**p*	**t*	

i u jezicima potomcima imamo podudarnost *k* ~ *q*, jasno je da ćemo kao izvorni glas za tu podudarnost rekonstruirati **k* (a ne **q*), iako načela predvidljivosti, prirodnosti i jednostavnosti ne daju prednost toj rekonstrukciji. Budući da već imamo dokaze o postojanju zvučnog velara **g* i parova bezvučnih i zvučnih bilabijalnih i alveolarnih zatvornika, zapravo tražimo glas koji će popuniti prazninu na položaju velarnih zatvornika da bi prajezični sustav bio simetričan i stoga ćemo prednost dati rekonstrukciji koja kao izvorni glas pretpostavlja **k*.

Pogledajmo kako se navedena načela mogu primijeniti pri rekonstrukciji izvornih glasova u danoj tablici podudarnosti. Prva podudarnost ne zahtijeva nikakav komentar. Sva četiri načela jednoznačno upućuju na to da kao izvorni glas treba rekonstruirati **d*. Tako je i u petom, šestom, sedmom, desetom, jedanaestom, dvanaestom, trinaestom, šesnaestom i devetnaestom retku gdje treba kao izvorne glasove rekonstruirati **g*, **m*, **b*, **r*, **t*, **p*, **l*, **n* i **s*. U osmom retku valja napomenuti da je latinsko *c* samo drukčiji način bilježelja glasa *k* koji se nalazi i u drugim jezicima,[80] pa i tu jednoznačno možemo kao izvorni glas rekonstruirati **k*. Slično je i u četrnaestom retku s grčkim *ϝ*, ali tu je potrebna i dodatna napomena da je u atičko-jonskom grčkom, na kojemu se temelji klasični grčki, taj glas od početka izgubljen, ali živi u

[80] Klasični je latinski izgovor i tu *k*.

mnogim drugim dijalektima još i u klasično vrijeme, a u mikenskom je gotovo posvuda očuvan. Tu ćemo ipak odstupiti od zapisa u tablici i kao izvorni glas rekonstruirati *w. Smatra se općenito da je indoeuropsko *w bilo bilabijalno, iako se u mnogim jezicima od početka pismenosti pojavljuje labiodentalno v. Stara je artikulacija potvrđena u klasičnom latinskom, u staroiranskom, u engleskom do današnjega dana, a najvjerojatnije takav izgovor valja pretpostaviti i za staroslavenski. Nasuprot tome, u sanskrtu već najstariji gramatičari zapažaju labiodentalan izgovor. Uz četvrtu podudarnost valja napomenuti da su to u sanskrtu, staroslavenskome i latinskome samo alternativni zapisi istoga. Prema tome, razlikuje se samo grčki, a to znači da nas načelo jednostavnosti prisiljava da kao prajezični glas izaberemo *j.[81] Pri trećoj, devetoj i dvadesetoj podudarnosti na djelu su sva četiri načela. Ne može se za treću podudarnost kao izvorni pretpostaviti glas *d*, potvrđen u staroslavenskome zbog načela predvidljivosti. Glas *f* potvrđen u latinskome također ne može biti izvoran zbog načela predvidljivosti (kad se uzme u obzir i deveta podudarnost), jednostavnosti i prirodnosti. Moramo se dakle odlučiti za jedan od glasova potvrđenih u sanskrtu i grčkome. Za rješenje kakvo je u sanskrtu govori načelo prirodnosti, a možda i jednostavnosti. Stoga ćemo za treću podudarnost kao izvor rekonstruirati aspirirani glas *dh*. Ti argumenti vrijede i za devetu i dvadesetu podudarnost, pa ćemo i tu rekonstruirati aspirirane zvučne okluzive *bh i *gh. Načelo sustavnosti potvrdit će takav izbor. Zbog njega moramo u te tri podudarnosti imati glasove jednake zvučnosti. Ako smo u jednom slučaju odabrali zvučni aspirirani okluziv, moramo to napraviti i u druga dva slučaja jer će tada svi zvučni okluzivi imati svoj aspirirani par i sustav će biti simetričan. Isto bi tako, da smo u jednoj od te tri podudarnosti kao izvorni izabrali bezvučni aspirirani glas, morali izabrati takav glas i u drugim dvjema podudarnostima. Očito je također da se mogu međusobno povezati druga i petnaesta podudarnost jer se u njima refleksi u četiri jezika međusobno razlikuju samo po zvučnosti. U tim dvjema podudarnostima u sanskrtu su palatalni glasovi *ś* i *j* (= *ʒ́*), u staroslavenskome alveolarni tjesnačnici *s* i *z*, a u grčkome i latinskome velarni zatvornici *k* i *g*. Zbog načela predvidljivosti i sustavnosti (pri *z*) ne možemo za tu podudarnost uzeti kao izvorne ni glasove koji su potvrđeni u staroslavenskome, ni glasove potvrđene u grčkome i latinskome.

[81] Ako kao izvorni glas izaberemo onaj koji je u grčkome, moramo pretpostaviti tri promjene u ostala tri jezika. Prednji se poluvokal *j* u grčkome izgubio. Na početku je riječi prešao u *h* ili *z*, među samoglasnicima je ispao, a razvoj u suglasničkim skupinama vrlo je složen.

Moramo dakle kao izvorne pretpostaviti palatalizirane glasove, ali zbog načela prirodnosti, neće to biti glasovi koji su istovjetni sanskrtskima, već palatalizirani (umekšani) velari *k' i *g'. Radi se o glasovima koji imaju i svojstvo velarnosti i svojstvo palatalnosti i zato se zovu palatovelari. Pretpostavljanjem takvih glasova može se objasniti činjenica da su u nekim jezicima ti glasovi dali palatalne ili alveolarne glasove, a u nekima velarne. U tom su slučaju obje vrste promjena prirodne i očekivane. Načelo sustavnosti sili nas da povežemo i sedamnaestu i osamnaestu podudarnost jer se i u njima refleksi međusobno razlikuju samo po zvučnosti. U tim su dvjema podudarnostima u sanskrtu i staroslavenskome refleksi velarni glasovi *g* i *k*, a u grčkome i latinskome labijalni glasovi *b* i *p*. Zbog načela predvidljivosti ne možemo kao izvorne uzeti ni jednu ni drugu vrstu glasova[82] pa stoga moramo u prajeziku pretpostaviti glasove kojih nema ni u jednom jeziku potomku. Poštujući načelo prirodnosti, najbolje je za te podudarnosti pretpostaviti kao izvorne one glasove koji imaju i svojstvo velarnosti i svojstvo labijalnosti. Takvi se glasovi zovu labiovelarima i mogu se označiti kao *g^w i *k^w. Time smo rekonstruirali izvorne glasove za sve popisane podudarnosti i kao rezultat dobivamo potpunu tablicu:

I.	II.	III.	IV.	ie
d	*d*	δ	*d*	**d*
ś	*s*	κ	*c*	**k'*
dh	*d*	ϑ	*f*	**dh*
y	**j*	ζ	*i*	**j*
g	*g*	γ	*g*	**g*
m	*m*	μ	*m*	**m*
b	*b*	β	*b*	**b*
k	*k*	κ	*c*	**k*
bh	*b*	φ	*f*	**bh*
r	*r*	ρ	*r*	**r*
t	*t*	τ	*t*	**t*
p	*p*	π	*p*	**p*
l	*l*	λ	*l*	**l*

[82] Jer ih sve već imamo rekonstruirane za druge podudarnosti.

I.	*II.*	*III.*	*IV.*	*ie*
v	*v*	*F*	*v*	**w*
j	*z*	*γ*	*g*	**g'*
n	*n*	*ν*	*n*	**n*
g	*g*	*β*	*b*	**g^{w}*
k	**k*	*π*	*p*	**k^{w}*
s	*s*	*σ*	*s*	**s*
**gh*	*g*	*χ*	*h*	**gh*

1.11. Metoda unutarnje rekonstrukcije

Poredbena je metoda najvažniji i najpouzdaniji način utvrđivanja ranijega jezičnog stanja kada imamo više srodnih jezika potomaka. O povijesti (razvoju) nekog jezika može se mnogo toga doznati i samo iz tog jezika. Jasno je da pritom ta povijest nije ni tako bogata ni tako sigurna kao kad se služimo usporedbom više jezika.[83] Metoda s pomoću koje se utvrđuje ranije jezično stanje samo na temelju podataka iz jednog jezika zove se metoda unutarnje rekonstrukcije. U povijesnom je jezikoslovlju to samo pomoćna metoda koja se rabi ondje gdje nije moguća poredbena rekonstrukcija. Ranije stanje glasovnog sustava nekog jezika moguće je bez usporedbe s drugim jezicima rekonstruirati samo ondje gdje u tom jeziku postoje smjene (alternacije). Rekonstruirano je stanje tada stanje prije postanka smjene. Smjena je vrsta morfološke nepravilnosti u jeziku. To je pojava da se isti morfem u različitim okolinama pojavljuje u različitim likovima bilo u fleksijskoj paradigmi ili u rječotvorbi. Likovi koji čine smjenu zovu se smjenice (alternante). Smjene postaju sekundarno iz ranijega, gospodarnijeg stanja u kojemu se nalaze morfemi bez smjena. I tu glasove koji su dio ranijeg stanja zovemo izvorima, a smjenjujući se glasovi zovu refleksima. Smjene u jezicima postaju dvojako: 1. kao posljedica djelovanja uvjetovanih (o

[83] Slično je i sa svim drugim povijesnim događajima. Mnogo više znamo o onim događajima o kojima postoje brojni izvori nego o onima o kojima su izvori vrlo siromašni.

okolini ovisnih) glasovnih promjena ili 2. analogijom prema smjenama iz točke 1. Na prvi su način postale smjene u hrvatskim oblicima:

krat-ak : krat-k-a
slad-ak : slat-k-a
volj-an : volj-n-a
straš-an : straš-n-a
star-ac : star-c-a
pet-ak : pet-k-a

a na drugi način smjene u oblicima:

vosak : voska
vjetar : vjetra

Dakle, oba su načina postanka izravno ili neizravno povezana s glasovnim zakonima. Stoga za obje vrste smjena možemo reći da su morfološke nepravilnosti koje su, izravno ili posredno, posljedica djelovanja uvjetovanih glasovnih zakona.[84]

Pogledajmo kako se rekonstruira stanje prije postanka smjene. Metoda unutarnje rekonstrukcije temelji se na pretpostavci da su smjenice postale iz istog izvora. I pri odabiru izvora vodimo se načelima predvidljivosti, prirodnosti, jednostavnosti i sustavnosti. Gdje nema smjena, najrazložnije je pretpostaviti da je izvor jednak refleksu, tj. da je ranije stanje jednako onomu koje se pojavljuje na površini. Takva pretpostavka najbolje zadovoljava navedena načela. Ako postoji smjena, razmatra se najprije može li se jedna od smjenica uzeti kao izvor. To radimo tako da potražimo načela na kojima počiva smjena i praznine u razdiobi (distribuciji) smjenica. Uzmimo za primjer smjenu *sladak : slatka*, u kojoj se smjenjuju *d* i *t*. Pogleda li se razdioba smjenica, vidjet će se da u razdiobi smjenice *d* postoji praznina, tj. njezina je razdioba ograničena. Ona se nikad ne može pojaviti neposredno ispred *k*. Time je utvrđeno da se u tom slučaju jedna od smjenica može načelno uzeti kao izvor. Provjeravajući dalje razdiobu smjenica, kao i razdiobu smjenica u sličnim smjenama drugih glasova, vidjet će se da smjena počiva na smjenjivanju zvučnih i bezvučnih suglasnika u susjedstvu koje se razlikuje po zvučnosti, tj. da se radi o jednačenju po zvučnosti i prilagođivanju glasovnoj okolini. Stoga je najprirodnije kao izvor pretpostaviti

[84] Morfološki uvjetovane, tj. morfološkim načinima postale morfološke nepravilnosti zovu se supletivnost (npr. *čovjek:ljudi*).

smjenicu *d*. Ako se kao izvor pretpostavi smjenica *t*, tada je za izvođenje smjenice *d* potreban glasovni zakon *t* → *d* / — *a*[85]. Taj zakon krši načelo predvidljivosti jer postoji smjena *kratak : kratka* u kojoj se *t* ne mijenja u *d*. Pretpostavi li se pak da je *t* u *kratak* izvedeno iz kojega drugog izvora, krši se načelo jednostavnosti jer moraju postojati i glasovni zakoni za promjenu *t* u *d* i ispred *i*, *u* i *o* zbog postojanja riječi *sladiti, sladunjav, slador* itd. Osim toga, ti drugi glasovni zakoni krše načelo predvidljivosti. Takvo je rješenje i neprirodno jer nema glasovnog razloga zbog kojega bi se *t* ispred bilo kojeg samoglasnika mijenjalo u *d*. Svi problemi nestaju izabere li se kao izvor *d*. Izvođenje smjenice *t* predvidljivo je i krajnje jednostavno jer je za njega potrebno samo jedno pravilo koje je glasovno vjerojatno (plauzibilno) jer njegovom primjenom glas postaje sličan svojoj okolini. Dakle, s velikom smo sigurnošću zaključili da je izvor u toj smjeni bilo *d*.

Ako kao izvor nije moguće pretpostaviti nijednu od smjenica, mora se potražiti treći glas iz kojega se mogu izvesti obje smjenice. Ilustracija za to bit će smjena *a : Ø* koja se pojavljuje u svim dosad navedenim primjerima. Kao izvor za tu smjenu ne može se pretpostaviti *a* jer se ne smjenjuje svako *a* pa bi se time kršilo načelo predvidljivosti. Da se ni *Ø* ne može uzeti kao izvor, tj. da se ne može pretpostaviti unošenje *a* između suglasnika na kraju riječi, pokazat će primjeri *mrak : mračan : mračna*. Tu se, osim smjene *a : Ø* pojavljuje i smjena *k : č*. Usporedba s oblicima *žuč : žučan : žučna* pokazuje da se zbog načela predvidljivosti kao izvor te smjene ne može uzeti *č*. Usporedba sa smjenom *lakat : lakta* pokazuje da se zbog istoga razloga ni *k* ne može uzeti kao izvor ako se pretpostavi da je za sve smjene *a : Ø* isti izvor. Sva druga načela govore, međutim, u prilog takvu izvoru. U razdiobi glasa *k* postoji praznina, a on se pojavljuje i u drugim nemotiviranim okolinama: *mraku, mraka, mrakom* itd. To znači da moramo pretpostaviti drukčiju okolinu, tj. moramo smjenu *a : Ø* razbiti na dvije smjene.[86] Drugim riječima, za glas *a* u toj smjeni moraju se pretpostaviti dva različita izvora, označimo ih A_1 i A_2, koji se razlikuju time što A_1 izaziva palataliziranje velara koji je neposredno ispred njega, a A_2 ne. Time se automatski pokazuje da ni posredni izvor za tu smjenu ne može biti *Ø* jer se tada moraju unositi dva različita samoglasnika, a nemoguće je predvidjeti kada će se koji

---

[85] Ne ulazeći trenutačno u narav samoglasnika *a*, jer je i on jedna od smjenica u smjeni *a:Ø*. Vidjeti dalje.

[86] Jedna je od vodećih ideja pri rekonstrukciji, koja se izvodi iz načela predvidljivosti, da ako se u istoj okolini pojavljuju dva različita glasa, tada ili njihovi izvori moraju biti različiti ili pak okolina mora biti refleks dvaju različitih izvora.

unijeti. Zbog načela predvidljivosti izvori A_1 i A_2 ne mogu biti istovjetni nijednome samoglasniku potvrđenom u suvremenome hrvatskom jeziku, a to znači da kao izvore moramo uvesti glasove kojih u jeziku nema. Ako se usporede drugi primjeri palatalizacije velarnih suglasnika, vidjet će se da se ta promjena zbiva ili ispred prednjih samoglasnika ili pak fonema koji se mogu svesti na prednji samoglasnik kao izvor. To je vrlo prirodno i očekivano jer palatalizacije u velikom broju jezika teku tako da se stražnji suglasnici (velari) prilagođuju prednjim samoglasnicima postajući palatalnima ili palataliziranima. Stoga je razložno pretpostaviti da je i A_1 prednji samoglasnik, a da je A_2 njegov stražnji parnjak jer ne izaziva palatalizaciju (to je jedina razlika). Na temelju drugih smjena i znanja iz opće fonetike[87] utvrdit će se da ta dva samoglasnika moraju biti visoki, a već je rečeno da zbog načela predvidljivosti moraju biti različiti od *i* i *u*. Ukratko, s velikom se pouzdanošću može utvrditi da su to zapravo glasovi koje u slavistici poznajemo kao *jer* i *jor*, tj. $A_1 = ъ$, $A_2 = ъ$. Taj primjer pokazuje da se unutarnjom rekonstrukcijom može mnogo saznati i o glasovima kojih više nema u jeziku, a ostavili su traga u smjenama, a ne samo o smjenama koje se mogu izvesti iz jedne smjenice kao izvora.

Postoje i primjeri u kojima se kao izvor ne može uzeti nijedna od smjenica niti se može naći treća jedinica koja bi mogla biti izvor, već se kao izvor mora pretpostaviti niz od dvije jedinice. Uzmimo za primjer smjene *popeti : popneš, naduti : nadmeš, uzeti : uzmeš* u kojima se smjenjuju nosni sonant i samoglasnik: *e : n, u : m* i *e : m*. Ako se kao izvor pretpostavi nosni sonant, izvođenje će biti neprirodno, složeno i, što je najvažnije, nepredvidljivo jer će se *m* jednom pretvarati u *u*, a drugi put u *e* u istoj okolini. Jednako je stanje i ako se kao izvori pretpostave samoglasnici *e* i *u*. Promjena je ponovno neprirodna, rješenje nije jednostavno, a nepredvidljivo je kada će se *e* pretvoriti u *n*, kada u *m* te kada će *e* i *u* ostati nepromijenjeni. Isto će se dogoditi i ako se uzme koja treća jedinica, npr. nosni samoglasnici *ę* i *ǫ*. I tada je, kao i kod običnoga *e*, nepredvidljivo kada će *ę* dati *n*, a kada *m*. Četvrta je mogućnost da se oba glasa (i samoglasnik i nosni sonant) uzmu kao izvor te da se formuliraju dva glasovna zakona, jedan koji poništava nosnik ispred suglasnika i drugi koji poništava samoglasnik ispred nosnika i drugoga samoglasnika. To rješenje također krši načelo predvidljivosti jer se iz okoline ne može predvidjeti koji će samoglasnik biti poništen. Postoje, naime, nizovi *e + nosnik + samoglasnik* i *u + nosnik + samoglasnik* u kojima se samoglasnik ne poništava. Rješenje je da se

[87] U što ovdje, zbog ograničenosti prostora, nećemo ulaziti.

kao izvor pretpostave nizovi: ь + *n* za smjenu *e* : *n*, ь + *m* za smjenu *e* : *m* i ъ + *m* za smjenu *u* : *m*. Tako će biti zadovoljeno i načelo predvidljivosti i načelo prirodnosti, a glasovni zakon ima i neovisnu potvrdu jer je pravilo za gubljenje *jera* i *jora* bilo potrebno neovisno o ovoj smjeni. Glasovni zakon kojim se mijenja ь u *e* i ъ u *u* također je prirodan i predvidljiv. Takvo je rješenje ujedno i potvrda da je u prethodnom slučaju ispravno postupljeno te da su pretpostavljeni pravi izvori. To je ujedno ilustracija još jednog načela kojim se jezikoslovci vode pri unutarnjoj rekonstrukciji, a to je načelo neovisne opravdanosti. Ono daje prednost izvorima koji su potrebni neovisno o danoj smjeni, tj.

> (v) *pri odabiru izvora za neku smjenu prednost se daje glasovima koji omogućuju predvidljiv, prirodan i jednostavan opis i drugih smjena u jeziku.*

Kao što se vidi iz prethodnog izlaganja, iz samog se jezika može saznati mnogo o njegovoj prošlosti. Katkad se može vratiti i nekoliko tisuća godina unatrag, kao pri posljednjoj smjeni gdje je preskočeno posredno, kasnopraslavensko stanje s nosnim samoglasnicima čije je postojanje potvrđeno u staroslavenskim tekstovima. Ipak, kao što je već rečeno, tako dobiveno znanje o povijesti jednog jezika nije ni tako pouzdano ni tako bogato kao ono dobiveno usporedbom više srodnih jezika. Stoga je metoda unutarnje rekonstrukcije samo pomoćna metoda koja svoju punu vrijednost dobiva pri izdvojenim jezicima koji nemaju srodnika.[88] Pogledajmo ukratko u čemu slika jezične prošlosti koju dobivamo tom metodom može biti varljiva. Ponajprije, tamo gdje je u prošlosti djelovao neki neuvjetovani glasovni zakon, prošlo se stanje može utvrditi samo poredbeno. Samo na temelju hrvatskoga ne možemo vidjeti da je u *pet* i *selo* povijesno različito *e* i da je u *ruka* i *pustinja* različito *u*, jer u tim riječima nema smjena. To se može utvrditi tek usporedbom s ukrajinskim (i ruskim) *p'jat* i *selo* za prvi primjer i s makedonskim *raka* i *pustina* za drugi. Znači, gdje nema smjena, ne možemo samo na temelju jednog jezika ništa doznati o njegovoj prošlosti. I ondje gdje postoje smjene katkad je nemoguće samo na temelju jednog jezika reći kakav je točno bio izvor jer su se u njemu stopila dva izvora, a u okolini nema obavijesti o razlici. Tako nije moguće samo iz hrvatskoga odrediti je li u smjeni *san* : *sna* izvor ь ili ъ. To se može utvrditi tek usporedbom s drugim slavenskim jezicima, npr. s ruskim *son* : *vo sne* (naprama *день* : *dnja*). Slika prošlosti nepotpuna je i gdje

[88] Takav je, npr., baskijski jezik.

je smjena samo ostatak mnogo šire smjene u prošlosti i gdje su se primjenom neuvjetovanoga glasovnog zakona na jedan član prošle smjene izgubili posredni oblici, pa se može rekonstruirati samo još starije stanje. Tu se gube posredne obavijesti o tome kako su promjene tekle. Takve su smjene u glagolima *popeti : popneš, naduti : nadmeš, uzeti : uzmeš*, u kojima se izgubio svaki trag nosnim samoglasnicima te se samo može rekonstruirati starije stanje. I konačno, slika je prošlosti varljiva i ondje gdje je smjena posljedica analogije, npr. *vosak : voska, vjetar : vjetra* i *Petar : Petra*. Samo na temelju hrvatskoga i tu bi se rekonstruirao isti izvor kao u *san : sna* i *sladak : slatka*. Tek kad se ti oblici usporede s češkim *vosk, vítr* i *Petr*, vidi se da je njihov postanak drukčiji.[89] Usprkos uočenim nedostatcima, valja još jedanput istaknuti da je metoda unutarnje rekonstrukcije važna za povijesno jezikoslovlje i da se s pomoću nje može mnogo naučiti o prošlosti nekog jezika. Unutarnja je rekonstrukcija važna i za određivanje relativne kronologije glasovnih promjena, iako i tu nije uvijek pouzdana jer promjena može biti i u redoslijedu primjene pravila.

1.12. Kulturna rekonstrukcija

Jezična je rekonstrukcija zanimljiva već sama po sebi, ali za mnoge je ona samo sredstvo rekonstrukcije nejezične povijesti i kulture ljudi koji su govorili rekonstruiranim jezikom. Stoga valja štogod reći i o tome koliko poredbeno jezikoslovlje može biti korisno pri takvoj rekonstrukciji i koliko su obavijesti koje ono daje pouzdane. Kulturna je rekonstrukcija slaganje mozaika na temelju spoznaja iz različitih disciplina: arheologije, povijesti, usmene predaje, poredbenog jezikoslovlja, antropologije itd. Arheologija nastoji rekonstruirati kulturu na temelju materijalnih ostataka iz prošlosti koji su se sačuvali do danas. Ona može (precizno) datirati postojanje određenih kulturnih obilježja i kulturnih promjena u prošlosti, ali samo onda ako su se o njima sačuvali materijalni ostatci. Može nam dosta toga reći i o davnim trgovačkim putovima, kulturnim dodirima i o kretanju skupina ljudi, ali nam ne može puno reći o usmenoj književnosti tih ljudi, kao ni to kojim su jezikom govorili. Drugi je način rekonstruiranja starih kultura proučavanje usmene predaje naroda koji govore srodnim jezicima. Valja, međutim, napome-

[89] Kada njihov postanak ne bi bio drukčiji, u češkome bi se očekivali oblici s nepostojanim *e* među završnim suglasnicima, tj. kao u *sen : sna* i *sladek : sladka*.

nuti da je pouzdanost usmene predaje za razdoblja starija od nekoliko stoljeća vrlo slaba i stoga je proučavatelji prihvaćaju samo onda ako je potkrijepljena arheološkim, povijesnim i jezičnim podatcima. Poseban su oblik usmene predaje mitovi i vjerovanja čijom se rekonstrukcijom može mnogo saznati o vjerskoj i društvenoj organizaciji govornika rekonstruiranoga prajezika. Kultura govornika kojega prajezika može se pokušati rekonstruirati i usporedbom kultura govornika jezika potomaka. Iako je rekonstrukcija kulture prilagodbom poredbene metode najvjerojatnije moguća, pouzdanost njezinih rezultata mnogo je manja od glasovne rekonstrukcije jezika jer će se morati služiti manje razrađenim postupcima gramatičke i semantičke rekonstrukcije. Jedinice kulturnog sustava i narav odnosa među njima još je teže odrediti nego odnose gramatičkih i značenjskih jedinica u jeziku, a vidjeli smo već da se pri jezičnoj rekonstrukciji sa značenjem postupa prilično slobodno. Usporedbom kultura mogu se dobiti vrijedne obavijesti o starijoj zajedničkoj kulturi, ali valja pritom biti oprezan i prihvaćati samo rezultate koji se mogu potvrditi arheološkim, povijesnim i drugim podatcima.

Pogledajmo sada što o kulturi govornika može reći poredbeno jezikoslovlje s pomoću čijih se metoda može vratiti nekoliko tisuća godina u jezičnu povijest. Jasno je da takvo proučavanje može dati mnogo različitih i zanimljivih podataka o povijesti društva. Ti se podatci mogu usporediti s obavijestima iz arheologije i drugih disciplina čime se slika utočnjuje i upotpunjuje. Prije svega, poredbeno jezikoslovlje daje obavijesti o cijepanju skupina govornika i o redoslijedu njihova odvajanja. Naime, kada se govori o cijepanju jezika, obično se podrazumijeva i cijepanje njihovih govornih zajednica. Na temelju jezičnih podataka može se odrediti samo relativno vrijeme odvajanja pojedinih skupina, a ne apsolutno. Samo na temelju rodoslovnog stabla ne može se reći ni koja se skupina preselila, a koja je ostala živjeti na prvotnom području i jesu li se možda sve skupine preselile. Te se stvari mogu riješiti samo s pomoću izvanjezičnih podataka. Na temelju poredbene metode može se odrediti koje su riječi domaće, a koje posuđene ili napravljene prema stranom uzoru, čime se dobivaju obavijesti i o kulturnim dodirima s govornicima drugih jezika. Katkad se može na temelju riječi utvrditi i narav tih dodira u trenutku kada je riječ postala.[90] Može se u nekim

[90] T. Crowley (1992: 295) navodi zgodan primjer iz navajskoga (američkoga indijanskog) jezika. Riječ za kukuruz u tom jeziku glasi *na:da:ʔ* i u prijevodu znači 'neprijateljska hrana'. Zna se da su se pripadnici plemena Navajo s kukuruzom upoznali posredstvom svojih susjeda Pueblo Indijanaca koji govore drukčijim jezikom. Na temelju te riječi može se utvrditi da su u trenutku njezina postanka Navajo Indijanci smatrali Pueblo Indijance svojim neprijateljima.

slučajevima utvrditi i je li dodir među govornicima različitih jezika uspostavljen prije rascjepa govorne zajednice ili nakon njega. Zbog tijesne povezanosti jezika i kulture, iz jezika se može mnogo toga saznati i o sadržaju kulture njegovih govornika. To vrijedi i za žive i za rekonstruirane jezike. Pritom je vodeća ideja činjenica da je rječnik bogatiji u kulturno važnijim područjima, a siromašniji u onima manje važnima. Važnu ulogu pri rekonstrukciji sadržaja kulture ima metoda riječi i stvari (njem. *Wörter und Sachen*). Središnja je njezina pretpostavka da je, ako je rekonstruirana koja prajezična riječ, razložno pretpostaviti da su njegovi govornici poznavali i stvar na koju se ta riječ odnosi i da je ona imala neku važnost u njihovu životu i kulturi. Osim što pruža obavijesti o sadržaju kulture, ta je metoda važna i za određivanje pradomovine, tj. područja na kojemu su govornici prajezika živjeli. Na temelju naziva biljaka, drveća, voda, životinja, planina itd. možemo zaključivati jesu li govornici živjelu u ravnici, u brdima, na obali mora i rijeka, jesu li bili lovci ili poljodjelci itd. S pomoću te tehnike može se katkad saznati i kojim su se putem kretali govornici nekog jezika prije dolaska u svoje sadašnje područje. Ukratko, ono što povijesno jezikoslovlje može reći o kulturi prajezičnih govornika određeno je razvrstavanjem jezika neke porodice u podskupine i rekonstruiranim rječnikom. Pouzdanost tih podataka ovisi o pouzdanosti rekonstrukcije sadržaja riječi. Ako je ta rekonstrukcija pouzdana, onda su pouzdani i na njoj utemeljeni podatci o kulturi. S pomoću poredbene metode može se pouzdano rekonstruirati oblik riječi, ali značenjska rekonstrukcija, kao što smo vidjeli, nije tako pouzdana kao fonološka i stoga nije uvijek sigurno je li rekonstruirano pravo značenje pojedine riječi u prajeziku. Valja uvijek imati na umu i podudarnost jezičnih podataka i podataka dobivenih iz arheologije, povijesti, usmene predaje i usporedbe kultura. Poredbeno jezikoslovlje može rekonstruirati ne samo pojedinačne riječi već i neke poetske formule i dijelove prajezičnih tekstova uspoređujući izraze koji se pojavljuju u tekstovima na jezicima potomcima. Služi se pritom jednakom metodologijom: uspoređeni izrazi moraju biti izvedivi iz zajedničkoga praoblika s pomoću već utvrđenih glasovnih zakona, a značenje im mora biti podudarno. Dodatni je uvjet da podudarna mora biti i njihova funkcija u tekstovima, tj. kontekst u kojemu se pojavljuju. Rekonstrukcijom tekstova stječu se spoznaje o književnosti (i uopće o duhovnoj kulturi) prajezičnih govornika, o njezinim formalnim obilježjima te sadržaju.[91]

[91] Više o rekonstrukciji tekstova vidjeti u: Matasović 1996. Ta je knjiga sustavan uvod u to područje i sintetičan pregled najvažnije tematike.

2. INDOEUROPSKI JEZICI

Danas je nesporna činjenica da slavenski jezici pripadaju indoeuropskoj jezičnoj porodici, zajedno s grčkim, sanskrtom, latinskim i drugim jezicima na čiju je srodnost upozorio sir William Jones. Stoga je svakomu tko studira neki slavenski jezik važno znati osnovne podatke o jezicima koji su slavenskima najsrodniji. Zato ćemo ukratko nabrojiti najvažnije ogranke indoeuropske porodice i njihove najpoznatije jezike. Osobito su pritom važni najstariji pisani jezici jer je upravo na njima u najvećoj mjeri utemeljeno naše znanje o indoeuropskom prajeziku. Indoeuropski se jezici govore od sjeverne Indije do krajnjeg zapada Europe i vjerojatno su upravo stoga i nazvani indoeuropskima.[1] Tradicionalno su se dijelili u dvije veće skupine: kentumske i satemske jezike. Smatralo se da ta podjela odgovara prvoj dijalekatnoj podjeli u prajeziku i da se podudara s podjelom na istočne i zapadne indoeuropske jezike. Otkrićem hetitskoga i toharskoga, kentumskih jezika koji su se govorili na istoku, ta je hipoteza dovedena u pitanje. Usto su neki izumrli indoeuropski jezici ostavili iza sebe tako slabe tragove na temelju kojih se ne može odrediti pripadaju li kentumskim ili satemskim jezicima. Stoga se u novijim priručnicima indoeuropski jezici pri nabrajanju više ne navode razvrstani u te skupine.[2] Ovdje ću navesti indoeuropske jezične porodice prema tradicionalnoj podjeli, iako ona više nema važnost koja joj se nekoć pripisivala, jer mislim da su i ti podatci za slaviste dragocjeni.

---

[1] Naziv je prvi put uporabio engleski liječnik dr. Thomas Young u *Londoner Quarterly Review X/2* 1813. Iz tog vremena datira i drugi naziv indogermanski nekoć osobito proširen na njemačkome govornom području. Doskora se smatralo da je njegov začetnik J. Klaproths u djelu *Asia Polyglota* iz 1823. godine, ali je 1981. dokazano da se naziv *indo-germanique* pojavljuje već 1810. kod francuskoga geografa danskoga podrijetla Conrada Malte-Bruna. Usp. Szemerényi 1989: 12.

[2] Usp. npr. Szemerényi 1989., Beekes 1995. i Matasović 1997. Suprotan je primjer Carlton 1990. gdje su jezici još uvijek tako grupirani.

2.1. Kentumski jezici

2.1.1. *Anatolijski jezici*

Anatolijski su se jezici govorili na području današnje Turske. Najranije je potvrđen i za poredbeno je jezikoslovlje najvažniji **hetitski** jezik. Hetitski je otkriven tek početkom 20. st. (1906.). To je najstariji potvrđeni indoeuropski jezik. Najstariji su tekstovi tim jezikom napisani oko 1700. g. prije Krista.[3] Pisani su klinastim pismom na glinenim pločicama. Do danas nam je poznato oko 25 000 pločica iz razdoblja između 1700. i 1200. g. prije Krista. Većina ih je pronađena u hetitskoj carskoj prijestolnici Hatušašu u blizini današnjeg mjesta Boğazköya, 150 km sjeveroistočno od Ankare. Najveći je broj tekstova iz 14. – 13. st. prije Krista. Pismo je oko 1915. dešifrirao češki znanstvenik Bedřich Hrozný.[4] Danas se obično razlikuje starohetitski, srednjohetitski i kasnohetitski. Hetitsko je pismo izvedeno iz babilonsko-asirskoga ili akadskoga klinopisa.[5] To je pismo slogovno i nije prilagođeno glasovima hetitskog jezika. Iz toga proizlaze mnogi problemi u povijesnom vrednovanju i interpretaciji hetitskoga jer pismo katkad više skriva nego što otkriva.[6] Ipak, hetitski je jezik zbog svoje arhaičnosti vrlo važan za razumijevanje indoeuropskoga prajezika. Osobito je bio važan kao potvrda laringalne teorije.

Još je arhaičniji od hetitskoga **palajski** jezik. Taj se jezik govorio u zemlji Pala, uz more sjeveroistočno od Hatušaša. Nažalost, poznato je samo nekoliko tekstova na tom jeziku iz 14. – 13. st. prije Krista, koji su svi također otkriveni u carskom arhivu u Hatušašu.

Iz tog vremena i na tome mjestu pronađeno je i dvjestotinjak klinopisnih pločica pisanih **luvijskim** jezikom koji se govorio južno od hetitskoga. O tom se jeziku još uvijek zna vrlo malo. Usto su pronađeni i tekstovi pisani u kamenu posebnim hijeroglifskim pismom koje se rabilo u gradovima državama na jugoistoku današnje Turske i na sjeveru Sirije (npr. u Karkemišu) između 16. i 8. st. prije Krista. Većina je tek-

---

[3] Najstariji tragovi toga jezika sežu još dublje u prošlost, čak u 19. st. pr. Krista. Usp. R. Matasović 1997: 21.

[4] Prema T. R. Carlton 1990: 66 to je bilo 1915, prema R. S. P. Beekes 1995: 21 tekstovi su dešifrirani 1917., a R. Matasović 1997: 22 navodi 1916. godinu.

[5] Usp. W. H. Held Jr. & W. R. Schmalstieg & J. E. Gertz 1987: 1.

[6] Nije jasno je li hetitski imao četiri ili pet samoglasnika, tj. je li imao samoglasnik *o*. Pitanje je je li duljina samoglasnika bila razlikovna i što znače udvojeni samoglasnici u tekstovima. Nejasno je što označuju udvojeni zatvornici itd.

stova iz mlađeg razdoblja, 10. – 8. st. prije Krista. Pismo je dešifrirano u tridesetim i četrdesetim godinama 20. st.[7] Prije dešifriranja smatralo se da su ti tekstovi pisani hetitskim jezikom i stoga se za njih rabio naziv hijeroglifski hetitski. Nakon dešifriranja uvidjelo se da je njihov jezik puno sličniji luvijskome nego hetitskome i stoga se danas najčešće zove hijeroglifski luvijski. I tu neprilagođenost pisma strukturi jezika otežava točnu rekonstrukciju.

Hetitski, palajski i luvijski zovu se još i staroanatolijski jezici. Osim njih, postoje i novoanatolijski jezici: licijski, lidijski i karijski. Otkriveni natpisi na sva tri jezika potječu iz 5. – 4. st. prije Krista, a pisani su alfabetnim pismom izvedenim iz ranoga grčkoga. **Licijski** se jezik govorio u pokrajini Liciji na današnjoj južnoj turskoj obali zapadno od grada Antalye. Poznato je oko 150 natpisa na tom jeziku, a osobito je važan trojezični natpis otkriven 1973. Njegov je tekst preveden na grčki i aramejski. Licijski ima dvije inačice – A i B, i srodan je luvijskomu, pa se pretpostavlja da se razvio iz kojega njegova dijalekta ili iz jezika koji mu je bio vrlo blizak. **Lidijski** se jezik govorio u pokrajini Lidiji, u zaleđu Smirne (Izmira), čiji je glavni grad bio Sard. U toj je pokrajini kraljevao legendarni kralj Krez. Poznato je nekoliko desetaka natpisa na tom jeziku. Za razliku od licijskoga, nije srodan luvijskomu. **Karijski** jezik, koji se govorio u pokrajini Kariji (između Efeza i Mire) najvjerojatnije je također anatolijski jezik, iako to nije posve potvrđeno. Natpisi na tom jeziku pronađeni su i u Egiptu gdje su Karijci služili kao faraonova osobna straža. Anatolijskim bi jezicima mogao pripadati i jezik natpisa pronađenih u maloazijskoj pokrajini Pizidiji.

2.1.2. *Grčki jezik*

Grčki je jedan od najvažnijih i najstarijih potvrđenih indoeuropskih jezika. Najstariji oblik tog jezika zovemo **kretsko-mikenskim** a poznat je iz natpisa na glinenim pločicama između 1400. i 1200. g. prije Krista, pronađenih u palači u Knosu na Kreti[8] te u Mikeni, Pilosu na Peloponezu i u Tebi.[9] Većinom su to inventarni, kratki zapisi pisani slogovnim pismom koje je nazvano *linear B*. Pismo su 1952. dešifrirali engleski

---

[7] I u njegovu je dešifriranju važnu ulogu imao B. Hrozný.

[8] Palaču je 1900. otkrio engleski arheolog Arthur Evans.

[9] Prije nekoliko godina »Vjesnik« je prenio vijest da je na Peloponezu pronaden oblutak s natpisom čak iz 17. st. prije Krista, ali podatak nisam mogao provjeriti u stručnoj literaturi.

arhitekt Michael Ventris i stručnjak za starogrčka narječja John Chadwick.[10] Naziv pisma posljedica je činjenice da se iglom (ili nečim sličnim), pisalo na svježim glinenim pločicama, što je osobito pogodovalo pisanju ravnih crta pa otuda naziv pisma. U Knosu na Kreti pronađena su dva tipa toga pisma. Starije i arhaičnije – *linear A* ima više znakova, ali mu jezik nije indoeuropski. Vjerojatno je zapisan jezik stanovnika Krete prije dolaska Grka. Kad su Grci stigli na otok, prilagodili su to pismo svojemu jeziku, ali u tome nisu bili previše uspješni pa su »pokvarili« jezik. Mikenski je grčki starinski oblik narječja iz kojega su se razvila povijesna narječja arkadsko-ciparske i jonsko-atičke skupine.[11]

Starogrčki je jezik pisan poznatim grčkim alfabetskim pismom koje se razvilo iz feničkoga. Obično se razlikuju četiri skupine grčkih dijalekata. Najpoznatija je **jonsko-atička** skupina narječja. Ta se dva narječja međusobno vrlo malo razlikuju. Najstariji su natpisi na njima iz 9. st. prije Krista, a s kraja 8. st. prije Krista potječu i Homerovi epovi *Ilijada* i *Odiseja*. Oni su pisani jonskim narječjem. Općenito se smatra da se naslanjaju na usmenu predaju te da im je jezik dosta stariji[12] i da je prožet eolskim i mikenskim elementima. Jonskim je narječjem pisao i povjesničar Herodot te filozofi Parmenid i Heraklit. Atičko narječje, osobito atenski govor iz 5. i 4. st. prije Krista osnovica je **klasičnoga grčkoga**. To je jezik grčkih tragičara Eshila, Sofokla i Euripida, komediografa Aristofana, povjesničara Tukidida, govornika Demostena i filozofa Platona i Aristotela. **Arkadijsko-ciparsko** narječje potvrđeno je natpisima od 6. st. prije Krista do 1. st., pronađenima u Arkadiji na Peloponezu i na Cipru. Ciparski su natpisi pisani slogovnim pismom koje je povezano s mikenskim. Na njima je zapisan govor stanovnika Peloponeza koji su se pred najezdom Dorana povukli u gore ili pobjegli na Cipar. **Eolskim** se narječjem govorilo na sjeveru Grčke, u Tesaliji i Beotiji, i na otoku Lezbu. Tim su narječjem pisali pjesnikinja Safo i pjesnik Alkej. **Zapadnogrčka** skupina narječja obuhvaća **dorsko** narječje i **sjeverozapadni grčki**. Dorsko se narječje govorilo na jugu i istoku Peloponeza (u Sparti) te na otocima Kreti i Rodu. Tim je narječjem pisao liričar Pindar. Mnogo se manje zna o posljednjim trima skupinama narječja nego o jonsko-atičkim narječjima.

Često se kao poseban oblik grčkog jezika ističe **novozavjetni grčki** koji se temelji na razgovornome grčkom jeziku 1. i 2. st. Valja tomu

---

10 O tome kako je teklo dešifriranje usporediti M. Babič 1997: 11 – 12.

11 Usp. M. Babič 1997: 12.

12 Smatra se da potječe čak iz 12. st. prije Krista.

pridodati i **suvremeni grčki** jezik (novogrčki) koji se razvio iz zajedničkoga grčkog književnog jezika, tzv. **koiné**, nastalog (na temelju atičkoga dijalekta) u 3. st. prije Krista.[13] Dvije su standardne inačice suvremenoga grčkoga **dimotiki** (pučka inačica) i **katarevusa** (arhaizirana inačica pod utjecajem starogrčkoga i srednjovjekovnoga grčkoga). Diglosijsko je stanje[14] formalno razriješeno 1976. kada je dimotiki priznan kao službeni jezik.[15]

2.1.3. *Italski jezici*

Italski se jezici dijele u dvije skupine: latinsko-faliskičku i sabinsku. **Latinski** je jezik pokrajine Lacija i grada Rima. Širenjem Rimskog Carstva postao je jezik različitih zemalja i klasični jezik zapadnoeuropske civilizacije. Najstariji natpisi pisani latinskim jezikom potječu iz 6. st. prije Krista, a najstariji književni tekstovi iz 3. st. prije Krista.[16] Klasični se latinski temelji na govoru Rima iz 1. st. prije Krista. Latinski je potisnuo sve druge italske jezike, a iz njegovih lokalnih inačica u različitim zemljama razvili su se suvremeni romanski jezici: portugalski, španjolski, katalonski, provansalski (okcitanski), francuski, sardski, talijanski, retoromanski, istroromanski, dalmatski[17] i rumunjski. **Faliskički** se jezik govorio sjeverno od Rima i vrlo je sličan latinskomu. Do danas je poznato stotinjak natpisa na tom jeziku.

Ostali jezici italske porodice pripadaju sabinskoj skupini čiji je tradicionalni naziv oskičko-umbrijski jezici. Najpoznatiji je od njih **umbrijski** jezik, koji se govorio u pokrajini Umbriji. Dobro je posvjedočen na sedam brončanih ploča pronađenih u mjestu Gubbio (lat. Iguvium) i stoga se zovu Tabulae Iguvinae. Nastale su između 400. i 150. g. prije Krista. Najstarija je pisana posebnim pismom, a najmlađa latinicom. Sadrže naputke za neki vjerski obred. **Oskički** je jezik Samnićana u

---

[13] Jedino izumiruće cakonsko narječje ne potječe od tog idioma.

[14] Diglosija je pojava da skupina govornika naizmjence rabi dva srodna jezična sustava u društveno određenome komunikacijskom kontekstu.

[15] Više o standardizaciji novogrčkog jezika vidjeti u: V. Cvjetković Kurelec 1997.

[16] Prije se smatralo da je najstariji spomenik latinskog jezika Fibula Praenestina iz 7. st. prije Krista, ali u novije vrijeme mnogi smatraju (osobito arheolozi) da se radi o krivotvorini. O tome, kao i o ostalim najstarijim latinskim natpisima, vidjeti u: R. Matasović 1997: 40.

[17] Dalmatski je izumrli romanski jezik istočnojadranske obale. Poznat je u dvije inačice: raguzejski, koji se rabio u Dubrovniku do 15. st., i veljotski na otoku Krku. Posljednji govornik veljotskoga Tone Udina Burbur umro je 1898. godine.

srednjoj i južnoj Italiji. Najstariji natpisi potječu iz istog vremena kao i umbrijski. Neki su pisani posebnim, vlastitim pismom, neki grčkim (na jugu Italije), a neki latinskim pismom. O drugim se italskim jezicima, kao što su **sabinski**, **ekvijski**, **volščanski**, **marsijski** i dr., malo zna. Prije su se samo oni zvali sabinskima. Smatra se da je volščanski blizak umbrijskome, ekvijski oskičkome, a marsijski je prijelazni dijalekt između umbrijskoga i oskičkoga. **Prasamnićanskim** (ili **praoskičkim**) nazvan je jezik skupine natpisa koji potječu oko 500. g. prije Krista, a otkriveni su u Kampaniji. **Južnopicenski** jezik, koji se katkad zove i **srednjojadranskim**, posvjedočen je na nekoliko natpisa iz 6. st. prije Krista. Prema mišljenju nekih jezikoslovaca riječ je o pretku umbrijskoga, a drugi smatraju da taj indoeuropski jezik uopće ne pripada italskoj porodici.

2.1.4. *Keltski jezici*

Kelti su narod koji je razvio i proširio u Europi kulturu mlađega željeznog doba. Obitavali su na području srednje Europe odakle su na prijelazu iz 5. u 4. st. prije Krista započeli pohode u sve europske krajeve. Proširili su se tako od Španjolske na zapadu do Male Azije na istoku,[18] a potkraj stare ere prešli su u Britaniju i Irsku. Keltski se jezici dijele na kontinentalne i otočne. Svi su kontinentalni keltski jezici izumrli. Najdulje se održao **galski**, koji se govorio u Francuskoj u vrijeme Cezarova osvajanja, a preživio je možda čak do 4. ili 5. st. Poznato je dosta natpisa pisanih tim jezikom, a najpoznatiji je natpis iz Larzaca. Od ostalih su se jezika sačuvale samo pojedine glose, imena ili kratki (često oštećeni) natpisi. Poseban je keltski jezik bio **lepontski,** koji je posvjedočen na natpisima pronađenima u blizini jezera Lago Maggiore. Na sjeveru Španjolske govorio se **keltiberski (hispanokeltski)** koji neki jezikoslovci smatraju posebnom (trećom) granom keltskih jezika jer se najranije odvojio od ostalih.[19] U blizini mjesta Botorritta pronađena je bronča na ploča pisana tim jezikom, koja je ujedno i najdulji keltski natpis.

Na britanskom otočju i u Irskoj keltski su se jezici očuvali mnogo dulje nego na europskom kopnu. Otočni se keltski dijele na gojdelske i britske jezike. **Staroirski** je najranije posvjedočeni otočni keltski jezik. Prvi natpisi na tom jeziku, pisani tzv. ogamskim pismom, potječu iz 4. st.,

[18] Potomci su tih Kelta Galaćani kojima je sv. Pavao uputio poslanicu.
[19] Usp. R. Matasović 1997: 24.

a prve se glose i tekstovi pojavljuju u 6. st. Od tog doba irski ima bogatu književnost. Danas je razmjerno malo govornika irskoga i većina Iraca govori engleski. Irci sami sebe nazivaju Goidel i otuda naziv cijele jezične grane. **Škotski** (*gaelski*) i **manski** (*manx*), koji se do 1974. govorio na otoku Manu, samo su dijalekti irskoga. Irski se smatra teškim jezikom za učenje jer su se u njemu dogodile vrlo složene glasovne promjene. Britski su se jezici govorili po cijeloj Engleskoj u vrijeme dolaska Rimljana. U 5. su se stoljeću počeli odvajati **velški, kornvalski** i **bretonski**. Obično se smatra da su sva tri jezika jednostavnija i lakša od irskoga. Velški je posvjedočen tekstovima već iz 7. st., a vrlo je bogata književnost na srednjovelškome od 12. st. Bretonski i kornvalski međusobno su bliži, ali ni na jednome nije sačuvana bogatija i zanimljiva književnost. Kornvalski je izumro oko 1700. g. Govornici bretonskoga prešli su između 5. i 7. st. preko kanala u Francusku te tamo donijeli i svoj jezik koji se i danas govori u francuskoj pokrajini Bretagni. Još ima dosta govornika tog jezika, a posljednjih je desetljeća privukao veliku pozornost jezikoslovaca (osobito generativne škole).

Do šezdesetih godina 20. st. smatralo se da su italski i keltski jezici osobito bliski i da pripadaju istoj, italokeltskoj natporodici. Dokazano je, međutim, da zajedničkoga, italokeltskog prajezika nikad nije bilo te da su italski i keltski jezici posebne indoeuropske jezične porodice jer nema izoglosa koje bi bile zajedničke samo italskim i keltskim jezicima.[20]

2.1.5. *Germanski jezici*

Područje najgušće koncentracije germanskih jezika bio je europski sjever, točnije njemačka obala, Danska te jug Norveške i Švedske. Odatle su se počeli širiti prema jugu i zapadu. Tradicionalno se dijele na istočne, sjeverne i zapadne. Istočni su se germanski prema jugu širili rijekom Vislom. Svi su jezici te skupine izumrli, a samo je **gotski** dobro poznat zahvaljujući Wulfilinu prijevodu Biblije iz 4. st. Wulfila je bio arijanski biskup (311. – 382.) podrijetlom iz Male Azije, a djelovao je kao vjeroviesnik među Vizigotima u Podunavlju. Veći dio njegova prijevoda *Novog zavjeta* sačuvan je u knjizi *Codex Argenteus*, koja je nastala oko 500. g. u sjevernoj Italiji, tada pod gotskom vlašću.[21] Svi su drugi sačuvani

[20] Dokaz vidjeti u: R. Matasović 1997: 28 – 30.

[21] *Codex Argenteus* čuva se danas u Uppsali u Švedskoj, a ne u Vatikanu, kako navodi R. Matasović 1997: 25. Sveučilišnoj knjižnici u Uppsali darovao ga je švedski kralj Gustav Adolf koji ga je za Tridesetogodišnjeg rata donio kao ratni plijen iz Praga.

tekstovi mnogo kraći. Zapadni su Goti uspostavili svoje kraljevstvo u Španjolskoj i južnoj Francuskoj, a Istočni su Goti zauzeli sjever Italije i veći dio Balkana. U većini tih područja gotski je jezik izumro na početku srednjeg vijeka, samo se na Krimu zadržao dulje, tako da je još u 16. st. ondje zabilježeno mnogo gotskih riječi. O ostalim jezicima te skupine, **burgundskome** i **vandalskome**, zna se vrlo malo jer su na njima sačuvani vrlo kratki tekstovi. Gotski je najstariji književni oblik germanskih jezika i zato je iznimno važan za indoeuropeistiku.

Sjevernogermanske (nordijske) jezike čine skandinavski jezici: **švedski, danski, norveški, islandski** i **farørski**. Nordijski su govori poznati iz brojnih runskih natpisa već od 2. st.[22] **Staronordijski** je jezik do 7. st. jedinstven, a iza toga se polako dijeli na narječja koja čine osnovu današnjih jezika. Nordijski se jezici dijele u dvije grane: zapadne i istočne. Zapadni su norveški, islandski i farørski, a istočni švedski i danski. Najstariju i najbogatiju književnost među nordijskim jezicima ima **staroislandski**. Island je naseljen iz Norveške krajem 9. i početkom 10. st. Književnost započinje oko 1150. g., a najvažniji su književni spomenici zbirka pjesama o bogovima i junacima *Edda* i sage kao što su *Egilssaga*, *Njálssaga* i dr. Staroislandski se često rabi kao sinonim za staronordijski, a za indoeuropeistiku je važniji i od danskoga i od švedskoga. Valja još samo napomenuti da suvremeni norveški ima dvije standardne inačice: *bokmal* (knjiški) ili *riksmal*, koji je pod znatnim utjecajem danskoga, i *nynorsk* (novonorveški) ili *landsmal*.

Svi su drugi germanski jezici zapadnogermanski. Danas su to **engleski, njemački, nizozemski** s **flamanskim, frizijski, afrikaans** i **jidiš**. **Staroengleski** je kao poseban jezik potvrđen već od 7. st. Najpoznatije je književno djelo na tom jeziku ep *Beowulf*. **Starovisokonjemački**, iz kojega se razvio suvremeni njemački jezik, potvrđen je od 8. st., a **starosaski** od 9. st. Najstarije su potvrde frizijskoga iz 10. st. Frizijski je najsrodniji engleskomu. **Franački** se proširio na zapad do Seine, te je prema njemu ime dobila Francuska i romanski francuski jezik koji ga je na većem dijelu područja potisnuo. Iz niskofranačkoga razvio se današnji nizozemski jezik. Književnost na tom jeziku započinje u srednjonizozemskom razdoblju (nakon 1150. g.). Afrikaans je jezik nizozemskih doseljenika u Južnoafričkoj Republici, a jidiš jezik istočnoeuropskih Židova što se u srednjem vijeku razvio iz starovisokonjemačkoga, a pisao se hebrejskim pismom.

---

22 Runskim su pismom pisani tekstovi i na drugim germanskim jezicima, a ne samo nordijskim, ali nigdje runski natpisi nisu tako brojni i tako važni kao na sjevernogermanskom području. I Wulfila je uključio neke runske znakove u pismo koje je na temelju grčkoga pisma stvorio za svoj prijevod *Biblije*. Usp. T. R. Carlton 1990: 69.

U novije se vrijeme istočnogermanski i sjevernogermanski svrstavaju zajedno pa se germanski jezici dijele na sjeverne i južne (prije zapadni). Takva je podjela vjeran prikaz ranijeg stanja.

2.1.6. *Toharski jezici*

Izumrli toharski jezici najistočniji su predstavnici kentumske skupine indoeuropskih jezika. Spisi na tim jezicima nastali između 6. i 8. st. pronađeni su u posljednjem desetljeću 19. st. u kineskoj pokrajini Xinjiang.[23] Sadrže budističke tekstove prevedene sa sanskrta i pisane indijskim pismom. Dešifriranje tekstova nije bilo teško jer su pismo i sadržaj bili dobro poznati, pa je već na samom početku 20. st. dokazana njihova pripadnost indoeuropskoj jezičnoj porodici. Dvije se inačice toharskoga međusobno toliko razlikuju da se može govoriti o dva posebna jezika. Oni se najčešće zovu **toharski A** (ili **istočnotoharski**) i **toharski B** (ili **zapadnotoharski**). Rjeđe se toharski A zove još i **turfanski** jer su tekstovi na tom jeziku pronađeni u Turfanu na sjeveroistoku, a toharski B **kučanski** jer su tekstovi na njemu pronađeni u oazi Kuči na jugozapadu pokrajine. Jezik je bio pod jakim neindoeuropskim utjecajem. Ima bogatu fleksijsku morfologiju. Deklinacija je u odnosu prema indoeuropskoj bitno izmijenjena, ali je zato konjugacija prilično stara. Jezik još nije sustavno opisan.[24]

2.2. Satemski jezici

2.2.1. *Iranski jezici*

Iranski su jezici blisko srodni indijskim jezicima, tako da se s pravom govori o indoiranskim jezicima kao jednoj grani indoeuropskih jezika koja, kao što će se vidjeti, ima tri ogranka. Govornici obaju jezika nazivali su se arijcima (*árya-*) pa se jezici tih dviju jezičnih porodica često zovu i arijskim jezicima.[25] Dva su najpoznatija staroiranska jezika

[23] Nekoć se ime pokrajine pisalo kao Sinkiang. Često se za to područje rabi i naziv Kineski Turkestan.

[24] Nema gramatike, rječnika i etimološkog rječnika.

[25] Valja napomenuti da je samo za njih opravdan taj naziv i da je bez temelja proširenje naziva na sve indoeuropske jezike ili bilo na koju drugu njihovu granu.

avestički i staroperzijski. Avestički se rabio na sjeveroistoku Perzije. To je jezik *Aveste*, svetih tekstova zoroastrizma. *Avesta* je u današnjem obliku kodificirana u vrijeme sasanidske dinastije, negdje oko 4. st., ali je sam jezik mnogo stariji. Najstariji su dio himni *Gāthe* za koje se pretpostavlja da su možda stariji čak i od samog proroka Zarathuštre za kojega se vjeruje da je živio u 6. st. prije Krista. Neki su himni nastali između 1000. i 800. g. prije Krista, a jezik im je iznimno arhaičan.[26] Ostatak *Aveste* pisan je kasnoavestičkim jezikom koji je mnogo mlađi od jezika *Gātha*. *Avesta* je pisana posebnim pismom. Staroperzijski se rabio na jugozapadu zemlje. Poznat je iz desetak monumentalnih spomenika od kojih je najvažniji natpis kralja Darija na stijeni kod Behistuna u blizini današnjega grada Hamadana. Najvjerojatnije je to najopsežniji natpis u svijetu. Staroperzijski je dakle jezik kralja Darija i njegovih nasljednika, vladara ahemenidske dinastije između 6. i 4. st. prije Krista. Pisan je posebno prilagođenim klinopisom. Alfabetno pismo koje se sastoji od 36 klinastih znakova stvoreno je vjerojatno na Darijevu zapovijed. Dešifrirao ga je 1802. G. F. Grotefend.[27] Drugi staroiranski jezici, **medijski** i **skitski**, poznati su samo iz onomastike i po posuđenicama u drugim jezicima.

Za poredbeno su jezikoslovlje važni i srednjoiranski jezici: **srednjoperzijski** ili **pehlevi**, **sogdijski**, **partski**, **hotansko-sakski** i dr. na kojima se sačuvalo više tekstova nego na staroiranskim jezicima. Iranskoj porodici pripadaju i suvremeni iranski jezici kao što su **perzijski** (službeni jezik Irana), **tadžički** (službeni jezik Tadžikistana, sasvim blizak perzijskome), **pašto** (službeni jezik Afganistana), **kurdski**, **osetski**, **beludžistanski**, **jagnobi** (današnji oblik skitskoga) i drugi koji nemaju vlastitu književnost.

2.2.2. *Indijski jezici*

Najstariji se tragovi indijskih jezika nalaze na Bliskom istoku, a ne u Indiji. Osobna imena, imena bogova (Indra i Mitra) i konjogojsko nazivlje potvrđuju da su vlastodršci kraljevstva Mitanni, u kojemu su

---

[26] Neki ga po arhaičnosti uspoređuju čak s jezikom najstarijega staroindijskog književnog spomenika *Ṛgvede*. Usp. R. S. P. Beekes 1995: 18.

[27] Klasični filolog Georg Friedrich Grotefend (1775. – 1853.) bio je gimnazijski profesor u Göttingenu. Odgonetnuo je staroperzijske natpise iz Perzepolisa, a behistunski je natpis pročitao tek 1845. godine engleski orijentalist Henry Creswicke Rawlinson (1810. – 1895.).

živjeli Hurijci, bili govornici nekoga staroindijskog jezika. Podatci o tom jeziku potječu iz 15. ili 14. st. prije Krista. Najstariji dobro posvjedočeni oblik **staroindijskoga** u Indiji zove se **vedskim**, prema najstarijim hinduističkim tekstovima *Vedama*.[28] Iako je zapisan kasnije, smatra se da jezik *Veda* potječe od prije 1000. g. prije Krista. Najstarija je među njima *Ṛgveda*,[29] zbirka oko tisuću himana. Tekst *Veda* stoljećima se prenosio usmenom predajom sa svim pojedinostima izgovora, tako da su one zbog opsežnosti tekstova i pouzdanosti izgovora i zapisa[30] iznimno važne za poredbenu indoeuropeistiku.

Posvećeni jezik hinduističke vjere i klasični jezik indijske civilizacije i cijele indijske književne kulture zove se **sanskrt**.[31] Sanskrt je najstariji indoeuropski kodificirani jezik. Prvi ga je sustavno opisao i kodificirao poznati gramatičar Paṇini u 4. st. prije Krista.[32] Kao i drugi klasični jezici (grčki, latinski), sanskrt se rabio dugi niz stoljeća i nakon što je nestao kao govorni jezik. Na sanskrtu postoji vrlo bogata književnost. Pisan je poznatim indijskim pismom koje se zove *devanagari*. Sanskrt i vedski razvili su se iz dva različita, ali vrlo srodna staroindijska dijalekta.

Od oko 500. g. prije Krista govori se o srednjoindijskim jezicima koji se u indijskoj jezikoslovnoj tradiciji zovu prākṛtima. Najpoznatiji je među njima **pāli**, jezik starijih budističkih tekstova. Zanimljivo je da se prākṛti nisu razvili iz sanskrta niti iz vedskoga, već iz drugih staroindijskih narječja, što je također važno za poredbenu gramatiku. Mnogo je suvremenih indijskih indoeuropskih jezika. Najpoznatiji su među njima **hindski** i **urdski**. Oba su jezika postala iz istoga (delhijskog) narječja, ali su kodificirani prema različitim uzorima. Hindski je standardiziran prema sanskrtu, a urdski, koji je službeni jezik u Pakistanu, prema arapskome i perzijskome. Osim njih tu su još **bengalski, maratski, gudžaratski, asamski, orijski, nepalski, sindski, biharski** i mnogi drugi, uključujući različita narječja **romskog** jezika što se govore u europskim zemljama, a potječu iz srednje Indije. Valja spomenuti i najjužniji indijski indoeuropski jezik, a to je **sinhaleški** koji se govori na Šri Lanki (Ceylonu).

---

[28] *Veda* znači 'znanje'.

[29] *Ṛg* znači 'kitica, strofa'.

[30] Spomenuto je da su i hetitski i najstariji grčki zapisi dosta nepouzdani zbog pisma koje nije prilagođeno naravi jezika. Prema tome, indijski je najstariji pouzdano zapisani oblik indoeuropskoga govora.

[31] Naziv je izveden prema participu *saṃskṛtám* što znači 'savršen'. Riječ je izvedena od korijena *kṛ-* koji znači 'činiti'.

[32] O Paṇiniju i drugim staroindijskim gramatičarima usporediti M. Jauk-Pinhak 1972.

2.2.3. *Nuristanski (kafirski) jezici*

Nuristanski jezici koji se govore na sjeveroistoku Afganistana čine najvjerojatnije treći ogranak indoiranske jezične natporodice. Najpoznatiji su **prasunski** i **aškunski**. Jezici te skupine nisu bili osobito važni za poredbenu indoeuropeistiku jer su posvjedočeni tek od 19. st. Neki jezikoslovci smatraju da ne pripadaju posebnoj porodici, već da su se razvili iz iranskih jezika. Nekoć se ta porodica zvala **kafirskom**, a pribrajaju joj se katkad i **dardski** jezici koji se govore u susjednom području sjeveroistočnoga Pakistana i sjeverozapadne Indije.[33] Najpoznatiji je među njima **kašmirski** jezik. Međutim, neki jezikoslovci misle da dardski jezici pripadaju indijskoj jezičnoj porodici.[34]

2.2.4. *Armenski jezik*

Za **armenski** jezik, koji nema bližih srodnika među indoeuropskim jezicima, pretpostavlja se da je ostatak nekad veće porodice čijim se ostalim članovima izgubio svaki trag. Klasični je armenski oblikovan početkom 5. st. kao rezultat kršćanskog misioniranja. Biskup Mesrop (oko 345. – 439.), koji je zajedno sa sv. Izakom Velikim izgradio Armensku crkvu, stvorio je posebno armensko pismo i organizirao prijevod *Svetoga pisma* na armenski. Sam je preveo *Novi zavjet* i *Mudre izreke* prema sirskome i redigirao ih prema grčkom tekstu.[35] Armenski je važan za poredbenu indoeuropeistiku jer dobro čuva stari deklinacijski sustav, ali mu je glagolski sustav bitno izmijenjen. Rječnik ima najviše sličnosti s grčkim. Tijekom povijesti bio je pod snažnim iranskim utjecajem. Ima puno posuđenica iz iranskih jezika, pa su ga do sedamdesetih godina 19. st. i smatrali iranskim jezikom.

Suvremeni je armenski postao književni jezik tek u 19. st. zamijenivši klasični armenski.[36] Suvremeni armenski ima dvije inačice: istočna se rabi u Armeniji, a zapadna u armenskim zajednicama izvan Armenije. Do 1922. najveća je armenska zajednica bila u Turskoj, a danas su armenski iseljenici najbrojniji u Sjedinjenim Američkim Državama.

---

[33] Usp. R. Matasović 1997: 23.

[34] Usp. R. S. P. Beekes 1995: 19.

[35] Armenski prijevod *Svetoga pisma* vrlo je zanimljiv stručnjacima, a privukao je pozornost i lorda Byrona. Usp. D. Attwater 1983: 237.

[36] Osim klasičnoga i suvremenoga armenskoga, razlikuje se još i srednjoarmenski koji je, kao i suvremeni armenski, imao dosta narječja.

2.2.5. *Albanski jezik*

Albanski je jezik posvjedočen od 15. st., ali izrazitije tek u novije vrijeme. Kao i armenski, vjerojatno je samo ostatak nekad veće grane. Često se tvrdi da se albanski razvio iz ilirskoga, ali kasna posvjedočenost otežava utvrđivanje toga kako je izgledao prije snažnoga grčkoga, romanskog, slavenskog i turskog utjecaja. Utvrđivanje rodbinskih veza otežava i činjenica da je ilirski posvjedočen samo onomastičkim podatcima i pojedinačnim glosama. Jezik je toliko izmijenjen da nije osobito važan za indoeuropeistiku. Dvije su skupine narječja: gegijski koji se govori na sjeveru i toskijski na jugu na temelju kojega se razvio i standardni jezik. Osim u Albaniji, albanski se govori na Kosovu, u Makedoniji, Grčkoj i Italiji.

2.2.6. *Baltički jezici*

Mnoge zajedničke izoglose povezuju baltičke jezike sa slavenskima, ne samo u fonologiji već i u gramatičkoj strukturi i leksiku. O odnosu baltičkih i slavenskih jezika postoji bogata literatura. Skupina istraživača tvrdi da su sličnosti takve i tolike da se mogu objasniti samo pretpostavkom kako su, nakon raspada indoeuropske jezične zajednice, Balti i Slaveni još neko vrijeme govorili istim prabaltoslavenskim jezikom. Stoga se u mnogim indoeuropeističkim priručnicima te dvije porodice navode kao baltoslavenski jezici.[37] Druga skupina istraživača niječe postojanje zajedničkoga baltoslavenskog (među)prajezika i objašnjava postojeće sličnosti bliskim dugotrajnim dodirima među dvjema posebnim jezičnim porodicama. Prema njima, može se govoriti o zajedničkome baltoslavenskom razdoblju, u kojemu su te dvije porodice bile u bliskim dodirima, ali se ne može govoriti o zajedničkom prajeziku.[38] U prapovijesno su se vrijeme baltički jezici govorili sjeverno od slavenskih, od rijeke Visle na zapadu do srednjega i gornjega toka Dnjepra (možda čak do gornjih zavoja rijeka Volge, Oke i Moskve) na istoku i do rijeke Pripjat na jugu. To je područje bilo pokriveno neprohodnim šumama i udaljeno od svih važnijih migracijskih i trgovačkih putova. Ta je izoliranost Balta pridonijela očuvanju staroga indoeuropskog načina

[37] Usp. npr. R. S. P. Beekes 1995:22 – 23 i R. Matasović 1997: 26 – 27. O problemu baltoslavenskoga jezičnog jedinstva vidjeti i: D. Brozović 1983. i R. Matasović 1994.

[38] Usp., npr.,: Z. Zinkevičius 1998: 12.

života i kulturnih vjerskih navika i velikoj arhaičnosti baltičkih jezika zbog koje su oni iznimno važni za poredbenu indoeuropeistiku iako su posvjedočeni vrlo kasno.

Nije moguće točno odrediti kada se prabaltički počeo dijeliti na narječja iz kojih su nastali kasniji jezici. Podjela narječja na zapadnobaltičku i istočnobaltičku skupinu dovršena je najvjerojatnije između 400. i 300. g. prije Krista.[39] Nijedan se zapadnobaltički jezik nije održao do danas. Najpoznatiji je **(staro)pruski**, koji je izumro na početku 18. st. Prusku je zemlju u 13. st. osvojio Njemački red. Nakon toga njemački jezik potiskuje pruski. Iako je bio zabranjivan, pruski se održao još punih 400 godina. Još u 16. st. bilo je mnogo Prusa koji nisu znali njemački. Stoga su za njih prevedena tri luteranska katekizma: dva 1545. i jedan 1561. g. Osim katekizama, jezik je poznat i iz malog rječnika napisanoga oko 1400. g. Prusima su bili srodni Jatvežani, koje je također 1283. pokorio Njemački red i uskoro istrijebio. O **jatveškom** se jeziku zna vrlo malo jer nema sačuvanih tekstova. Jedini su podatci o njemu malobrojni toponimi i osobna imena. Neki smatraju da je i **kuronski** prvotno pripadao zapadnobaltičkim jezicima te da je naknadno »poistočen«.

Oba su se današnja baltička jezika, **litavski** i **latvijski** (letonski), razvila iz istočnobaltičkoga. Vjeruje se da je razlog za podjelu istočnobaltičkoga na dva područja bio snažan finski utjecaj. Zbog finskog supstrata na sjeveru istočnobaltički se počeo razvijati brže i udaljavati od ranijeg stanja koje je ostalo gotovo netaknuto u južnom dijelu područja. Stapanjem Kuronaca, Semigalaca, Selonaca i Latgalaca i njihovih jezika oblikovao se latvijski narod čiji je jezik nasljednik latgalskoga koji je prožet elementima jezika drugih plemena, osobito semigalskoga. Latvijski je posvjedočen od 16. st. Litavci su bili daleko od stranih utjecaja i stoga su dugo sačuvali stari društveni ustroj i arhaičan jezik u kojemu su ostale nepromijenjene mnoge indoeuropske prajezične pojave.[40] Zbog toga je litavski, usprkos kasnoj posvjedočenosti, izvanredno važan

---

[39] Najvažnija je razlika među njima ta što je na zapadnobaltičkom području dvoglas *ei* ostao nepromijenjen u svim položajima, a u istočnobaltičkom je području monoftongiziran iza naglaska, tj. prešao je u *ē* koje se u današnjemu litavskom i latvijskom razvilo u dvoglas *ie*. Usp. npr., prusko *deiws* ('bog') s litavskim *diẽvas* i latvijskim *dievs*.

[40] Očuvana je razlika između dugih i kratkih samoglasnika, stari diftonzi, stara fleksija (osobito deklinacija) u kojoj završetci nisu stegnuti (kontrahirani) itd. Američki baltolog William R. Schmalstieg nazvao je litavski »živim dinosaurom«. Usp. *Predgovor* u: Z. Zinkevičius 1998: VI.

za rekonstrukciju indoeuropskoga prajezika i privukao je pozornost indoeuropeista već početkom 19. st. Litavski je, kao i latvijski, posvjedočen tek od 16. st. Prva je knjiga na litavskome, *Katekizam* Martynasa Mažvydasa (lat. Martinus Masvidius), tiskana u Königsbergu (Kalinjingradu) u Pruskom Vojvodstvu 1547. g. U istom je stoljeću i Mikalojus Daukša u Velikome Litavskom Vojvodstvu preveo s poljskoga *Katekizam* J. Ledesme i *Postilė* J. Wujeka. *Katekizam* je objavljen 1595., a *Postilė* 1599. Također je Jonas Bretkunas u Pruskome Vojvodstvu preveo *Bibliju* koja, nažalost, nije bila objavljena te je napisao i tiskao himnologij (1589.) i veliku zbirku propovijedi (1591.). Te se knjige temelje na zapadnome, donjolitavskom narječju (žemaitskom), ali imaju i mnogo istočnih, gornjolitavskih crta (aukštaitskih). Istočna inačica litavskoga na temelju koje se razvio današnji litavski književni jezik[41] posvjedočena je u trojezičnom poljsko-latinsko-litavskom rječniku *Dictionarium trium linguarum* koji je prije 1620. objavio Konstantinas Sirvydas.

2.2.7. *Slavenski jezici*

Danas su slavenski jezici, s više od 280 milijuna govornika, peta po veličini jezična skupina u svijetu.[42] Tradicionalno se dijele na tri skupine: istočnoslavenski, zapadnoslavenski i južnoslavenski.[43] Podjela se temelji na povijesnofonološkim i povijesnomorfološkim razlozima. Najstariji je dobro posvjedočeni slavenski jezik, ujedno i najstariji sla-

---

[41] Jedinstveni se književni jezik oblikovao krajem 19. i početkom 20. st. na temelju zapadnoga aukštaitskog dijalekta. Važnu je ulogu u njegovu stvaranju i normizaciji imao J. Jablonskis.

[42] Iza kineskih, indijskih, germanskih i romanskih jezika.

[43] Danas samo povijesno značenje ima još starija dvodioba J. Dobrovskoga prema kojoj istočnoslavenski i južnoslavenski čine jednu skupinu. F. Kopečný 1949. i L. P. Jakubinskij 1953: 47 predložili su, neovisno jedan o drugome, diobu na šest skupina: 1. bugarski i makedonski, 2. srpski, hrvatski i slovenski, 3. češki i slovački, 4. lužičkosrpski, 5. poljski i 6. istočnoslavenski. Kao znanstveno pogodniju od tradicionalne F. V. Mareš predložio je 1980. složenu, dvoosnu dvodiobu rezultat koje je zapravo četverodioba. Prema Marešovoj podjeli dijele se slavenski jezici prema vodoravnoj osi na sjeverne i južne, a prema okomitoj na istočne i zapadne. Istovremenom primjenom obiju podjela dobivaju se četiri skupine jezika: 1. jugoistočnoslavenski (makedonski i bugarski), 2. jugozapadnoslavenski (srpski, hrvatski, slovenski), 3. sjeverozapadnoslavenski (istovjetni zapadnima u klasičnoj podjeli) i 4. sjeveroistočnoslavenski (istovjetni istočnima u klasičnoj podjeli). Tu ću se, zbog uobičajenosti, držati tradicionalne podjele.

venski književni jezik, **starocrkvenoslavenski**. Postanak starocrkvenoslavenskoga povezuje se s djelovanjem svete braće Ćirila i Metoda u drugoj polovici 9. st. Zapravo je to jezik tzv. kanonskih spomenika od kojih nijedan nije izvornik iz vremena ćirilometodske misije, već su svi kasniji prijepisi iz 10. i 11. st. Pisani su glagoljicom, najstarijim slavenskim pismom koje je, prema danas među slavistima općeprihvaćenoj teoriji, stvorio sv. Ćiril, ili ćirilicom. Najstariji su spomenik glagoljski *Kijevski listići* s početka 10. st.[44] Jezik je stvoren na temelju južnoslavenskoga (makedonskoga) dijalekta koji se govorio u okolici Soluna, odakle potječu Sveta braća, a služio je stoljećima kao književni ili liturgijski jezik većini Slavena. Već najstariji tekstovi pokazuju neke lokalne crte, ponajprije bugarsko-makedonske i, u manjoj mjeri, zapadnoslavenske (moravske). S vremenom je jezik postao svojevrsna koine slavenske pismenosti koja se više ne temelji na živom govoru, već na knjiškoj tradiciji. U njega su počeli sve više prodirati elementi lokalnih govora područja gdje se rabio. Time se jezik podijelio na više nacionalnih inačica. To razdoblje njegove povijesti koje započinje krajem 11. ili početkom 12. st. i traje do uspostave nacionalnih književnih jezika zove se crkvenoslavenskim, a različite se nacionalne inačice zovu redakcijama. Nakon uspostave književnih jezika postaje crkvenoslavenski samo lingua sacra, udaljuje se od govornog jezika i umjetno se normira. To se razdoblje zove novocrkvenoslavenskim. Razlikuju se dvije inačice novocrkvenoslavenskoga: ruska, kod pravoslavnih Slavena, i hrvatska.[45]

2.2.7.1. Istočnoslavenski jezici

Najstariji tekstovi s istočnoslavenskoga područja potječu iz 11. st. Uglavnom su to prijepisi južnoslavenskih, starocrkvenoslavenskih izvornika.[46] U njih su ubrzo počela prodirati svojstva govornoga, istočnosla-

---

[44] Prema F. V. Marešu čak s kraja 9. st. Usp. Mareš 1979: 49. Kanon, osim *Kijevskih listića*, čine: *Zografsko* i *Marijinsko četveroevanđelje*, *Assemanovo aprakosno evanđelje*, *Sinajski psaltir*, *Sinajski molitvenik* (*Sinajski euhologij*) i *Kločev glagoljaš* pisani glagoljicom; *Savina knjiga* (aprakosno evanđelje), *Eninski apostol* i *Suprasaljski zbornik* pisani ćirilicom te niz manjih fragmenata (*Ohridski glagoljski listići*, *Rilski glagoljski listići*, ćirilski *Hilandarski listići*, *Zografski listići* i *Makedonski ćirilski listić*).

[45] U najnovije vrijeme češki je svećenik i slavist V. Tkadlčik oblikovao na temelju hrvatske i treću, češku inačicu. Vidjeti *Rimskyj misal*.

[46] Na prvom je mjestu *Ostromirovo evanđelje* iz 1056./1057. g., napisano u Novgorodu, koje neki paleoslavisti ubrajaju među kanonske starocrkvenoslavenske tekstove. Usp. S. Damjanović 1995: 14.

venskog jezika pa je tako nastao poseban oblik crkvenoslavenskoga poznat kao ruski crkvenoslavenski ili ruska redakcija crkvenoslavenskoga. Od 12. st. pojavljuju se tekstovi pisani narodnim jezikom (pravni spomenici i listine). Osobito su važni spomenici pronađeni u sjeverozapadnoj Rusiji (Novgorodu) pisani na brezovoj kori (rus. *berestjanye gramoty*) od 12. do 15. st. Iako se konačni raspad Kijevske Rusije (1240.) može uzeti i kao početak (ishodište) raspada istočnoslavenskoga jezičnog zajedništva, tri su se današnja standardna jezika oblikovala razmjerno kasno. Najveći je i najvažniji među njima **ruski**. S oko 150 milijuna govornika ruski je najveći slavenski jezik, a među svjetskim jezicima nalazi se na desetome mjestu.[47] Zbog svoje veličine i važne uloge u međunarodnoj slavistici suvremeni je ruski jezik, kao i njegova povijest, dobro istražen i opisan. Na početku ruske gramatičke tradicije stoje crkvenoslavenske gramatike iz jugozapadne Rusije i Ukrajine od kojih je najpoznatija ona Meletija Smotrickoga iz 1619. čije je promijenjeno i dopunjeno izdanje tiskano u Moskvi 1648. Nakon niza rukopisnih gramatika tiskana je 1755. godine čuvena *Rossijskaja grammatika* M. V. Lomonosova, koja je dugo bila najpouzdaniji i najautoritativniji opis ruskog jezika, a sličan je položaj u 19. st. imala *Russkaja grammatika* A. H. Vostokova iz 1831. Od samoga početka ruski se piše ćirilskim pismom. Azbuka danas ima 33 znaka: 21 za suglasnike, 10 za samoglasnike i 2 znaka, tzv. »meki« (ь) i »tvrdi« znak (ъ), koja nemaju vlastitu glasovnu vrijednost, već samo označuju svojstva prethodnog suglasnika.

Ukrajinski standardni jezik (*ukraïnśka literaturna mova*) službeni je jezik Republike Ukrajine. S oko 40 milijuna govornika drugi je po veličini slavenski jezik. Piše se ćirilskim pismom koje ima 33 znaka. Početkom ukrajinskoga književnog jezika smatra se pojava satiričnog spjeva *Eneïda* I. Kotljarev'skoga 1798. g. Jezik je utemeljen na narodnom jeziku i jeziku pučke književnosti, a razvijao se pod utjecajem različitih dijalekata. Kotljarev'skyj i poznati pjesnik T. Ševčenko predstavnici su jugoistočnoga i središnjeg narječja.[48] U drugoj je polovici 19. st. bio osobito izražen zapadni, galicijski utjecaj pri čemu je važnu ulogu imao poznati pjesnik I. Franko.

---

[47] Većina govornika živi u Ruskoj Federaciji, ali su brojni i kao nacionalna manjina u većini bivših republika Sovjetskog Saveza. Procjene broja ruskih emigranata u Zapadnoj Europi, Sjedinjenim Američkim Državama i Izraelu kreću se između 2 i 9, 5 milijuna. Usp. P. Rehder (hrsg.) 1998: 49.

[48] Na toj se inačici temelji i gramatika A. Pavlovskoga iz 1818.

Najmanji je među istočnoslavenskim jezicima **bjeloruski**, koji je materinski jezik oko devet milijuna Bjelorusa.[49] Već od 12. st. na bjeloruskom se području razvijala crkvenoslavenska pismenost čiji je najpoznatiji predstavnik biskup Ćiril iz Turova. Bjeloruskim je crkvenoslavenskim pisana *Biblija Ruska* koju je u Pragu 1517. – 1519. izdao F. Skaryna (Skorina). Osim toga, u Litavskom je Velikom Vojvodstvu od 14. do 17. st. u uporabi bio i tadašnji narodni bjeloruski jezik koji je u 16. st. stekao položaj i službenog jezika. U tom su stoljeću starobjeloruskim književnim jezikom (*starabelaruskaja litaraturnaja mova*) tiskane različite protestantske knjige. S. Budny je izdao katekizam (1562.) i prijevod *Novog zavjeta* (1574.), a V. Cjapinski (Tjapinski) oko 1580. tiskao je evanđelistar. Službena je uporaba jezika zabranjena 1696. g. U prvoj se polovici 19. st. pojavljuju prva književna djela na bjeloruskome narodnom jeziku, ali je tek nakon revolucije 1905./1906. službeno dopuštena njegova uporaba. Osobito je važnu ulogu u razvoju suvremenoga bjeloruskog standardnog jezika odigrao časopis »Naša niva« oko kojega su se okupili najpoznatiji pisci i publicisti bjeloruskoga narodnog preporoda. Od 1933. do 1990. bjeloruski je bio izložen snažnoj, sustavnoj rusifikaciji tako da danas velik broj Bjelorusa uopće ne govori materinski jezik.[50] Između 1990. i 1994. nastupilo je kratko razdoblje nacionalnoga buđenja i preporoda. U siječnju 1990. Vrhovni je sovjet Bjelorusije proglasio bjeloruski službenim jezikom. Međutim, 1995. g., poslije referenduma, službenim je jezikom proglašen i ruski, nakon čega je nastupilo ponovno razdoblje intenzivne rusifikacije i omalovažavanja bjeloruskog jezika, tako da mu je danas ugrožen ne samo položaj standardnog jezika već i samo postojanje. Danas se bjeloruski piše samo ćirilskim pismom koje ima 32 znaka.[51] Međutim, od 16. st. do Drugoga svjetskog rata bjeloruski su se tekstovi pisali i ćirilicom i latinicom.

Među istočnoslavenske jezike ubraja se i **rusinski**, koji obuhvaća književni jezik Rusina u Srbiji i Hrvatskoj (Petrovci, Mikluševci, Vukovar, Vinkovci) te karpatskorusinske dijalekte u jugozapadnoj Ukrajini, jugoistočnoj Poljskoj, istočnoj Slovačkoj i sjevernoj Mađarskoj. U Bačku,

---

[49] Oko osam milijuna živi u Bjelorusiji, a ostatak u Ruskoj Federaciji, Poljskoj, Litvi, Latviji i drugdje u dijaspori.

[50] Prema popisu stanovništva iz 1989. od 7,9 milijuna Bjelorusa koliko ih je živjelo u Bjelorusiji samo je 6,34 milijuna (80,25 %) navelo bjeloruski kao materinski jezik, a samo njih 3,58 milijuna može se njime aktivno ili pasivno služiti. Usp. P. Rehder (hrsg.) 1998: 110.

[51] Od ruskog se pisma razlikuje samo time što nema »tvrdi znak« (ъ) umjesto kojega se, kao razdjelnica, rabi apostrof.

Srijem i istočnu Slavoniju grkokatolički su Rusini došli u 18. st., a u 20. st. kodificirali su svoj jezik kao književni. Prvu je gramatiku 1923. g. napisao pjesnik Havrijil Kostel'nik.

2.2.7.2. Zapadnoslavenski jezici

Zapadnoslavenski se jezici tradicionalno dijele na dvije podskupine: lehitske i ostale (nelehitske). Najvažniji je predstavnik lehitske skupine **poljski** jezik. Poljski je materinski jezik 38,6 milijuna Poljaka i po tome je treći po veličini slavenski jezik, iza ruskoga i ukrajinskoga. Brojna je i poljska dijaspora svuda po svijetu. Procjenjuje se da danas ima između 10 i 12 milijuna poljskih iseljenika. Početak poljske pismenosti označuje *Bulla gnieźnieńska* iz 1136. g. u kojoj je prvi put obilnije potvrđena poljska jezična građa. Razdoblje od početka pismenosti pa do 15. st. zove se staropoljskim. Najvažniji su spomenici tog razdoblja zbirka propovijedi *Kazania świętokrzyskie* (najstariji prozni tekst sačuvan u prijepisu iz polovice 14. st.) i vjerska pjesma *Bogurodzica* (prvi lirski tekst sačuvan u prijepisu s početka 15. st.). Vrijedno je spomenuti i poznati *Florijanski psaltir* (*Psałterz floriański*) nastao na prijelazu iz 14. u 15. st. Srednjopoljsko razdoblje (od početka 16. do polovice 18. st.) obilježeno je procvatom jedinstvenoga književnog jezika u 16. i na početku 17. st. i njegovim potpunim rasapom nakon toga, ponajprije pod latinskim utjecajem (*Makkaronismus*), te širenjem poljskoga u istočna područja poljsko-litavskoga kraljevstva. Kao rezultat polonizacije litavskoga i bjeloruskoga plemstva nastala je tzv. istočna varijanta (*polszczyna kresowa*) poljskoga koja je još dugo imala važnu ulogu u izgradnji poljskoga standardnog jezika. Početak novopoljskog razdoblja u drugoj polovici 18. st. vrijeme je čišćenja, učvršćivanja i širenja suvremenoga poljskog standarda. Tako učvršćeni položaj i procvat poljskog jezika nije više mogla uzdrmati ni germanizacija ni rusifikacija tijekom 19. st. Polonisti su još podijeljeni oko toga treba li izvorište poljskog standarda tražiti u Velikoj (Poznań) ili Maloj Poljskoj (Kraków). Poljski se piše latinicom kojoj su dodani različiti dijakritički znakovi i slovne kombinacije da bi se mogli označiti svi glasovi poljskog jezika.

Osim poljskoga, jedini je preživjeli lehitski jezik **kašupski**, kojim danas govori oko 50 000 govornika, ali ga još razumije mnogo više Kašuba u Poljskoj. Kašupski je prvi put posvjedočen u 15. st. u bilješkama crkvenih knjižica iz Brześća (*Dutki brzeskie*). Iz 16. st. potječu prijevodi dijelova Svetoga pisma protestantskih svećenika Sz. Krofeja iz Bytówa i M. Pontanusa iz Smołdzina. U 19. st. pokušao je F. Ceynowa izgraditi zajednički književni jezik, ali kašupski je do danas ostao

samo govorni jezik. Intenzivno se razvijao nakon Drugoga svjetskog rata tako da danas postoji nekoliko kašupskih rječnika.[52] E. Breza i J. Treder priredili su 1975. pravopis (*Zasady pisowni kaszubskiej*), a 1981. i kratku gramatiku (*Gramatyka kaszubska*). Najvažnije su godine u razvoju kašupskoga jezika 1992. kada se pojavio prijevod Evanđelja i 1993. kada je izdan prijevod cijeloga Novog zavjeta. Još se radi na prijevodu Starog zavjeta. Kašupsko je pismo latinica napravljena prema poljskom uzoru.

U 7. i 8. stoljeću slavenska su plemena prodrla duboko na područje današnje Njemačke od istočnog Holsteina i Donje Saske (Niedersachsen) pa do Pomeranije. Njihovi dijalekti pripadaju lehitskoj skupini zapadnoslavenskih jezika i mogu se podijeliti u tri skupine: polapski, pomeranski i slovinski. **Polapski** (drevano-polapski) održao se do početka 18. st. Ostali su njegovi tragovi u toponimiji, ponajprije imena sela i rijeka. Jezik je dobro poznat iz tri veća spomenika s početka 18. st.: *Vocabularium Venedicum* (njemačko-polapski rječnik),[53] *Chronica venedica* (s rječnikom i fragmentima tekstova) i *Vocabulaire Vandale* (francusko-polapski rječnik) koja sadrže oko 3 000 riječi te iz dijelova molitava i jedne svadbene pjesme. Polapski su jezik istraživali njemački, poljski i ruski slavisti, a posebne zasluge za to imaju njemački slavist Reinhold Olesch i Krakovska slavistička škola. **Pomeranski** dijalekti nisu posvjedočeni tekstovima, već samo onomastičkim podatcima (imena, nadimci, toponimi i hidronimi), što otežava njihovu rekonstrukciju. Najstariji su podatci iz 10./11. st., a većina iz 12. i 13. st. Zbog njemačkog utjecaja sa zapada, zapadni su dijalekti izumrli ranije, a istočni kasnije, između 16. i 19. st. **Slovinski** se održao do polovice 20. st. To je zapravo prijelazni dijalekt između kašupskoga i pomeranskoga. Početkom 20. st. F. Lorentz i M. Rudnicki popisali su rječnik i opisali gramatičku strukturu slovinskoga, a Lorentz je 1905. izdao i zbirku slovinskih tekstova. Još 1959. zabilježeno je kod pojedinih osoba oko 140 slovinskih riječi.

Nelehitski su zapadnoslavenski jezici češki, slovački, gornjolužičkosrpski i donjolužičkosrpski. **Češki** je službeni jezik 10,5 milijuna stanovnika Češke Republike. Najveća je češka dijaspora u Sjedinjenim Američkim Državama, a procjenjuje se da ih ondje ima oko 0,5 milijuna. U ostalim dijelovima Amerike i u pojedinim europskim zemljama broj im ne prelazi nekoliko desetaka tisuća. Oko 30 000 Čeha živi u Hrvatskoj, najviše oko Daruvara. Specifičnost je današnjega češkog jezika postojanje jasne opreke između pisanoga (*spisovný jazyk*) i go-

[52] A. Labuda je 1981. u Gdansku izdao poljsko-kašupski, 1982. kašupsko-poljski, a J. Trepczyk 1994. ponovno poljsko-kašupski rječnik.

[53] Svoj su jezik zvali slavenskim (*slüvenstě*) ili vendskim (*venstě*).

vornog jezika (*obecná čeština*) koji se rabi u neslužbenoj i poluslužbenoj usmenoj komunikaciji. Kao jedan od najstarijih europskih književnih jezika, češki je još od srednjeg vijeka predmet brojnih opisa, počevši od J. Husa, preko J. A. Comeniusa, J. Dobrovskoga pa do Praškoga lingvističkog kruga u 20. st. Povijest se češkog jezika dijeli na četiri razdoblja: pračeški (od kraja 10. do sredine 12. st.), staročeški (od sredine 12. do 15. st.), srednjočeški (od 16. do 18. st.) i novočeški (19. i 20. st.). Iz staročeškog su razdoblja posvjedočena samo imena i glose u latinskim tekstovima te čehizmi u staroslavenskim tekstovima. Od druge polovice 13. st. započinje procvat češke književnosti. U vrijeme Jana Husa jezik je demokratiziran brojnim pučkim izrazima, a u vrijeme humanizma i renesanse obogaćen i brojnim tuđicama i posuđenicama, na što je reagirao puristički pokret u vrijeme baroka. Tek je u vrijeme nacionalnoga preporoda u 19. st. (*obrození*) ponovno uspostavljena ravnoteža. Češko je pismo latinica koja je od Husova vremena proširena dijakritičkim znakovima: *háček* »kvačica« koji označava mekoću (palatalnost) suglasnika i *čárka* »crtica« koja označuje duljinu samoglasnika. Češka je grafija bitno utjecala na Gajevu reformu hrvatske latinice.

Najbliži je češkomu **slovački**, službeni jezik Republike Slovačke, s pet milijuna stanovnika.[54] Slovački se, kao skupina dijalekata, izdvojio iz kasnoga praslavenskoga još u 10. st., ali je kao standardni jezik uspostavljen tek polovicom 19. st. Od 15. do 17. st. služio je kao kulturni jezik u Slovačkoj češki s mnogim slovačkim osobinama. Prvi pokušaji uvođenja slovačkoga književnog jezika zabilježeni su u 18. st. Na istoku Slovačke pokušali su to kalvinisti, a na zapadu A. Bernolák. Međutim, tek je Ľudovít Štúr u četrdesetim godinama 19. st. uspjelo uspostaviti književni jezik utemeljen na srednjoslovačkim dijalektima. Izgradnji standardne norme bitno je pridonijela prva slovačka gramatika *Mluvnica jazyka slovenského* Martina Hattale iz 1864. g., a velike zasluge za daljnji razvoj standardnog jezika ima *Rukoväť spisovnej reči slovenskej* S. Czambela iz 1902. Prvi je pravopis *Pravidlá slovenského pravopisu* tiskan 1931. Za vrijeme slovačke države, između 1939. i 1945., mnogi su čehizmi, koji su bili brojni kao i germanizmi i hungarizmi, zamijenjeni domaćim riječima. Slovačko je pismo latinica obogaćena nekolicinom dijakritičkih znakova i dvoslova koji označuju jedan glas.[55]

---

[54] Od toga je nekoliko stotina tisuća Mađara i Roma. Broj Slovaka u drugim državama procjenjuje se na oko milijun.

[55] Dijakritički su znakovi kvačica (ˇ) koja označuje palatalnost suglasnika, kosa crtica (´) koja označuje duljinu samoglasnika i obratna kvačica (˘) za označivanje dvoglasa. Apostrof uz suglasnike označuje umekšanost.

Lužičkosrpski, koji se govori na istoku Njemačke, u Gornjim (Saska) i Donjim Lužicama (Brandenburg), prijelazni je jezik između lehitske i češko-slovačke skupine zapadnoslavenskih jezika. Dijeli se na dva glavna narječja iz kojih su se razvila i dva književna jezika: gornjolužičkosrpski i donjolužičkosrpski. Gornjolužičkosrpski koji se govori na jugu bliži je češkomu i slovačkomu, a donjolužičkosrpski koji se govori na sjeveru bliži je lehitskim jezicima. Gornjolužičkosrpskim govori još oko 55 000 govornika, od čega je 15 000 katolika, a ostalo su protestanti. Središte im je grad Budišin (njem. Bautzen). Prva je knjiga na gornjolužičkosrpskome, prijevod *Maloga katekizma Martina Luthera*, tiskana 1595. u Budišinu. Katolički se književni jezik razvio u 17. st. Prva je tiskana gornjolužičkosrpska gramatika *Principia linguae wendicae*[56] Jakoba Xavera Ticina tiskana 1679. u Pragu. Krajem 17. i početkom 18. st. preveo je Jurij Hawštyn Swětlik cijelu *Bibliju* na gornjolužičkosrpski,[57] a onda 1721. objavio i prvi rječnik *Vocabularium Latino-Serbicum*. Protestantski je književni jezik utemeljen prijevodom Novoga zavjeta Michala Frencela iz 1706. g. Ta je inačica kodificirana u *Wendische Grammatica* Georga Matthaeija iz 1721., a cijela je Biblija za protestante tiskana u Budišinu 1728. Usprkos težnjama nacionalnoga preporoda, koji je započeo u četrdesetim godinama 19. st., za ujedinjavanjem književnog jezika, koje su ojačale osobito nakon osnivanja Maćice serbske 1847. g., dvije su inačice književnog izraza nastavile postojati sve dok nacisti nisu zabranili lužičkosrpska izdanja.[58] Nakon 1945. u svjetovnom je tisku postignuto puno jedinstvo književnog jezika. Gornjolužičkosrpsko je pismo latinica koja se sastoji od 37 znakova. Donjolužičkosrpskim jezikom govori danas još oko 12 000 ljudi u četrdesetak sela u Donjim Lužicama. Prve donjolužičkosrpske glose i onomastičke potvrde potječu iz 12. st., a najstariji pisani spomenici iz 16. st. Krajem 17. i početkom 18. st. započinje oblikovanje književnog jezika. Pojavom katekizma 1706. i Novog zavjeta 1709. u prijevodu Gottlieba Fabriciusa osnovom književne norme postaje središnje narječje koje se govori oko Cottbusa. Fabriciusova je norma učvršćena prvom gramatikom *Niederlausitzschen Wendischen Grammatica* iz 1761. kojoj je autor Johann Gottlieb Hauptmann i prvim rječnikom *Niederlausitz-wendisch-deutsche Handwörterbuch* koji je 1847. objavio Johann Georg Zwahr. Donjolužičkosrpski se piše latiničnim pismom koje ima 38 znakova.

---

[56] Lužičkosrpski se često (osobito u Donjim Lužicama) zove i vendskim.

[57] Između 1688. i 1707.

[58] Posljednji je 1939. zabranjen katolički časopis *Katolski Posoł*.

2.2.7.3. Južnoslavenski jezici

Južnoslavenski se jezici tradicionalno dijele na istočne i zapadne. Istočnu skupinu čine bugarski i makedonski. **Bugarski** je materinski jezik osam milijuna Bugara i službeni jezik Republike Bugarske. Bugari kao manjina žive i u Rumunjskoj, Jugoslaviji, Moldaviji i južnoj Ukrajini. Bugarski slavisti dijele povijest bugarskog jezika na tri razdoblja: starobugarsko (9. – 11. st.), srednjobugarsko (12. – 14. st.) i novobugarsko (od 15. st.).[59] Početak bugarskoga književnog jezika obično se povezuje s pojavom damaskina[60] u 16. st. Damaskini su pisani narodnim jezikom, ali pod jakim utjecajem crkvenoslavenske tradicije. Prvim tekstom na suvremenome bugarskom standardnom jeziku mnogi smatraju knjigu *Riben bukvar* Petra Berona iz 1824., ali se o standardnom jeziku u pravom smislu može govoriti tek od posljednje trećine 19. st. kada se pojavljuju znameniti bugarski pjesnici (Slavejkov, Vazov, Karavelov i dr.). Poslije su važnu ulogu u izgradnji standarda imali istočnobugarski dijalekti i stoga današnji bugarski standardni jezik pokazuje mnoge istočnobugarske crte. Bugarsko je pismo ćirilica čiji se pravopis do Drugoga svjetskog rata ugledao na starobugarski (starocrkvenoslavenski), a od 1945. u uporabi je današnji pismovni sustav od 30 jedinica i morfonološki pravopis koji je posljednji put normiran u knjizi *Pravopisen rečnik na săvremennija bălgarski knižoven ezik* iz 1983. g.

Makedonski je materinski jezik oko 1,4 milijuna Makedonaca u Republici Makedoniji i nekoliko stotina tisuća iseljenika u Australiji i Americi. Makedonska manjina postoji u južnoj i istočnoj Albaniji, u zapadnoj Bugarskoj (Pirinska Makedonija) i u sjevernoj Grčkoj (Egejska Makedonija). Makedonski je službeni jezik Republike Makedonije u kojoj, osim Makedonaca, živi više od 400 000 Albanaca te manje Turaka, Srba, Roma i Arumuna. Slavensku su pismenost u Makedoniju donijeli učenici sv. Ćirila i Metoda na čelu s Klimentom i Naumom, utemeljivši poznatu Ohridsku književnu školu čiji se tekstovi odlikuju arhaičnošću (osobito leksika) i koja je do 12. st. njegovala prvotno slavensko pismo glagoljicu. Od 14. st. širi se u Makedoniji srpska redakcija crkvenoslavenskog jezika koja je sve do 18. st. imala najistaknutije mjesto u makedonskoj pismenosti. U tu se pismenost počinju od 16. st.

---

[59] Starobugarski se pritom netočno izjednačuje sa starocrkvenoslavenskim. Srednjobugarski se smatra samo prijelaznim razdobljem od starobugarskoga prema novobugarskome. Usp., npr. K. Mirčev 1978: 10 – 11 te Ivanova-Mirčeva i Haralampiev 1999: 43 – 50.

[60] Damaskini su knjige vjerskog sadržaja koje su dijelom prijevodi novogrčke zbirke propovijedi Damaskina Studita.

unositi sve više elementi makedonskoga narodnog jezika, osobito u damaskinima. Narodni su jezik u književnu uporabu uveli početkom 19. st. J. Krčovski i K. Pejčinovik', no tada još nije bilo svijesti o potrebi stvaranja općega književnog jezika.[61] Stoga B. Koneski početak makedonskoga književnog jezika povezuje s pokušajima pjesnika K. Miladinova, R. Žinzifova i G. Prličeva u drugoj polovici 19. st. da uspostave nadregionalni književni jezik.[62] Važnu je ulogu za razvoj makedonskoga književnog jezika imala knjiga K. Misirkova *Za makedonckite raboti* iz 1903. u kojoj se zalaže za središnja zapadna narječja kao osnovu književnog jezika. Makedonski standardni jezik, zbog političkih zabrana, nije bilo moguće uspostaviti ni između dvaju svjetskih ratova. U tom je razdoblju za povijest književnoga jezika važna pojava knjige pjesama K. Racina *Beli Mugri* koja je tiskana u Zagrebu 1939. Makedonski je jezik konačno službeno proglašen nacionalnim standardnim jezikom Makedonaca tek krajem Drugoga svjetskog rata, i to deklaracijom koja je u samostanu Prohor Pčinjski donesena 2. 8. 1944. Pismo je službeno normirano 3. 5. 1945., a pravopis 7. 6. te godine. Autor prvoga pravopisa i prve gramatike bio je Blaže Koneski. Standardni je jezik oblikovan na temelju središnjega zapadnog narječja koje se prostire na crti Veles – Prilep – Bitola. Makedonska je ćirilica napravljena prema ugledu na srpsku i ima 31 grafem, pet za samoglasnike i 26 za suglasnike. Pravopis je fonološki.

Slovenski je materinski jezik oko 1 750 000 Slovenaca u Republici Sloveniji, gdje je službeni jezik, te pripadnika slovenske manjine u Austriji (oko 60 000 u Koruškoj i Štajerskoj),[63] Italiji (oko 54 000 u Beneškoj Sloveniji, Reziji, Trstu i Gorici) i Mađarskoj (2 700). Broj slovenskih emigranata u Americi, Zapadnoj Europi i Australiji procjenjuje se na oko 400 000. Najstariji su pisani spomenici koji pokazuju tipične slovenske jezične crte *Brižinski spomenici* pisani latinicom oko 1000. g. Na njihovu se temelju nije razvila nikakva srednjovjekovna slovenska pismenost, tako da tek od polovice 16. st. i vremena reformacije možemo govoriti o izgradnji slovenskoga književnog jezika. Taj je jezik izgrađen većim dijelom na donjokranjskim i tek manjim dijelom na gornjokranjskim govorima. Njegov je začetnik Primož Trubar koji je 1550. tiskao *Katekizam* i *Abecedarij*, 1557. – 1560. preveo *Novi zavjet* te 1564. izdao slovenski crkveni red *Cerkovna ordninga*. Prvu je slovensku gramatiku *Arcticae horulae* 1584. napisao Adam Bohorič, a prvi

[61] Usp. B. Koneski 1967: 15.
[62] Vidjeti B. Koneski 1976: 35 – 36.
[63] Prema austrijskim izvorima samo 30 000.

rječnik (njemačko-latinsko-slovensko-talijanski) 1592. Jeronim Megiser. Protureformacija je zaustavila ta nastojanja, tako da se tek potkraj 18. st. ponovno pojavljuju pokušaji utemeljenja slovenskoga književnog jezika. Između 1784. i 1802. prevedena je na slovenski katolička *Biblija*, a 1768. pojavljuje se i *Kranjska gramatika* (*Crainerischen Grammatik*) Marka Pohlina. Veliku je važnost za utemeljenje književnog jezika imala i *Grammatik der Slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark* Jerneja Kopitara iz 1808. g. Jezična je norma definitivno uspostavljena tek u četrdesetim godinama 19. st. nakon dugotrajnih rasprava. Važnu je ulogu u izgradnji slovenskoga književnog jezika imao i Valentin Vodnik. Izražajne su se mogućnosti novoga književnog jezika u punom sjaju pokazale u književnosti. France Prešeren začetnik je slovenske poezije, a proznu su književnost utemeljili Fran Levstik i Ivan Cankar. Do kraja je konstituiranje slovenskog jezika u 19. st. dovedeno pojavom dvosveščanoga slovensko-njemačkog rječnika Maksa Pleteršeka (1894./1895.) i pravopisom Frana Levca (1899.). Danas je slovenski standardni jezik stabilan, dobro opisan i istražen. Među obiljem publikacija o njemu valja istaknuti petosveščani *Slovar slovenskega knjižnega jezika* (1970. – 1991.) Slovenske akademije znanosti in umetnosti, *Etimološki slovar slovenskega jezika* France Bezlaja (1976. – 1995.) te posljednji *Slovenski pravopis* iz 1990.[64] Slovenski, s hrvatskim i srpskim, pripada zapadnoj skupini južnoslavenskih jezika.

Srpski je materinski jezik oko osam i pol milijuna Srba u Srbiji i Bosni i Hercegovini i službeni jezik Savezne Republike Jugoslavije (oko 10,5 milijuna stanovnika). Kao manjina Srbi žive i u Hrvatskoj, Makedoniji, Sloveniji, Mađarskoj i Rumunjskoj. Teško je odrediti broj srpskih iseljenika u Europi, Americi i Australiji. Na području srednjovjekovne srpske države rabio se kao književni crkvenoslavenski jezik srpske redakcije pisan ćirilicom.[65] Jedino je u administrativnim i pravnim tekstovima pretegao narodni jezik. Stoga su brojne povelje bogat izvor za proučavanje razvoja štokavskog narječja do kraja 15. st. U 15. st. pokušali su bugarski emigranti Grigorije Camblak i Konstantin Kostenečki reformirati srpski crkvenoslavenski jezik. Prodorom Turaka i propašću srpske države za nekoliko je stoljeća onemogućena svaka pismena djelatnost i književnost, tako da je nacionalni identitet i narodni jezik očuvan najvećim dijelom zahvaljujući usmenoj narodnoj književnosti, osobito epskim narodnim pjesmama. Velikom seobom Srba na područje Ugarske i

[64] Ponovno je tiskan 1997. g.

[65] Crkvenoslavenski je bio jedini književni jezik Srba sve do polovice 18. st. Usp. Mladenović 2000: 43.

istočne Slavonije krajem 17. i početkom 18. st. razvija se na tom području (u sklopu Habsburške Monarhije) srpsko građanstvo koje stvara svoj književni jezik na temelju mješavine ruskoga crkvenoslavenskoga i srpskih govora. Taj je književni jezik, nazvan slavenoserpski (ili građanski), u uporabi od polovice 18. do tridesetih godina 19. st. Godine 1813. započeo je u Beču Vuk Karadžić, pod vodstvom Jerneja Kopitara, rad na reformi srpskog jezika i ćirilice. Temelji za stvaranje standardnog jezika na osnovi istočnohercegovačkoga novoštokavskog ijekavskog dijalekta položeni su u *Pismenici* (gramatika) iz 1814. i *Srpskom rječniku* iz 1818. gdje se pojavljuje i njegova nova ćirilska grafija i fonološki pravopis. Otpor novom standardu bio je vrlo jak, tako da su još neko vrijeme supostojali i slavenoserpski i Karadžićev standard. Iako je slavenoserpski praktično iščezao već u tridesetim godinama 19. st., Karadžićeva je koncepcija književnog jezika službeno prihvaćena tek 1868. g. Standardizacija srpskog jezika dovršena je u posljednjim desetljećima 19. st., pri čemu je ključnu ulogu imao Karadžićev sljedbenik i suradnik Đuro Daničić. Usprkos Karadžićevu zalaganju za ijekavsku normu, u srpskom je standardu prevladala ekavica s osloncem na ekavske srpske govore i raniju pisanu tradiciju. Razdoblje od 1918. pa do 1990. obilježeno je neuspješnim pokušajima da se srpski standard, pod »srpskohrvatskim« imenom, nametne Hrvatima.[66] Valja spomenuti i problem crnogorskoga književnog jezika. Prema ustavu iz 1992. službeni je jezik u Crnoj Gori srpski ijekavske stilizacije, ali se i tu pojavljuju prvi glasovi i težnje za odvajanjem i stvaranjem posebnoga crnogorskog standarda. Tek će se u budućnosti vidjeti kojim će putem krenuti taj razvoj. Prema jugoslavenskom ustavu, kao i prema ustavu obiju republika, službeno je srpsko pismo ćirilica koja se sastoji od 30 slova, ali je dopuštena i uporaba latinice.

Hrvatski je materinski jezik oko 4,7 milijuna Hrvata u Republici Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Hrvati usto kao manjina žive u Srbiji,[67] Austriji (Gradišće),[68] Mađarskoj, Sloveniji, Italiji (Molise), Crnoj Gori (Boka Kotorska) i Rumunjskoj. Hrvati koji su živjeli na Kosovu (Janjevo i Letnica) nedavno su se preselili u Hrvatsku. Vrlo su brojni

---

[66] Do Drugoga svjetskoga rata on je bio nametnut i Makedoncima kojih je zemlja u balkanskim ratovima 1912. i 1913. pripojena Srbiji, a jezik im se i narodnost uopće nisu priznavali. U samom početku jugoslavenske države pokušao se nametnuti i Slovencima pod imenom »srpskohrvatskoslovenački«.

[67] Danas je teško odrediti njihov broj jer se velik dio iselio. Godine 1989. bilo ih je u Srbiji i Crnoj Gori oko 200 000.

[68] Gradišćanskih je Hrvata danas oko 50 000 u Austriji, na zapadu Mađarske i u Slovačkoj.

hrvatski iseljenici u Americi, Australiji, Novom Zelandu i Zapadnoj Europi. Procjenjuje se da ih ima gotovo jednako kao u domovini. Hrvatski je službeni jezik Republike Hrvatske. Standardni hrvatski jezik nije jedini književni oblik hrvatskog jezika. Gradišćanski Hrvati u Austriji razvijaju gradišćanskohrvatski književni jezik koji je pokrajinski oblik hrvatskog jezika čakavske stilizacije, ali on nije standardiziran. Najstarija je hrvatska pismenost (od 7. do kraja 9. st.) najvjerojatnije bila dvojezična, iako su se do danas sačuvali samo natpisi, isprave i zapisi na latinskom jeziku.[69] Krajem 9. st. Metodovi su učenici na kvarnerske otoke i u Dalmaciju donijeli slavensko bogoslužje i glagoljsko pismo. Najstariji hrvatski natpisi glagoljicom potječu iz 11. i s početka 12. st.: *Plominski natpis* (vjerojatno najstariji), *Valunska ploča*, *Krčki natpis* i *Bašćanska ploča*. Iz toga su vremena sačuvani i prvi fragmenti pisani hrvatskim crkvenoslavenskim jezikom nastalim prodiranjem svojstava narodnog jezika u starocrkvenoslavenski: *Budimpeštanski fragment*, prva strana *Kijevskih listića* i *Bečki listići*. Uz hrvatski crkvenoslavenski jezik u liturgijskim knjigama, glagoljaši su u neliturgijskim zbornicima nabožnog štiva razvili književni jezik na temelju čakavskoga govora prožet crkvenoslavenskim crtama koje su najčešće imale stilsku funkciju. Jezik pravnih spomenika od početka je čisti narodni. Od 12. st. u Bosni i južnoj Dalmaciji glagoljicu zamjenjuje zapadna (hrvatska) ćirilica, a od 14. st. oko Šibenika i Zadra pojavljuju se i hrvatski tekstovi pisani latinicom. Stoga se može reći da je hrvatska srednjovjekovna književnost trojezična (latinski, crkvenoslavenski, hrvatski) i tropismena (latinica, glagoljica, ćirilica).[70] U doba humanizma i renesanse procvao je narodni književni jezik u primorskim gradovima, ali on je i po uporabnom opsegu i po rasprostranjenosti bio ograničen. Tu su ograničenost, ali bez većeg uspjeha, prvi pokušali prevladati protestanti. Mnogo je više uspjeha u tome imala protureformacija. Iako su se u 17. i 18. st. razvili regionalni književni jezici, »već se tu hrvatski književni jezik pokazuje kao cjelina u kojoj će budućnost pripasti štokavskoj standardizaciji«.[71] Ključnu je ulogu za početak standardizacije štokavskoga književnog jezika imao Bartol Kašić autor prve hrvatske gramatike *Institutionum linguae illyricae* (1604.). U to vrijeme i glagoljica i bosančica uzmiču pred latinicom. U drugoj polovici 18. st. novi štokavski

[69] Usp. R. Katičić 1998: 42 – 43. Podrobnije o prvom razdoblju hrvatske književnosti vidjeti u monumentalnoj knjizi R. Katičića *Litterarum studia* iz 1998.

[70] Više o tome vidjeti u: E. Hercigonja 1994. O razdiobi funkcija među jezicima vidjeti S. Damjanović 1984., posebice shemu na str. 21.

[71] R. Katičić 1998: 46.

standardni jezik obuhvatio je već čakavsko područje, a njegovi glavni nositelji (A. Kačić Miošić, M. Relković i dr.) čitani su i na kajkavskom području gdje se u to vrijeme razvio kajkavski književni jezik. U prvoj polovici 19. st. ilirci su, na čelu s Ljudevitom Gajem, uveli novoštokavski standard na područje kajkavskoga književnog jezika i prema češkom uzoru reformirali latiničnu grafiju. Time je književnojezična konvergencija dovedena do kraja, ali još ne i izgradnja standardnog jezika. Važnu su ulogu u izgradnji standarda ilirskog razdoblja imali Vjekoslav Babukić i Antun Mažuranić. Standardizaciju su krajem 19. i početkom 20. st. dovršili hrvatski vukovci ugledajući se na djela Vuka Stefanovića Karadžića i njegova učenika Đure Daničića. Važna je pritom uloga gramatike Tome Maretića iz 1899., pravopisa Ivana Broza iz 1892. te rječnika Ivana Broza i Franje Ivekovića iz 1901. g.[72] Od 1918. pa do 1990. hrvatski je jezik bio izložen snažnim pritiscima da bi se na silu izjednačio sa srpskim, ali je jezični standard izgrađen i stabiliziran do Prvoga svjetskog rata odolio svim tim pokušajima i dalje se razvijao i učvršćivao.[73] Hrvatski se danas piše latiničnim pismom koje ima 27 slova i tri dvoslova: *dž*, *lj* i *nj*.

Na području središnjih južnoslavenskih govora koji se prostiru između bugarskih i makedonskih na istoku i slovenskih na zapadu dva su danas nesporna standardna jezika hrvatski i srpski. Nedavno je, nakon raspada SFRJ i osamostaljenja Bosne i Hercegovine, započelo i stvaranje trećega, **bošnjačkog** jezika za bosanske muslimane (Bošnjake).[74] Jezik se temelji na bošnjačko-muslimanskoj književnoj tradiciji i na razgovornom jeziku muslimanskih gradskih sredina. Karakteristični su za njega brojni turcizmi i orijentalizmi. Jezik je već u priličnoj mjeri normiran, snažno se propagira i rabi kao službeni u školama, medijima i svim službama na muslimanskim područjima u Bosni i Hercegovini. *Pravopis bosanskoga jezika* S. Halilovića objavljen je 1996. Te se godine pojavilo i četvrto dopunjeno i poboljšano izdanje jednojezičnoga *Rječnika bosanskoga jezika* (*karakteristična leksika*) A. Isakovića.[75] Srednjoškolska *Gramatika bosanskog jezika: I. – IV. razred gimnazije* H. Vajzovića i

---

[72] Kratki prikaz razvoja hrvatskoga književnog jezika daje R. Katičić 1998., a podrobnije se može vidjeti u kapitalnom djelu Z. Vincea *Putovima hrvatskoga književnog jezika* iz 1978. (drugo, dopunjeno izdanje izišlo je 1990.) i u knjizi M. Grčevića *Die Entstehung der kroatischen Literatursprache* iz 1997.

[73] O tome ukratko vidjeti: D. Brozović 1998.

[74] Oni sami nazivaju svoj jezik bosanskim, iako je naziv bošnjački točniji i nedvosmisleniji. O tome usp. D. Brozović 1999. i P. Rehder (hrsg.) 1998: 296.

[75] Prvo je izdanje *Rječnik karakteristične leksike u bosanskome jeziku* tiskano 1992. Usp. *Predgovor* u: Isaković 1995.

H. Zvrke tiskana je 1994. godine, a 2000. godine pojavila se i *Gramatika bosanskoga jezika* Dž. Jahića, S. Halilovića i I. Palića. Valja posebno istaknuti i dvojezično izdanje Kur'ana (*Kur'an sa prijevodom na bosanski jezik*) iz 1995. u prijevodu E. Karića. Još je uvijek otvoreno pitanje u kojoj mjeri bošnjački jezik odgovara zahtjevima suvremenoga standardnog jezika, ali se čini da je na putu da to postane. Njegov će daljnji razvoj i uloga vjerojatno ovisiti i o razvoju političkog stanja u Bosni i Hercegovini. Pravopis dopušta uporabu i latinice i ćirilice kao pisma, ali navodi da se latinica rabi puno češće.[76]

2.3. Neodređeni indoeuropski jezici

Neki su indoeuropski izumrli jezici ostavili tako slabe tragove da ih je teško svrstati u jednu od dviju skupina (kentumsku ili satemsku). Katkad ne znamo jesu li ti jezici predstavnici posebnih porodica ili su pak izgubljeni pripadnici koje od posvjedočenih porodica indoeuropskih jezika. Među takve jezike pripada **frigijski**, jezik Frigijaca koji su živjeli na području današnje središnje Turske, oko 200 km jugozapadno od Ankare. Frigijci su se na to područje doselili oko 1200. g. prije Krista, a u 8. i 7. st. prije Krista imali su svoju državu čiji je glavni grad bio Gordij.[77] Među vladarima koji su u njemu vladali najpoznatiji je legendarni kralj Mida. Jezik je posvjedočen na oko dvije stotine natpisa iz 8. – 4. st. prije Krista (starofrigijski) te na otprilike isto toliko natpisa iz 2. i 3. st. (novofrigijski). Natpisi nisu još u potpunosti protumačeni. Na temelju onoga što se zna, očito je da frigijski nije anatolijski jezik, a čini se da nije sličan ni armenskom kako se nekad pretpostavljalo.[78] **Tračk**i se govorio na području današnje Bugarske. Posvjedočen je na dva neprotumačena natpisa pisana grčkim pismom.[79] Čini se da na tom području, osim njega, moramo razlikovati i **dačk**i koji se govorio sje-

[76] Usp. S. Halilović 1996: 15 – 16.

[77] Usp. D. Škiljan 1989: 5.

[78] Usp. T. R. Carlton 1990: 71.

[79] Natpis koji je 1965. pronađen blizu sela Kjolmena pokraj Preslava potječe iz 6. st. prije Krista, a sastoji se od tri kratka retka. U njemu su neke riječi odvojene točkama. Drugi natpis, pronađen blizu sela Ezerova kraj Plovdiva, potječe iz 5. st. prije Krista i sastoji se od devet kratkih redaka pisanih *in continuo*. Zbog toga se jezikoslovci ne slažu oko njegove interpretacije i rastavljanja na pojedine riječi. Usp. Katičić 1976: 137.

vernije, na području sjeverne Bugarske i Rumunjske, a posvjedočen je samo glosama, imenima i posuđenicama u rumunjskom jeziku.[80] Još je više teškoća s **macedonskim** koji je posvjedočen samo glosama koje su antički leksikografi obilježili kao makedonske i imenima u vardarskoj dolini. Sličan je grčkomu pa su stoga mišljenja jezikoslovaca o njemu podijeljena. Neki ga smatraju grčkim dijalektom ili pak jezikom vrlo srodnim grčkomu, a drugi misle da je bio sličniji jeziku sjevernih susjeda antičkih Makedonaca više nego grčkomu.[81] **Ilirski** su se jezici govorili na području između Istre i Epira. Posvjedočeni su samo onomastičkim podatcima. Čini se da valja razlikovati tri skupine: pravi ilirski na jugoistoku; delmatski, japodski i panonski na zapadu (u rimskim provincijama Dalmaciji i Panoniji) koji su bliski ilirskomu i liburnski i histarski na sjeverozapadu koji su vjerojatno bliski venetskomu.[82] **Mesapski** koji se govorio na jugu Italije potvrđen je na tri stotine natpisa između 5. i 1. st. prije Krista. Neki smatraju da je to zapravo oblik ilirskoga, ali je identifikacija otežana činjenicom da se o ilirskome vrlo malo zna. **Venetski**, koji se govorio u talijanskoj pokrajini Veneto, posvjedočen je na oko dvije stotine natpisa pisanih sjevernoetrurskim alfabetnim pismom. Neki ga lingvisti smatraju članom italske jezične porodice, ali to nije jako vjerojatno. [83] Indoeuropskim se jezikom smatra i **ligurski**, koji se govorio oko Ligurskog zaljeva (Genova), a posvjedočen je samo onomastičkim podatcima. Na Siciliji se govorio **sikulski**, koji neki lingvisti smatraju bliskim italskim jezicima. **Luzitanski** se jezik govorio na području Portugala i zapadne Španjolske. Posvjedočen je na nekoliko natpisa najvjerojatnije iz 2. st. prije Krista. Jezik je indoeuropski, ali nije keltski. Ima i jezika za koje se ne može odrediti jesu li indoeuropski ili nisu. Među indoeuropske jezike neki ubrajaju i **pelazgički**,[84] **elimijski** koji se govorio na zapadu Sicilije i **asturijski** koji se govorio u središnjoj Španjolskoj, a posvjedočen je samo onomastičkim podatcima.

---

[80] Više o ta dva jezika vidjeti u: Katičić 1976: 128 – 153.

[81] Više o tom jeziku vidjeti u: Katičić 1976: 100 – 116.

[82] Više o ilirskome vidjeti u: Katičić 1976: 154 – 184. O tri narodnosne skupine (istovremeno i tri jezične cjeline), koje Katičić zove liburnskom, panonskom i ilirskom, vidjeti osobito str. 178. – 184.

[83] Vidjeti u: R. Matasović 1997: 33. Prema mišljenju Radoslava Katičića (recenzentska primjedba uz ovu knjigu) venetski se samo s nategom može smatrati italskim.

[84] To je jezik prastanovnika Grčke poznat po posuđenicama u grčkoj toponimiji. Drugi pak smatraju da su te posuđenice u grčkom neindoeuropskoga podrijetla. Vidjeti R. S. P. Beekes 1995: 32 i Katičić 1976: 16 – 97.

2.4. Indoeuropska kultura i pradomovina

S pomoću jezične rekonstrukcije došli smo ne samo do prajezičnih glasova već i do čitavih riječi te rekonstruirali dio prajezičnog rječnika. Time smo dobili uvid u materijalnu i duhovnu kulturu govornika indoeuropskoga prajezika, jer je opravdano pretpostaviti da su stvari koje su označene rekonstruiranim riječima doista postojale. Ako, na primjer, postoji praindoeuropska riječ za snijeg, onda je razložno pretpostaviti da su Indoeuropljani poznavali snijeg i da su živjeli u području gdje su ga mogli upoznati. I doista, sadržaj rekonstruiranog rječnika omogućuje nam jasan uvid u kulturu indoeuropskoga prapovijesnog društva. Iz njega saznajemo o načinu njihova života, o gospodarstvu, društvenom ustrojstvu, oruđu i oružjima, jelu i piću, odijevanju, pa čak i o usmenoj poeziji, vjerovanjima i mitovima. Za ilustraciju navodim nekoliko spoznaja o indoeuropskoj kulturi.

Indoeuropljani nisu imali gradove. Postoji, doduše, riječ **p(o)lə-* (grč. πόλις, skr. *púr-*, lit. *pilìs*), ali čini se da je ona označivala samo ograđeni prostor, obično na uzvisini, gdje su se članovi zajednice sklanjali u slučaju opasnosti. Riječ **wik'-* (lat. *vicus*, stsl. *vьsь*, skr. *víś*, grč. *ϝοῖκος*) značila je nešto poput sela i to je zapravo bilo sjedište plemena, roda ili obitelji. Riječ je za kuću **dom-*. Budući da je od istoga korijena u nekim jezicima i glagol koji znači 'graditi', a u nekima i 'tesar', to znači da su kuće gotovo sigurno bile drvene. Imale su i vrata – **dhwer-* (stsl. *dvьri*, skr. *dvā́ras*, lat. *fores*). Vjerojatno su to bila dvostruka drvena vrata jer je u većini jezika ta riječ u množini.

Praindoeuropsko je društvo bilo patrijarhalno, patrilinealno i patrilokalno (nevjesta je dolazila živjeti s muževom obitelji). Vidimo to po činjenici da postoji vrlo bogat fond prajezičnih naziva za muževu obitelj. Osim oca (**pətēr-*), majke (**māt(ē)r-*), brata (**bhrāt(ē)r-*), sestre (**swes(ō)r-*), sina (**sūnu-*) i kćeri (**dhugətēr-*), tu su još i nazivi za snahu (**snuso-*), muževa oca (**swek'wer-*) i majku (**swek'rū-*), muževa brata (**daiwēr-*) i sestru (**g'elə-ōu-*) i za ženu muževa brata (**j(e)nəter-*). Nema naziva za ženinu obitelj. O mužu se govori kao o gospodaru (**poti-*), a on je i »gazda kuće« (**demspoti-*). Ne znamo puno o organizaciji društvenih zajednica viših od obitelji, ali i ono što znamo omogućuje nam da zaključimo da je praindoeuropsko društvo bilo raslojeno. Riječ za narod bila je **teutā-*,[85] slobodan je čovjek bio **wīro-*, a

[85] Odatle današnji naziv za Nijemce (*Deutsch*) i Nizozemce (*Dutch*). Upitno je je li riječ doista indoeuropskoga podrijetla jer se pojavljuje samo u Europi. Usp. Beekes 1995: 38.

poglavica ili kralj nazivao se **rēg'-*. Riječ za roba nije sačuvana, iako su ih vjerojatno imali. Stranac je bio **ghosti-*, a ta je riječ mogla značiti 'gost'[86] ili 'neprijatelj'.[87]

Nije iznenađenje da su stari Indoeuropljani jeli i pili te da su za to imali glagole: **ed-* 'jesti' i **po(i)-* 'piti'. Jeli su, među ostalim, i meso (**mēms-*) i ribu (**dg'hū-*) što su ih znali kuhati (**pek*^{w}-) u loncu (**auk*^{w}-) i peći (**bhəg'-*), a poznavali su i sol (**sal-*). Poznavali su med i pili medovinu (**medhu-*). Indoeuropeisti se još spore o tome jesu li imali riječ za vino jer se riječ od istoga korijena pojavljuje i u semitskim jezicima i gruzijskom jeziku.[88] Znamo da su imali odjeću (**wes-*) i da nisu hodali nagi (**ne/og*^{w}-). Odjeću su tkali (**teks-*) i šili (**sjū-*) od vune (**wl̥nā-*) koja je za tu svrhu bila osnovni materijal. Budući da se moda često mijenja, teško je pouzdano utvrditi točne nazive za pojedine dijelove odjeće, ali utvrđeno je da su imali pojas (**jōs-*). Bavili su se i poljodjelstvom te imali riječi za sijanje (**sē-*), oranje (**arə-*), žetvu (**kerp-*), jaram (**jugo-*), srp (**serp-*), žrvanj (**g*^{w}*(e)rən-*), polje (**ag'ro-*) i mnoge žitarice: **jewo-* 'ječam', **pūro-* 'pšenica', **wrughjo-* 'raž' itd. Uzgajali su i domaće životinje od kojih je najvažnija bilo govedo (**g*^{w}*ou-*). Tu su zatim ovca (**owi-*), koza (**aig'-*) i svinja (**sū-*). Najdraži im je kućni ljubimac bio pas (**k*^{w}*ōn-*). Osobito je za Indoeuropljane karakterističan i važan bio konj (**ek'wo-*). Zbog konja i kola koja su od najstarijih vremena vukli volovi (**uk*^{w}*sen-*), bili su veoma pokretljivi. Da su imali kola, pokazuju riječi 'voziti' (**weg'h-*), 'kotač' (**k*^{w}*ek*^{w}*lo-*) i 'osovina' (**ak's-*). Vodama su se vozili u lađama (**nāu-*) na vesla (**erə-*, **rē-* 'veslati'). Imali su samo jednu riječ za kovinu (**ajos-*), koja je vjerojatno označivala bakar ili broncu. Nazivi za zlato (**g'hl̥-to-*) i srebro (**arg'-nt-*) izvedene su vjerojatno od riječi za žutu i bijelu boju.

Znamo nešto i o pravu i vjerovanju. Korijen **dik'-* 'pokazati' imao je vjerojatno i specifično pravno značenje ('izgovorena pravda'). Među njima je bilo i kradljivaca (tatova) što potvrđuje korijen **(s)tā-*. Poznato nam je ime samo jednoga indoeuropskog boga **Djēus pətēr* (skr. *Dyáus pitā́*, grč. *Ζεύς πατήρ*, lat. *Iuppiter*). Od istoga je korijena i riječ za boga (**deiwo-*). Bogovi su im, naravno, bili besmrtni (**n̥mr̥to-*). Znamo i riječ za vjerovanje (**k'red-dhē-*), nekoliko riječi za moljenje (**g*^{w}*hedh-*, **meld-*, **prek'-*) itd. Do danas su otkrivene i neke poetske formule, a rekonstruirani su i dijelovi pojedinih mitova i obrednih tekstova koji pružaju podatke o indoeuropskoj usmenoj pocziji i njezinoj metrici.

[86] Kao u slavenskim jezicima. Usp. stsl. *gostь*.

[87] Na primjer, u latinskome *hostis*.

[88] Usp. Beckes 1995: 35.

O problemu indoeuropske pradomovine postoji bogata literatura i mnogo suprotstavljenih hipoteza, ali većina indoeuropeista smatra da se ona nalazila negdje u stepama južne Rusije, između rijeka Dnjepra i Volge. Očito je da Indoeuropljani nisu od početka živjeli na područjima gdje ih danas nalazimo. Protiv takve pretpostavke govore supstrati neindoeuropskih jezika koji se pojavljuju na mnogim dijelovima. U Europi su takav primjer baskijski jezik i mnoge neindoeuropske riječi u grčkom jeziku. U početku se zbog arhaičnosti sanskrta vjerovalo da svi Indoeuropljani potječu iz Indije. Do polovice 19. st. poredbeno je indoeuropsko jezikoslovlje bilo već tako uznapredovalo da su se mogle pojaviti puno vjerojatnije pretpostavke o indoeuropskoj pradomovini. Tada se pojavila i već spomenuta klasična teorija da je indoeuropska pradomovina bila u stepama južne Rusije. Njoj u prilog govore i jezičnomigracijska teorija[89] i rekonstruirani prajezični rječnik. Važnu su ulogu u raspravi o pradomovini imali indoeuropski nazivi drveća, osobito naziv za bukvu **bhāg'o-*.[90] Bukva raste na istoku Europe samo do crte Kalinjingrad (Königsberg) – Krim pa su neki indoeuropeisti smatrali da stoga valja pretpostaviti da su stari Indoeuropljani živjeli zapadno od te crte, a to znači u Europi.[91] Pokazalo se, međutim, da su imena drveća nepouzdana kao dokaz za smještaj pradomovine. Sporno je je li navedena riječ za bukvu uopće praindoeuropska riječ jer se pojavljuje samo u europskim jezicima i za nju nema potvrda u azijskim jezicima. Drugi je problem da ta riječ u svim jezicima ne označava isto drvo. U grčkomu je njezino značenje 'hrast', a u slavenskim jezicima 'bazga'. Ako riječ nije izvorno označavala bukvu, onda su argumenti o rasprostranjenosti bukve za problem indoeuropske pradomovine nevažni. Prijeporno je i to što u nekim jezicima podudarnosti među navodnim srodnicima koji označuju bukvu nisu onakve kakve bi se očekivale. I na kraju, problem je s drvećem i taj da njegov današnji prostor rasta ne mora biti podudaran s onim iz praindoeuropskih vremena. Danas je poznato da postoje dvije

---

[89] Jezičnomigracijska teorija, uzimajući u obzir podrazredbu jezične porodice i geografski razmještaj različitih potporodica, pretpostavlja najvjerojatniji smještaj pradomovine oslanjajući se na model najveće raznolikosti i najmanjega pomaka. Osnovna joj je pretpostavka da po raspadu neke jezične porodice najveći broj jezika ostaje blizu izvornoga područja i stoga se obično pretpostavlja da je pradomovina u središtu najveće jezične raznolikosti, ondje gdje je potreban najmanji broj pomaka da bi se jezici vratili na područje najveće raznolikosti. Stoga se taj model katkad zove i modelom gravitacijskog središta. Usp. Campbell 1999: 352.

[90] Usp. grč. φηγός, lat. *fagus*, rus. *buzina*, stengl. *boc*.

[91] Čini se da je prvi takvu pretpostavku iznio C. Bartholomae 1898. g. Usp. Cowgill 1986: 68.

vrste bukve od kojih istočna, kavkaska bukva i danas raste na Kavkazu, a u prošlosti je uspijevala i u kozačkim stepama, što znači da su je mogle poznavati različite skupine indoeuropskih govornika. Važnu je ulogu u raspravi o indoeuropskoj pradomovini imala i riječ za lososa **lok'so-* koji živi samo u vodama sjeverne Europe i na temelju toga se pretpostavljalo da je indoeuropska pradomovina morala biti u tom području. Danas znamo da riječ izvorno nije označivala samo lososa već i vrstu lososolike pastrve rasprostranjene i u crnomorskim stepama i u vodama sjeverno od Kaspijskog jezera, a to je područje na koje klasična teorija smješta Praindoeuropljane.

Nedavno su ruski i gruzijski jezikoslovci Vjačeslav Vsevolod Ivanov i Thomas V. Gamkrelidze postavili teoriju da se indoeuropska pradomovina nalazila južno od Kavkaza i sjeverno od Mezopotamije, na području Bliskog istoka između Balkana i Irana.[92] Ondje su, kako znamo, zabilježeni najstariji indoeuropski jezici, a važan im je argument i brojnost praindoeuropskih riječi koje označuju planine i uzvisine, kao i riječi koje označuju drveće i biljke koje rastu samo u gorskim predjelima. Mnoge od tih biljaka rastu samo u južnijim krajevima sredozemnoga pojasa. Osobito važnu ulogu za južniji smještaj indoeuropske pradomovine imaju riječi za životinje kao što su leopard, lav, slon, majmun i rakovica (morski rak), a s time su po mišljenju predlagača suglasni i brojni pčelarski i poljodjelski nazivi jer su u dalekoj prošlosti te gospodarske grane bile razvijene na području Bliskog istoka, ali ne i u Europi. Ipak, većina indoeuropeista ne smatra tu teorija vrlo vjerojatnom. Poznato je da nazivi drveća i bilja nisu pouzdan dokaz, a riječi koje označuju navedene životinje vjerojatno nisu bile praindoeuropske. Arheološke spoznaje o kulturi mlađega kamenog doba toga područja proturječe, prema mišljenju litavske arheologinje Marije Gimbūtas, svemu što znamo o indoeuropskoj kulturi.[93] Osobito je u tom kontekstu važna uloga konja kojega u tim krajevima u to doba nema, kao ni u današnjoj Turskoj ili na Balkanu. Njegovo je mjesto i u srednjoj i sjevernoj Europi marginalno, a zna se da je za Indoeuropljane iznimno važan i nezaobilazan. Stoga je razumljivo da i danas najveći broj stručnjaka ostaje vjeran klasičnoj teoriji. Za mnoge je sasvim nevjerojatna i pretpostavka britanskog arheologa Colina Renfrewa iz 1987. prema kojoj su Indoeuropljani u Europu došli iz Anatolije i sa sobom donijeli poljodjelstvo krećući se vrlo polagano tako da im naselja jedno od drugoga nisu bila udaljena više od 30 kilometara.[94]

---

[92] Usp. Gamkrelidze i Ivanov 1984: 865 – 870.

[93] Usp. Beekes 1995: 49.

[94] Vidjeti u: Beekes 1995: 49.

Klasična je teorija o indoeuropskoj pradomovini u vrijeme kad se pojavila, krajem 19. st. bila utemeljena isključivo na jezičnim argumentima. U to vrijeme nije za nju bilo nikakvih arheoloških potvrda. Štoviše, činilo se da i ono malo što se od arheoloških podataka znalo proturječi najvjerojatnijoj jezikoslovnoj pretpostavci. U to doba nije bila poznata nikakva arheološka kultura s područja sjeverno od Crnog mora. Arheološki su se dokazi u prilog toj teoriji pojavili tek kad je u šezdesetim godinama 20. st. Marija Gimbūtas započela istraživati kurgansku[95] kulturu južnoruskih stepa. Prema njezinu mišljenju širenje te kulture vremenski se i prostorno podudara sa širenjem indoeuropskih jezika, kao i s dolaskom u pojedina područja konja, kola s kotačima, dvostruke sjekire, malih sela, patrijarhalnoga društva i ostaloga tipičnoga za Indoeuropljane. Danas su znanja o arheologiji južne Rusije veoma napredovala, tako da prema današnjim spoznajama možemo Indoeuropljane povezati s tzv. kulturom srednjeg sloga u razdoblju između 4500. i 3500. g. prije Krista, a u kasnijem razdoblju s tzv. jamskom kulturom koja je zapravo kurganska kultura Marije Gimbūtas, a rasprostranjena je od južnoga toka rijeke Buga do rijeke Urala u razdoblju između 3600. i 2200. g. prije Krista. Čini se da ta kultura predstavlja završno razdoblje indoeuropskoga jezičnog jedinstva. U njoj je uobičajena uporaba bakra i dvokotačnih i četverokotačnih kola, a pokojnici su se pokapali ležeći na leđima s podvijenim i podignutim koljenima. Čini se da se taj način pokapanja zadržao još dugo nakon raseljavanja Indoeuropljana u nove postojbine. Danas se na temelju arheoloških podataka mogu pratiti i kretanja pojedinih indoeuropskih skupina. Tako se, na primjer, Indoiranci povezuju s andronovskom kulturom (2000. g. – 1000. g. prije Krista), Toharci s afanasijevskom kulturom 3. tisućljeća prije Krista,[96] Praitalci s teramarskom kulturom (1500. g. – 1000. g. prije Krista), Baltoslaveni s komarovskom kulturom (2000. g. – 1000. g. prije Krista), Germani na jugu Švedske i Norveške, u Danskoj i na sjeveru Njemačke s jastrovskom kulturom (600. g. – 300. g. prije Krista), Slaveni sa černjahovskom (725. g. – 200. g. prije Krista)[97] i zarubinečkom kulturom (2. st. prije Krista – 2. st.) itd.[98]

---

[95] Kurgan je nadgrobni brežuljak, mogila.

[96] Čini se da su oni prvi Indoeuropljani koji su krenuli na istok. Usp. Beekes 1995: 45.

[97] Na području te kulture, između Pripjati i južnoga Buga, nalaze se najstarija slavenska imena rijeka. Na tome se području prije razvijala komarovska kultura.

[98] Neki znanstvenici povezuju Kelte s halštatskom kulturom (usp. Beekes 1995: 46), ali prema mišljenju Aleksandra Durmana (usmena obavijest) za to nema nikakva temelja.

Kao i pri određivanju pradomovine, tako su i pri određivanju vremena raspada indoeuropske jezične zajednice jezični dokazi nesigurni i nejasni. Najstariji potvrđeni ogranci indoeuropskih jezika, anatolijski, indoiranski i grčki postojali su već prije 1500. g. prije Krista kao posebni jezici. O tome koliko je vremena moralo proći da bi se razvila tri jasno različita ogranka indoeuropskih jezika mišljenja se razilaze. Najčešće se smatra da je taj proces morao trajati barem tisuću, ali vjerojatno ne dulje od dvije tisuće godina. To znači da je do rascjepa indoeuropskoga prajezika došlo negdje između 3500. i 2500. g. prije Krista, tj. negdje oko 3000. g. prije Krista uzme li se srednja vrijednost.[99] U skladu je to i s datiranjem kurganske kulture Marije Gimbūtas. Izdvajanje baltoslavenskih jezika pretpostavlja se oko 1500. g. prije Krista, a raspad baltoslavenskoga jezičnog zajedništva i konačno izdvajanje slavenskih jezika kao posebne porodice između 700. i 200. g. prije Krista, tj. oko 500. g. prije Krista.[100]

[99] Usp. Cowgill 1986: 70, Lamprecht 1987: 12 i 14 i Erhart 1980: 11.
[100] Usp. Lamprecht 1987: 14.

3. INDOEUROPSKI FONOLOŠKI SUSTAV

3.1. Samoglasnici

Usporedbom pojedinih indoeuropskih jezika može se za indoeuropski prajezik rekonstruirati sustav od pet samoglasnika od kojih svaki može biti kratak ili dug:

i		u	ī	ū
e	o		ē	ō
a			ā	

Taj je sustav očuvan u većini starogrčkih dijalekata, jedino se u jonsko-atičkim dijalektima dugo *ā* stopilo s dugim *ē*, a kratko i dugo *u* pomaknulo se prema naprijed i postalo *ü*. U latinskom se razmjerno dobro čuvaju dugi samoglasnici, a sustav je kratkih samoglasnika poremećen, osim u prvom slogu. U sanskrtu (i općenito u indoiranskim jezicima) dugi i kratki nevisoki samoglasnici *a*, *e* i *o* stopili su se u *a*. O tome što se s njima dogodilo u germanskim, baltičkim i slavenskim jezicima bit će više govora poslije. Svi se rekonstruirani samoglasnici mogu oprimjeriti brojnim podudarnostima. Zbog preglednosti i jasnoće ovdje se za svaki samoglasnik donose samo dvije podudarnosti. Zbog tog je razloga na najmanju moguću mjeru smanjen i broj jezika iz kojih se navode primjeri. Uz grčki, sanskrt, latinski i staroslavenski, primjere iz drugih indoeuropskih jezika navodit ću samo ondje gdje je to nužno. Dodatne se potvrde za pojedine podudarnosti mogu pronaći u navedenoj indoeuropeističkoj literaturi.

Osim tih pet samoglasnika, može se za indoeuropski prajezik rekonstruirati još jedan dodatni samoglasnik. Njegovo postojanje proizlazi iz

a:	**ag'ro-*	'paša, polje'	grč. *ἀγρός*	lat. *ager*	skr. *ájra-*		
	**g'hans-*	'guska'	grč. *χάν* (at. *χήν*)	lat. *anser*	skr. *haṃsá-*	stvnj. *gans*	stsl. *gǫsь* (<**gansis*)
ā:	**māt(ē)r-*	'mati'	grč. *μάτηρ* (at. *μήτηρ*)	lat. *māter*	skr. *mātár-*		stsl. *mati* (gen. *matere*)
	**bhrāt(ē)r-*	'brat'	grč. *φράτηρ* 'pripadnik bratstva, bratim'	lat. *frāter*	skr. *bhrắtar-*		stsl. *bratrъ*
e:	**bher-*	'nositi'	grč. *φέρω*	lat. *ferō*	skr. *bhárāmi*		stsl. *berǫ*
	**nebhes-*, **nebhelā*	'nebo, oblak'	grč. *νέφος*, *νεφέλη*	lat. *nebula*	skr. *nábhas-*		stsl. *nebo* (gen. *nebese*)
ē:	**dhē-*	'postavljati, polagati, činiti'	grč. *τί-θημι*	lat. *fēcī*	skr. *dá-dhāti*		stsl. *děti*
	**rēg'-*	'kralj'		lat. *rēx*	skr. *rāj-*		
o:	**owi-*	'ovca'	grč. *ὄϝις*	lat. *ovis*	skr. *ávi-*		stsl. *ovьca*
	**poti-*	'gospodar, muž'	grč. *πόσις* (*δεσπότης*)	lat. *potis*, *potior*	skr. *páti-*		

ō:	**g'nō-*	'znati'	grč. *γι-γνώ-σκω*	stlat. *gnōsco* (klas. *nōvi*)	skr. *jñātá-* 'znan'	stsl. *znati*
	**dō-* **dō-no-m,* **dō-ro-m*	'dati', 'dar'	grč. *δί-δωμι,* *δῶρον*	lat. *dō,* *dōnum*	skr. *dá-dāti,* *dā́na-*	stsl. *dati,* *darъ*
ī:	**widheu-*	'udovica'		lat. *vidua*	skr. *vidhávā*	stsl. *vьdova*
	**misdho-*	'plaća'	grč. *μισθός*		av. *mižda-*	stsl. *mьzda*
ī:	**g^{w}īwo-*	'živ'		lat. *vīvus*	skr. *jī́va-*	stsl. *živъ*
	**pī-*	'piti'	grč. *πίνω*		skr. *pītá-* 'pijan'	stsl. *pivo* 'piće'
u:	**medhu-*	'med, medovina'	grč. *μέθυ*		skr. *mádhu-*	stsl. *medъ*
	**snuso-*	'snaha'	grč. *νυός*	lat. *nurus*	skr. *snušā́*	stsl. *snъha*
ū:	**mūs-*	'miš'	grč. *μῦς*	lat. *mūs*	skr. *mū́š-*	stsl. *myšь*
	**dhūmo-*	'dim'	grč. *θυμός*	lat. *fumus*	skr. *dhūmá-*	stsl. *dymъ*

morfološki jasnih podudarnosti u kojima u sanskrtu stoji *i* prema (kratkomu) *a* u drugim jezicima:

skr. *sthi-tá-*	'stojeći'	grč. *στατός*	lat. *status*	stsl. *sto-jǫ*
skr. *pitár-*	'otac'	grč. *πατήρ*	lat. *pater*	

Zbog načela rekonstrukcije o kojima smo govorili, u osnovi te podudarnosti ne može biti ni *i* ni *a*, a niti bilo koji drugi navedeni samoglasnik. Stoga se u takvim slučajevima pretpostavlja »mukli« samoglasnik (njem. *Murmelvokal*) nazvan *šva indogermanicum*,[1] a bilježi se s pomoću obrnutog slova *ə*. Osim toga »prvog« indoeuropskog šva, neki su istraživači pretpostavljali i *drugo indoeuropsko šva* (*šva secundum indogermanicum*).[2] Prvo šva u prijevojnom nizu prikazuje nulti stupanj dugih samoglasnika, a drugo je šva uvedeno za nulti stupanj kratkih samoglasnika. Valja napomenuti da je stvarna osnova za uvođenje drugog šva vrlo slaba i da je to poslije napušteno.

3.2. Dvoglasnici

Indoeuropski je prajezik imao i dvoglasnike (diftonge). Dvoglasnik je istosložna (tautosilabična)[3] sveza nevisokoga (otvorenog) samoglasnika s visokim (zatvorenim) samoglasnikom *i* ili *u*. Indoeuropski je imao ove dvoglasnike:

ei oi eu ou

ai au

Daljnji se njihov razvoj u potpunosti podudara s razvojem običnih samoglasnika. Gdje su se, na primjer, stopili samoglasnici *a* i *o*, stopili su se i dvoglasnici *ai* i *oi* te *au* i *ou*. Opća je tendencija u razvoju pojedinih indoeuropskih jezika da se dvoglasnici monoftongiraju, tj. stope u jedan glas. Kako će se vidjeti, tako je bilo i u praslavenskom jeziku. Postojanje dvoglasnika može se oprimjeriti ovim podudarnostima:

---

[1] Naziv je posuđen iz hebrejske gramatike gdje *šva* 'praznina' označuje mukli samoglasnik između suglasnika.

[2] Vidjeti u: S. Ivšić 1970: 71.

[3] Kada susjedni glasovi pripadaju različitim slogovima, kaže se da su u raznosložnom (heterosilabičnom) položaju.

ei:	**ei-ti*	'ide'	grč. *εἶσι*	lat. *īt*	skr. *éti*	stsl. *iti* (inf.)	lit. *eĩt(i)*	
	**deiwo-*	'bog'		lat. *deus* (stlat. *deivos*)	skr. *devá-*		lit. *diẽvas*	stprus. *deiws*
oi:	**woida*	'znam'	grč. *ϝοῖδα*		skr. *véda*	stsl. *vědě*		got. *wait*
	**snoigʷho-*	'snijeg'			av. *snaēža-* 'sniježiti'	stsl. *sněgъ*	lit. *sniẽgas*	got. *snaiws* stprus. *snaygis*
ai:	**daiwēr-*	'djever'	grč. *δαήρ* (< **δαιϝήρ*)		skr. *devár-*	stsl. *děverъ*		
	**laiwo-*	'lijev'	grč. *λαιϝός*	lat. *laevus*		stsl. *lěvъ*		
eu:	**leuk-*	'svijetliti'	grč. *λευκός* 'bijel'		skr. *róka-* 'svjetlo'			got. *liuhaþ* 'svjetlo'
	**eusō*	'gorim'	grč. *εὕω*	lat. *ūrō*	skr. *ošāmi*			
ou:	**roudho-*	'crven'		lat. *rūfus*		stsl. *rudъ*	lit. *raũdas*	got. *rauds*
	**louksno-*	'svijetleći'		lat. *lūna* 'mjesec'	av. *raoxšna-* 'svijetao'	stsl. *luna* 'mjesec'		stprus. *lauxnos* 'zvijezde'
au:	**sauso-*	'suh'	grč. *αὖος*		skr. *śoša-* (< *soša-*)	stsl. *suhъ*	lit. *saũsas*	
	**aus-*	'uho'		lat. *auris*		stsl. *uho*	lit. *ausìs*	got. *auso*

Postojali su i dugi dvoglasnici, tj. istosložne sveze dugih, nevisokih samoglasnika s visokim samoglasnicima *i* i *u*, ali oni su vrlo rijetki. Jedine sigurne potvrde nalazimo u (izvorno) jednosložnim riječima[4] i na kraju riječi, u nastavcima. Na primjer:

**dēik'st*	'pokaza'	grč. *δεῖξε*		av. *dāiš*
**Djēus*	'bog svjetlosti'	grč. *Ζεύς*	lat. *diūs*	skr. *Dyáus*
**-ōi*	dat. jd.[5]	grč. *λύκωι* stsl. *vlъku*	lat. *lupō* lit. *vil̃kui*	av. *vəhrkāi*

Njihov daljnji razvoj nije sasvim objašnjen zbog malobrojnih primjera i zbog mogućih analoških promjena u nastavcima. Dodatnu pomutnju unosi i činjenica da se mnogi primjeri mogu objašnjavati i drukčije, a ne kao primjeri dugoga dvoglasnika. U nekim su se jezicima dugi dvoglasnici skratili, osobito unutar riječi, a na kraju riječi katkad se gubi drugi dio dvoglasnika (češće *i* nego *u*).

3.3. Sonanti

Za indoeuropski smo prajezik rekonstruirali dva prijelaznika (poluvokala) *w* i *j* i za oba naveli već dosta primjera. Stoga navodimo samo još jedan primjer za svaki:

w:	**wers-* 'povišeno mjesto'	lat. *verrūca* 'bradavica'[6]	skr. *varšman-* 'visina, šiljak'	stsl. *vrьhъ* 'vrh'	lit. *viršùs*
j:	**medhjo-* 'srednji'	grč. *μέσ(σ)ος* stsl. *meždu* (< **medju*)	lat. *medius* (< **μέϑιος*) got. *midjis*	skr. *mádhya-*	

[4] Kakvi su, npr., neki oblici sigmatskog aorista.

[5] Tu je, kao i u većini slučajeva kod nastavaka, dugi dvoglasnik najvjerojatnije rezultat stezanja (kontrakcije) osnovnoga (tematskog) samoglasnika s nastavkom, tj. **o-ei* > *ōi*.

[6] Kod Catona »locus editus et asper«.

Rečeno je već da je stari (indoeuropski) bilabijalni izgovor prijelaznika *w* u nekim jezicima već od početka pismenosti zamijenjen usnenozubnim (labiodentalnim) i da se sačuvao u klasičnom latinskome, avestičkome i do danas u engleskome. Opisana je njegova sudbina i u starogrčkome gdje je već od početka pismene predaje u jonsko-atičkom dijalektu izgubljen, ali je dobro sačuvan u mikenskom grčkome. I prijelaznik se *j* u grčkom promijenio. Na početku je riječi postao *h* ili *z*.[7] U sredini je riječi među samoglasnicima izgubljen, a u suglasničkim je skupinama razvoj prilično složen. Suglasnička skupina ***pj*** daje obično πτ, skupine ***tj*** i ***thj*** (< ***dhj***) daju σσ ili ττ, skupina ***lj*** asimilira se u λλ[8] itd. U latinskom se *j* dobro čuva. Jedino se gubi među samoglasnicima, a iza suglasnika najčešće prelazi u slogotvorno *i*.[9] I u germanskim se jezicima *j* dobro čuva, samo što je već u staronordijskome izgubljeno na početku riječi.[10] O njegovoj sudbini u slavenskim jezicima više će se govoriti poslije.

Rekonstruirali smo i nosnike (nazale) *m* i *n* te protočnike (likvide) *r* i *l* te ih oprimjerili brojnim primjerima. Budući da su dva prethodna primjera za poluvokale *w* i *j* ujedno i primjeri za *r* i *m*, navodimo još samo jedan primjer za *n* i *l*:

n:	***nok^{w}t-***	'noć'	grč. *νύξ, νυκτός*	lat. *nox, noctis*	skr. *nákt-*
			stsl. *nošть*	lit. *naktìs*		
l:	***leig'h-***	'lizati'	grč. *λείχω*	lat. *lingō*	stsl. *lizati*	lit. *liežiù*

Nosnici i protočnici pripadaju najpostojanijim dijelovima indoeuropskoga fonološkog sustava. Gotovo u svim jezicima ostali su nepromijenjeni do danas. Jedina su važna iznimka indoiranski jezici u kojima su se *l* i *r* stopili. U staroiranskome i u zapadnom indijskome *l* je uvijek dalo *r*. U središnjim se indijskim dijalektima *l* sačuvalo, a u istočnima je *r* postalo *l*.[11] U cjelini, u staroindijskome je zbog miješanja dijalekata stanje tako složeno da i *r* i *l* mogu biti refleksi indoeuropskoga *r* i *l*.[12]

---

[7] Kao što se vidi u riječi za 'jaram' koju smo naveli kao primjer pri rekonstrukciji. Njezin je indoeuropski oblik ***jugom***, a grčki ζυγόν.

[8] Na primjer, u riječi ***aljos*** 'drugi' koja je u grčkome dala ἄλλος.

[9] Tako riječ ***aljos*** u latinskome postaje trosložna *alius*.

[10] Pa stoga riječ ***jugom*** glasi ondje *ok* (nasuprot engleskomu *yoke*).

[11] Usp. Beekes 1995: 135.

[12] Usp. Szemerényi 1989: 45.

3.4. Slogotvorni nosnici i protočnici

Nosnici i protočnici mogli su u indoeuropskom prajeziku biti i slogotvorni. Prvi je to za protočnik *r* uočio Hermann Osthoff 1876. g., a onda iste godine za ostale glasove iz te skupine Karl Brugmann.[13] Otada su slogotvorni nosnici i protočnici sastavni dio svake rekonstrukcije indoeuropskoga prajezika. Na pretpostavljanje slogotvornih nosnika *m̥* i *n̥* upućuju podudarnosti:

	grč.	lat.	skr.	stsl.	lit.	got.
*m̥:	*a*	*em*	*a*	*ę (< *im)*	*im*	*um*
*n̥:	*a*	*en*	*a*	*ę (< *in)*	*in*	*un*

Te se podudarnosti mogu oprimjeriti riječima:

**dek'm̥(t)-* 'deset'	grč. *δέκα*	lat. *decem*	skr. *dáśa*	
	stsl. *desętь*	lit. *dẽšimt*	got. *taihun*	
**mn̥ti-* 'misao'	lat. *mens, mentis*	skr. *mati-*	stsl. *pa-mętь*	
	lit. *mintìs*	got. *gamunds*		

Za rekonstrukciju slogotvornih protočnika *r̥* i *l̥* govore podudarnosti:

	grč.	lat.	skr.	stsl.[14]	lit.	got.
*r̥:	*ra/ar*	*or*	*r̥*	*ьr/ъr*	*ir/ur*	*ur*
*l̥:	*la/al*	*ol*	*l̥*	*ьl/ъl*	*il/ul*	*ul*

koje se mogu oprimjeriti riječima:

**k'r̥d-* 'srce'	grč. *καρδία*	lat. *cor*	skr. *hr̥dás* (gen.)[15]		
	stsl. *srьdьce*	lit. *širdìs*			
**wl̥k*o-* 'vuk'	skr. *vr̥ka-*	got. *wulfs*	stsl. *vlьkъ*	lit. *vil̃kas*	

Slogotvorni su sonanti mogli biti i dugi, što pokazuju podudarnosti u kojima se kao refleksi pojavljuju dugi samoglasnici:

---

[13] Usp. Szemerényi 1989: 46 – 47.

[14] Razdioba *i* i *u* u baltoslavenskome čini se da ovisi i o idućem suglasniku, tj. o tome je li on bio labijalan ili velaran. Vidi se to prema razlici u ruskome *torg- : terpet'* (< *tъrg- : tьrp-* < **tr̥g- : *tr̥p-*). Vidjeti poglavlje 4.3.

[15] Početno je *h-* analoškoga postanja. Usp. Beekes 1995: 137.

	grč.	lat.	skr.	stsl.	lit.	got.
*n̥:	*nā*	*nā*	*ā*	*ę*	*in*	*un*
*m̥:	*mā*	*mā*	*ā*	*ę*	*im*	*um*
*r̥:	*rā*	*rā*	*ir/ur*	*ъr*	*ir*	*ur*
*l̥:	*lā*	*lā*	*ir/ur*	*ъl*	*il*	*ul*

Razdioba *ī* i *ū* u sanskrtu ovisi o naravi prethodnog suglasnika. I u slavenskim i baltičkim jezicima ima više primjera da se umjesto *i* pojavljuje *u* kao i kod kratkih slogotvornih protočnika. U germanskim, baltičkim i slavenskim jezicima refleksi su se dugih slogotvornih sonanata skratili i izjednačili s refleksima kratkih sonanata, ali se u baltičkim i slavenskim jezicima prvobitna razlika još reflektira u naglascima.[16] Navedene se podudarnosti mogu oprimjeriti riječima:

**pl̥no-*	'pun'	skr. *pūrṇá-*		stsl. *plъnъ*	lit. *pìlnas*	got. *fulls*[17]
**wl̥nā-*	'vuna'	grč. *λᾶνος*		lat. *lāna*	skr. *úrṇa* (< *wūr-*)	
		stsl. *vьlna*		lit. *vìlna*	got. *wulla*	
**gʷr̥no-*	'zrno'	lat. *grānum*		skr. *jīrṇá-*	stsl. *zrьno*	lit. *žìrnis*
		got. *kaurna*				

3.5. Spirant (predušnik,[18] strujnik)

Za indoeuropski se prajezik može sa sigurnošću rekonstruirati samo jedan predušnik, a to je bezvučni tjesnačnik **s*. Već je navedeno više primjera za taj glas i zato ću ovdje navesti samo jedan:

**sed-*	'sjediti'	grč. *ἕδος*	lat. *sedeo*	skr. *sad-*	stsl. *sěděti*
		lit. *sėdėti*	got. *sitan*		

Taj se glas dobro čuva u sanskrtu, baltičkim (litavskome) i slavenskim jezicima. U grčkom je *s* ispred i iza zatvornika i na kraju riječi ostalo nepromijenjeno, a drugdje je prešlo u *h* koje se još dobro čuva u miken-

[16] Litavski na mjestu staroga dugog slogotvornog sonanta ima uzlaznu (akutsku) intonaciju (*pìlnas*, a ne *pílnas*), a činjenica da je u hrvatskome *pûn*, a ne *pûn* pokazuje da je i u praslavenskome intonacija bila uzlazna (akutska).

[17] *ll* < **ln*.

[18] Predušnici su oni glasovi koji se mogu izgovarati dok god nam teče daha, tj. do preduška. (Vidjeti Simeon II. 1969: 149 i 468. Zapravo je to približan prijevod naziva kojim staroindijski gramatičari nazivaju tjesnačne (frikativne) glasove.

skome, a u drugim narječjima samo na početku riječi. U tim se narječjima gubi između samoglasnika, a u tzv. psilotskim narječjima (jonskome i eolskome) često i na početku ispred samoglasnika. Zbog njegova se gubljenja, ako se nalazio iza suglasnika, kompenzacijski dulji prethodni samoglasnik. Razvoj spiranta *s* u iranskim je jezicima gotovo jednak kao u grčkome.[19] U latinskome je u većini okolina *s* ostalo nepromijenjeno, a među samoglasnicima prelazi u *r*. To je poznati latinski rotacizam. U germanskim je jezicima *s* nepromijenjeno na početku riječi i neposredno iza indoeuropskog naglaska, a drugdje je prema Vernerovu zakonu prešlo u *z* koje se čuva samo u gotskome, a u drugim je jezicima prešlo u *r*. Osobita je pojava, danas poznata kao pravilo ruki, posvjedočena u arijskim, slavenskim i dijelomice baltičkim jezicima. Prema tom pravilu *s* iza glasova *r, u, k, i* prelazi u *š* koje se u sanskrtu cerebralizira, a u slavenskim se jezicima ispred stražnjih samoglasnika pojavljuje *h*. Više govora o toj promjeni bit će poslije.[20]

Kao alofon od *s* pojavljuje se i njegov zvučni parnjak *z*, ali samo ispred zvučnih zatvornika, što svjedoči o tome da je već u indoeuropskom prajeziku na djelu jednačenje po zvučnosti. Njega ćemo također oprimjeriti samo jednim primjerom:

**mizdho-* 'plaća' grč. *μισθός* av. *mižda-* stsl. *mьzda* got. *mizdo*

Neki su jezikoslovci pokušali za indoeuropski prajezik rekonstruirati i druge predušnike. Tako je, na primjer, K. Brugmann na temelju podudarnosti:

skr. *ṛ́kša* 'medvjed' grč. *ἄρκτος* (lat. *ursus* av. *art*)
skr. *tákšan-* 'drvodjelja' grč. *τέκτον*

u kojima sanskrtsko *š* odgovara grčkomu *t* rekonstruirao interdentalne tjesnačnike, i to i zvučni i bezvučni, kao i aspirirane inačice. Sa strukturnog je i tipološkog motrišta takav pothvat slabo opravdan. Nije vjerojatno da bi interdentalni niz imao korelaciju zvučan – bezvučan, a da je običnо *s* nema, tj. da je taj niz bolje razvijen nego niz običnih tjesnačnika. To proturječi jezičnim univerzalijama i stanju kakvo nalazimo u drugim jezicima. Interdentalni je niz usto i razdiobeno (distribucijski) vrlo ograničen. Kao što se može uočiti već iz navedenih primjera, pojavljuje se samo iza velarnih suglasnika. To pokazuje da se u takvim pri-

[19] Usp. Szemerényi 1989: 52.

[20] Čini se da je u početku ta promjena bila samo fonetska i da je fonologizirana tek poslije, u pojedinačnim jezicima.

mjerima ne može govoriti o posebnim fonemima, već samo o osobitome glasovnom razvoju uzrokovanome osobitom glasovnom okolinom. Otkriće hetitskoga pokazalo je da Brugmannovoj pretpostavci proturječe i podatci.[21] Bilo je i pokušaja da se za indoeuropski prajezik rekonstruira i slivenik (afrikata) *c*. Podloga je tomu nostratička teorija prema kojoj nostratičke afrikate *c* i *č* u indoeuropskom prajeziku daju *st* i *sk* pa se stoga postavljalo pitanje nije li za rani indoeuropski prajezik potrebno pretpostaviti kao poseban fonem i slivenik *c*.[22] Danas se taj pokušaj smatra propalim.

3.6. Zatvornici (okluzivi)

Za indoeuropski se prajezik mogu rekonstruirati ovi zatvornici:

labijalni	dentalni	palatalni	velarni	labiovelarni
*p	*t	*k'	*k	*k^{w}
*b	*d	*g'	*g	*g^{w}
*bh	*dh	*g'h	*gh	*g^{w}h

Vidi se da se načinom artikulacije razlikuju tri niza okluziva. To znači da su za njihovo definiranje potrebne najmanje dvije opreke. Jedna je opreka zvučan/bezvučan, koju nesumnjivo potvrđuju podudarnosti u poglavlju 1.10. Sve su podudarnosti dosad dobro oprimjerene u prethodnim poglavljima pa se ovdje neće donositi novi primjeri. Postojanje trećeg niza potvrđeno je na različite načine podatcima iz različitih indoeuropskih jezika. Tri su niza okluziva potvrđena u grčkome i sanskrtu: bezvučni, zvučni i aspirirani. Grčki pritom ima bezvučne, zvučne i bezvučne aspirirane, a sanskrt bezvučne, zvučne i zvučne aspirirane. Tri su niza potvrđena i u germanskim jezicima, ali bezvučnima u sanskrtu i grčkome odgovaraju bezvučni tjesnačnici, zvučnima bezvučni zatvornici i aspiriranima zvučni zatvornici. U latinskome je razvoj trećeg niza složen. Krajnji je rezultat jasan, ali su međustupnjevi još prijeporni. Na početku su riječi aspirirani zatvornici postali bezvučni tjesnačnici,[23] unutar riječi zvučni zatvornici, a između samoglasnika prešli su u *h*.[24]

---

21 Usp. Szemerényi 1989: 54.
22 Usp. Lamprecht 1987: 16.
23 **bh* i **dh* dali su *f*, a **gh* je dalo *h*.
24 Usp. Szemerényi 1989: 57.

U keltskim, baltičkim, slavenskim i iranskim jezicima aspirirani su se zatvornici izgubili stopivši se sa zvučnim neaspiriranima. U armenskome i hetitskome došlo je do glasovnoga pomaka koji sliči germanskome glasovnom pomaku. Dakle, za rekonstrukciju trećeg niza dva su važna pokazatelja: 1. grčki i sanskrt pokazuju da je relevantno obilježje bila aspiracija, ali 2. aspirirani se glasovi u grčkome i sanskrtu međusobno razlikuju po zvučnosti. Slijedeći načelo jednostavnosti i prirodnosti, utvrdili smo da je prajezično stanje istovjetno onomu u sanskrtu. Valja, međutim, napomenuti da sanskrt ima četveroredni, a ne troredni sustav zatvornika, u kojemu su i bezvučni aspirirani okluzivi. Stoga se odmah nameće pitanje nije li to stanje vjerniji odraz izvornoga indoeuropskog stanja nego ono prije predloženo, tj. nije li i indoeuropski prajezik imao četiri reda zatvornika?[25] Na temelju određenoga broja potvrda za taj četvrti red i u drugim jezicima, a ne samo u staroindijskome,[26] Karl Brugmann doista je izjednačio prajezično stanje s onim u staroindijskome i rekonstruirao za indoeuropski prajezik i četvrti red – bezvučne aspirirane okluzive. Kasnija su istraživanja pokazala da je taj četvrti niz potvrđen samo u arijskim jezicima i da je najvjerojatnije rezultat naknadnog razvoja u tim jezicima. Već je 1891. Ferdinand de Saussure uočio da se neke pojave aspiriranoga **th* moraju svesti na *t* + *ə* (poslije *t* + *laringal*). Njegovu je spoznaju na sve bezvučne aspirirane zatvornike 1935. godine proširio Jerzy Kuryłowicz zamijenivši tako četveroredni sustav zatvornika trorednim.[27] Danas se općenito misli da su bezvučni aspirirani zatvornici u staroindijskome postali spajanjem indoeuropskih bezvučnih zatvornika i laringala. Prema Kuryłowiczu dogodilo se to u indoiranskom razdoblju. To se objašnjenje može po svemu sudeći proširiti i na zvučne aspirirane zatvornike, ali se općenito smatra da su oni već u indoeuropskom razdoblju bili jednostavni (jednofonemski) aspirirani zatvornici, a bezvučni nisu, i stoga se najčešće za indoeuropski prajezik pretpostavlja troredni sustav.

Takav je sustav, međutim, tipološki prijeporan. Roman Jakobson[28] primijetio je da ne postoje jezici koji imaju bezvučne i zvučne zatvornike i uz njih samo zvučne aspirirane a da pritom nemaju bezvučne aspirirane. Obratno nije tako jer ima dosta jezika koji, uz bezvučne i

[25] Takvo je stanje i tipološki vjerojatnije i očekivanije. Vidjeti dalje.

[26] Na primjer, podudarnost između staroindijskoga *pṛthu-* 'širok', grčkoga *πλατύς* i latinskoga *platus*; između staroindijskoga *panthās* 'put', grčkoga *πόντος* 'more', latinskoga *pons* i staroslavenskoga *pǫtь* 'put'; između staroindijskoga prezentskog oblika *tišṭhati (ti-sth-a-ti)* i grčkoga *ἵστημι* itd.

[27] Usp. o tome: Mayrhofer 1986: 91 – 92 i Szemerényi 1989: 152.

[28] Usp. Jakobson 1962: 528.

zvučne zatvornike, imaju bezvučne aspirirane, a nemaju zvučne aspirirane. Prema tomu je stanje rekonstruirano za praindoeuropski jezik jedinstveno, a to znači i sumnjivo.[29] Valja usto dodati da je Holger Pedersen još 1951. g. uočio neobičnu razdiobu praindoeuropskog suglasnika *b*. Taj se zatvornik iznimno rijetko pojavljuje na početku riječi, a u sredini mu je čestotnost normalna. Iz tipoloških je studija poznato da se u mnogim jezicima na početku riječi gubi *p*. Stoga je Pedersen pretpostavio da su indoeuropski zvučni zatvornici *b, d, g* postali od ranijih bezvučnih zatvornika *p, t, k*, raniji bezvučni *p, t, k* od zvučnih *b, d, g*, a zvučni aspirirani *bh, dh, gh* od ranijih bezvučnih aspiriranih *ph, th, kh*. Time bi se tipološki rijetko indoeuropsko stanje svelo na uobičajeno, ali nameće se pitanje zašto su i kako bezvučni i zvučni zatvornici zamijenili međusobno način artikulacije, a sve su relevantne opreke u jeziku ostale iste. Stoga nije čudno da se sedamdesetih godina 20. st. pojavila tzv. glotalna teorija. Tada su naime sovjetski jezikoslovci Thomas V. Gamkrelidze i Vjačeslav V. Ivanov te američki jezikoslovac Paul J. Hopper predložili sasvim nov sustav zatvornika koji rješava uočene teškoće. Zvučne indoeuropske zatvornike klasične rekonstrukcije *b, d, g* zamijenili su glotaliziranim (ejektivnim)[30] zatvornicima *p', t', k'*. Klasični su bezvučni zatvornici *p, t, k* za Hoppera nepromijenjeni, a zvučni aspirirani zatvornici *bh, dh, gh* zamijenjeni su jednostavnim zvučnim zatvornicima *b, d, g*. Gamkrelidze i Ivanov dopuštaju da su i jedan i drugi niz mogli imati aspirirane alofone, pri čemu je obilježje aspiracije bilo fonološki nevažno (nerazlikovno). Slikovito prikazano, to znači da smo umjesto klasičnoga odnosa:

t d t/th t'

sada dobili:

dh d/dh

---

[29] Pokazalo se da je Jakobsonova tvrdnja bila malo prestroga jer je Robert A. Blust utvrdio da u jednom dijalektu austronezijskoga kelabitskog jezika postoje tri niza zatvornika: 1. bezvučni *p, t, k*, 2. zvučni *b, d, g* i 3. zvučni aspirirani *bh, dh, gh*. Moguće je da postoji, ili je postojao, još koji takav jezik, ali to samo djelomice relativizira i umanjuje snagu Jakobsonova argumenta jer je još uvijek takvo stanje iznimno rijetko. Usp. Mayrhofer 1986: 93.

[30] Glotalizirani su oni glasovi kod kojih, osim zatvora u ustima, postoji još jedan dodatni zatvor u grkljanu. Taj se zatvor ostvaruje s pomoću dvaju rubova glotide. (Glotida ili glotis naziv je za organ za stvaranje glasa u sastav kojega ulaze dva mišića koji se zovu glasnice, otvor među njima i sluznica grkljana. To je, drugim riječima, dio grkljana koji sudjeluje u stvaranju glasa. Vidjeti u: Simeon 1969: 429.) Oba se zatvora oslobađaju istodobno zbog čega na glasnicama nastaje karakterističan prasak. Stoga se takvi glasovi katkad zovu i praskavcima.

Tako je prajezični sustav postao i tipološki uvjerljiv, a odsutnost početnoga *p'* ima mnogo usporednica u jezicima s glotaliziranim glasovima. Kao još jedan dokaz za glotalnu teoriju njezini predlagači navode činjenicu da klasični zvučni zatvornici pokazuju neka tipološka svojstva glotaliziranih zatvornika jer se ne pojavljuju u nastavcima i ne mogu se supojaviti u istom korijenu.[31] Nova je teorija brzo privukla mnoge jezikoslovce, dok se kritičari teže probijaju i sporije dolaze do glasa.[32] Pristalice glotalne teorije navode i dodatne dokaze koji trebaju potvrditi njezinu valjanost. Prema nekima obilježje glotalnosti možda prethodi zatvornicima, tj. ti su glasovi preglotalizirani pa bi ih onda trebalo zapravo pisati kao *'p, 't, 'k*. To je važna činjenica jer omogućuje jednostavno objašnjenje Lachmannova zakona prema kojemu su se u latinskom jeziku samoglasnici produljili ispred indoeuropskih zvučnih (neaspiriranih) zatvornika kada se oni nalaze ispred suglasnika, o čemu svjedoči opreka *ag-ō* 'vodim' : *āc-tus* 'vođen' naprama *veh-ō* 'vozim' : *vec-tus* 'vožen'.[33] S pomoću glotalne teorije može se ta promjena jednostavno objasniti. Glotalni zatvor koji je ispred *k* produljuje prethodni samoglasnik.[34] Važnu ulogu za glotalnu teoriju ima i tzv. Winterov zakon. Njemački indoeuropeist Werner Winter iznio je 1978. g. pretpostavku da je u više slučajeva kad u baltoslavenskim jezicima dolazi dugi samoglasnik, a prema drugim bi se jezicima očekivao kratki samoglasnik, pojava dugog samoglasnika uvjetovana time da iza njega dolazi zvučni neaspirirani zatvornik.[35] Nizozemski je jezikoslovac Frederik Kortland to odmah proglasio Winterovim zakonom i pozdravio kao izravan dokaz glotalne teorije jer su klasični zvučni neaspirirani zatvornici prema toj teoriji glotalizirani. Objašnjenje je jednako kao i prema Lachmannovu zakonu: glotalizirani suglasnik izaziva duljenje samoglasnika ispred sebe. Tomu valja dodati i činjenicu da produljeni samoglasnik ima uvijek akutsku intonaciju, a poznato je da je baltoslavenska akutska intonacija drugdje izazvana laringalima. To znači da i tu glotalizacija ima jednak rezultat kao laringali. Ako između samoglasnika i zvučnog zatvornika dolazi sonant, samoglasnik se ne dulji, ali

[31] Usp.: Hopper 1973: 141.

[32] Na primjer, Beekes 1995: 133 i Matasović 1997: 56 drže je vjerojatno ispravnom, dok su Mayrhofer 1986: 96 – 97 i Szemerényi 1989: 160 prema njoj prilično suzdržani.

[33] Zatvornik *g* u *agō* potječe od indoeuropskoga klasičnoga **g*, a *h* u *vehō* od **g'h*. O Lachmannovu zakonu vidjeti u: Matasović 1997: 101 – 102 i ondje navedenoj literaturi.

[34] Glotalni zatvor djeluje tu na jednak način kao laringali. Usp. poglavlje o laringalnoj teoriji.

[35] Usp., npr., skr. *ád-mi*, lat. *ed-ō* i lit. *ėdu* 'jedem'.

ima akutsku intonaciju. Valja spomenuti da ima mnogo iznimaka od Winterova pravila koji su bili poznati i njegovu predlagaču i koje je teško povezati s takvom interpretacijom. Stoga su indoeuropeisti i slavisti danas jako podijeljeni oko tog zakona. Njemački jezikoslovac Wolfgang Schmid smatra Winterov zakon neodrživim, a zaključke koji se na njemu temelje slabima. Prema njegovu sudu duljenje samoglasnika pred zvučnim zatvornicima nije drukčije nego pred drugim suglasnicima, tj. tu nije riječ o fonološkoj pojavi, već o prijevoju koji služi kao tvorbeno sredstvo.[36] Oštro je Winterov zakon napao i Klaus Strunk 1985.[37] Jedna je od najočitijih posljedica glotalne teorije ta da su jezici koji su se prije, zbog glasovnoga pomaka, u suglasničkom sustavu smatrali najudaljenijima od indoeuropskoga prajezika (germanski, hetitski i armenski) sada postali najkonzervativniji i čuvari najstarijeg stanja, a jezici koji su se nekoć smatrali konzervativnima (grčki i sanskrt) sada su najinovativniji. Teško je predvidjeti budućnost glotalne teorije. Valja, međutim, iznijeti i kritike na njezin račun. Prvi je prigovor da težina tipoloških argumenata nije onolika koliko pretpostavljaju pobornici glotalne teorije i da se rijetkost u povijesnom jezikoslovlju ne smije izjednačiti s nemogućnošću. Moguće je, ako se istraži veći broj sadašnjih i bivših jezika, da će troredni sustav okluziva kakav je predložio Kuryłowicz imati mnogo više paralela.[38] Na ruku glotalnoj teoriji ne ide ni geografska razdioba glotaliziranih glasova. Većina je jezika koji imaju takve glasove u Americi, Africi ili na Kavkazu, dakle u područjima gdje Indoeuropljani nisu obitavali. Nadalje, praskavci su bezvučni glasovi, pa se nameće pitanje zašto su i kako u većini indoeuropskih jezika postali zvučni.[39]

Nešto drukčije indoeuropski prajezični sustav zatvornika rekonstruiraju češki jezikoslovci Adolf Erhart i Arnošt Lamprecht.[40] Za njih ključno obilježje nije glotaliziranost, već napetost. Klasični sustav *p-b-bh, t-d-dh* i *k-g-gh* zamjenjuju sustavom *p'-p-b, t'-t-d* i *k'-k-g*, pri čemu su *p'*, *t'* i *k'* napeti glasovi (*fortis*), a ostali su nenapeti (*lenis*). Drugim riječima, prema toj teoriji, umjesto klasičnoga trokuta

t d

imamo:

dh

t' t

d

[36] Usp. Schmid 1986: 465 – 466.
[37] O Winterovu zakonu vidjeti i: Matasović 1994.
[38] Usp. Mayrhofer 1986: 97.
[39] Usp. Szemerényi 1989: 160 – 161.
[40] Vidjeti u: Lamprecht 1987: 15 – 20

I tu su izvorno stanje najbolje sačuvali germanski jezici, hetitski i armenski. U germanskim je jezicima jedina promjena to da su se *p'*, *t'* i *k'* spirantizirali. U ostalim indoeuropskim jezicima moramo pretpostaviti pomak suprotan pomaku prikazanome Grimmovim zakonom:

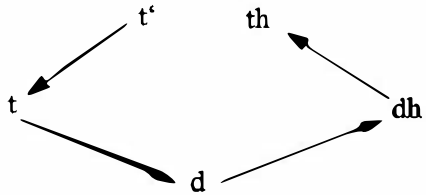

Slika 9.

Tada je najveći odmak od prajezičnog stanja u grčkome koji je prikazan na slici, a malo manji u sanskrtu koji se zaustavio na pola puta između *d* i *th*, najvjerojatnije stoga što je već imao *th* koje je postalo od *t* + *laringal*.

U tablici koja nam je poslužila kao osnova za rekonstrukciju u poglavlju 1.10. vidjeli smo da postoje podudarnosti kod kojih se u jednoj skupini indoeuropskih jezika pojavljuje (prednjojezični) tjesnačnik *s*, *z* ili *š*, *ž*, a u drugoj velarni zatvornik. Ta je podudarnost vrlo bogato potvrđena i jasno se razlikuje od podudarnosti u kojoj je velarni zatvornik u svim indoeuropskim jezicima[41] i ne može se, kao ni ta druga podudarnost, objasniti u pojedinim jezicima. Stoga smo za indoeuropski prajezik morali rekonstruirati dvije vrste velara – jedne smo nazvali palatovelarima, a druge samo velarima. Prema tradicionalnoj podjeli jezici koji za te dvije skupine velara imaju isti refleks nazvani su kentumskim jezicima, a oni kod kojih se refleksi razlikuju satemskim jezicima.[42] Vidjeli smo također da postoji i treći niz podudarnosti kod kojih je u satemskim jezicima uvijek velar, a u kentumskim jezicima ili labiovelar ili samo labijal. Jasno je da su, glede te podudarnosti, kentumski jezici bliži izvornomu stanju i da su satemski jezici izgubili labijalni element *w*.[43] Sudeći prema refleksima u kentumskim jezicima, čini se da

[41] Ili je u prošlosti bio, kao u germanskim jezicima.

[42] Prema svemu sudeći, to ne odgovara nikakvoj staroj dijalekatnoj podjeli kao što se nekad mislilo. Skupine su nazvane prema riječi za broj 100. U latinskome, kao predstavniku prve skupine, taj se broj označuje riječju *centum* (klasični izgovor [*kentum*]), a u avestičkome kao predstavniku druge skupine riječju *satəm*.

[43] Kao što su romanski jezici izgubili latinsko *qu*.

su za te glasove jednako važni bili i velarni i labijalni izgovor. Stoga se općenito pretpostavljalo da je indoeuropski fonem koji je u osnovi te podudarnosti velar koji se izgovara istovremenim zaokruživanjem usana, a označivao se kao labiovelar. Razvoj je labiovelara u satemskim jezicima jednostavan. Oni su izgubili labijalnost, stopili se s običnim velarima i dalje dijele njihovu sudbinu (uz mnogobrojne iznimke). Razvoj je u kentumskim jezicima bio bitno složeniji. U grčkome je ovisio o idućem samoglasniku. Ispred *a* i *o* labiovelari su postali labijalima, ispred *e* i *i* dentalima, a ispred ili iza *u* običnim velarima.[44] U latinskom se k^w sačuvalo, samo je ispred *o*, *u* i suglasnika izgubilo labijalizaciju.[45] Ispred samoglasnika na početku riječi g^w je postalo *w*, a g^wh je postalo *f*. Između samoglasnika unutar riječi oba su glasa dala *w*, iza *n* postali su *gw*, a ispred protočnika i nosnika g^w je dalo *g*, a g^wh je dalo *b*. U germanskim su jezicima i labiovelari zahvaćeni glasovnim pomakom (Grimmov zakon) pa je k^w dalo *hw*, g^w je dalo *kw*, a g^wh je dalo *gw*. U gotskome se još čuvaju *hw* i *kw*, a u ostalim je jezicima *hw* u sredini riječi izgubilo labijalnost.[46] Valja napomenuti da je tu nejasan i do danas prijeporan razvoj indoeuropskoga g^wh.

Za mnoge je istraživače sporna i činjenica da indoeuropski prajezik ima tri niza zatvornika koji se artikuliraju u stražnjem dijelu usne šupljine (velara), što je tipološki također neobično. Usto, svi najstariji indoeuropski jezici imaju samo dva različita niza, npr. staroindijski ima samo velare i palatale, a grčki samo velare i (u mikenskome) labiovelare. Stoga su razumljiva bila nastojanja da se broj nizova smanji na dva ili čak na samo jedan. Budući da su prema općemu mišljenju refleksi labiovelara vidljivi samo u kentumskim jezicima, neki su jezikoslovci pokušali izbaciti taj niz kao kasniju inovaciju kentumskih jezika, ali se taj pokušaj pokazao neuspješnim. Proturječi mu, među ostalim, i činjenica da su labiovelari i u satemskim jezicima ostavili jasne, iako slabe tragove.[47] Uspješniji je bio pokušaj sa svođenjem drugih dvaju nizova, palatovelara i velara, na jedan niz, iako i tu ima puno problema. Očito je da su frikativi u satemskim jezicima u mnogim primjerima nastali palatalizacijom zatvornika. Međutim, ni u satemskim jezicima palatalizacija nije potpuna. U mnogim se primjerima i u tim jezicima pojav-

---

[44] Zvučni su labiovelari g^w i g^wh samo ispred *e* postali dentalima, a ispred *i* labijalima *b* i *ph*: θείνω (< *g^{w}hen-) 'biti, tući', θερμός (< *g^{w}her-) 'topao, vruć' : βίος (<*g^w*ĭwo-)* 'život' i sl.

[45] Na primjer *quis : cuius*, *relinquo : relictus* itd.

[46] Usp. gotsko *saihwan* 'vidjeti' i starovisokonjemačko *sehan*.

[47] Usp.: Szemerényi 1989: 68 i 154.

ljuju zatvornici, a ne očekivani spiranti.[48] Pri objašnjavanju nepotpune satemizacije najprije se posegnulo za posuđivanjem iz kentumskih jezika, ali se ubrzo uvidjelo da su za objašnjenje nekih primjera potrebne nevjerojatne pretpostavke.[49] Problem je nepotpune satemizacije teško rješiv pretpostavi li se da je indoeuropski prajezik imao poseban palatalni (palatovelarni) red. Ako se pak pretpostavi da je satemizacija palatalizacija koja je zahvatila dio indoeuropskoga područja, tada se može, umjesto tri niza velara, pretpostaviti samo dva: velare i labiovelare. Pri procesu palatalizacije, kao i pri svim drugim glasovnim promjenama, mogu se očekivati nepalatalizirani oblici. Stoga danas većina istraživača pretpostavlja da su palatali nastali sekundarno iz (prednjih) velara koji su se nalazili ispred prednjih samoglasnika *e* i *i* ili prijelaznika *j*.[50] Postanak se labiovelara sigurno ne može objasniti na takav način. Mogu se možda i dva preostala niza svesti na jedan ako se pretpostavi da su labiovelari sljedovi (skupine) velara i labijala *w*, ali, kao što je već rečeno, to se može odnositi samo na starije indoeuropsko ili čak predindoeuropsko razdoblje.[51]

3.7. Prijevoj

Smjene (alternacije) u morfemskim likovima uobičajena su pojava u svim jezicima. Tako se, na primjer, u hrvatskom jeziku pojavljuju smjene:

klati	*koljem*		
razdrijeti	*razderi*	*razdor*	*razdrto*

[48] Osobito je nepotpuna satemizacija karakteristična za baltičke i slavenske jezike. Usp., npr. skr. *śvášura-* sa stsl. *svekrъ*, skr. *áśman-* s lit. *akmuõ* i stsl. *kamy* itd.

[49] Usp.: Szemerényi 1989: 155.

[50] Ima, dakako, i onih koji takvo objašnjenje ne prihvaćaju. Tako, npr., Mayrhofer smatra da je postanak palatalnog reda iz alofona velarnog reda prema pravilu *k* → *k'* / —— *[– suglasnik, + prednji]* moguć, ali se ne da verificirati jer u rekonstruiranome indoeuropskome ima previše protuprimjera. Kao dodatni argument svojoj sumnji Mayrhofer navodi i Kuryłowiczevu tvrdnju da je takav pristup u sebi proturječan: *Eine solche Hypothese enthält einen inneren Widerspruch. ... Solange als das k' von *spek'i̯ō 'schaue' eine kombinatorische Variante von k ist, kann das k von *spektos nicht durch k' ersetzt werden.* (Takva je hipoteza u sebi proturječna. ... Dokle god je *k'* u **spek'i̯ō* 'gledati' kombinatorna inačica od *k*, ne može *k* u **spektos* biti zamijenjeno sa *k'*.) Usp.: Mayrhofer 1986: 104.

[51] O tome da se labiovelari u kasnome indoeuropskom razdoblju moraju promatrati kao jednofonemske jedinice usp.: Szemerényi 1989: 68 – 69.

a u latinskom jeziku smjene:

facio	*feci*	*efficio*
'činim'	'učinio sam'	'učinim'
tegō	*toga*	*tēgula*
'pokrivam'	'toga (gornja haljina)'	'crijep'

Neke se od tih smjena mogu objasniti glasovnim zakonima unutar povijesti tog jezika. Takve su, na primjer, hrvatske smjene *kla-/kol-* ili *der-/drije-* i latinska smjena *fac-/fec-/fic-*.[52] Pri ostalim navedenim smjenama to nije moguće. One su očito ostatak »neprobavljene jezične prošlosti« i nužno se mora pretpostaviti da su naslijeđene iz prajezika. Ako se pomnjivije pogleda, vidjet će se da je druga smjena i u hrvatskome i u latinskome podudarna. Smjenjuju se korijenski fonemi *e, o, ē* i *Ø*.[53] Da se radi o indoeuropskoj smjeni, potvrđuje činjenica da se ona pojavljuje i u grčkome. Kod riječi *πατήρ* 'otac' i *εὐπάτωρ* 'od plemenita oca' nalazimo oblike:

ak.	ak.	gen.	nom.	nom.
πατέρα	*εὐπάτορα*	*πατρός*	*πατήρ*	*εὐπάτωρ*

Ta se vrsta smjene u indoeuropskim jezicima pojavljuje i u korijenima i u gramatičkim morfemima. Od J. Grimma uobičajio se za nju u cijelom svijetu naziv ablaut,[54] a u hrvatskom jezikoslovlju i domaći naziv prijevoj. Prema njemačkom je nazivu poslije načinjen i grčki internacionalizam apofonija, koji je također čest. Prijevoj je, drugim riječima, izmjena samoglasnika koja nije uvjetovana susjednim glasovima.[55] To znači da se u indoeuropskim jezicima morfološke konstrukcije mogu međusobno razlikovati ne samo različitim prefiksima, sufiksima i infiksima već i različitim samoglasnikom u korijenu. U indoeuropskom su se prajeziku u prijevoju izmjenjivali kratki i dugi samoglasnici *e* i *o* ili uopće nema samoglasnika:

e / o / Ø / ē/ ō

Oblik u kojemu se pojavljuje samoglasnik *e* zove se e-stupnjem, a onaj sa samoglasnikom *o* zove se o-stupnjem. Oblici u kojima se pojavljuju

---

[52] Usp.: Szemerényi 1989: 86.

[53] U hrvatskome nedostaje *ē*, a u latinskome praznina. Praznina se, međutim, i u latinskome pojavljuje u smjeni *pater : patris*.

[54] Prema njem. *Abstufung der Laute* 'stupnjevanje glasova'.

[55] Za razliku od prijeglasa (njem. Umlaut) koji je izmjena samoglasnika pod utjecajem prethodnoga ili idućega glasa.

samoglasnici *e* i *o* zovu se puninom (*guṇa, Vollstufe, Hochstufe*), oblici s dugim samoglasnicima dugim ili produljenim ē-stupnjem ili ō-stupnjem (*vṛddhi, Dehnstufe*), a oblici bez samoglasnika nultim stupnjem ili prazninom (*Schwundstufe, Nullstufe*). Nazive *guṇa* i *vṛddhi* rabili su staroindijski gramatičari, a ostali su nazivi u zagradama iz njemačkoga. Dakle, osnovna prijevojna shema obuhvaća pet stupnjeva, pri čemu se smjene *e/o* i *ē/ō* zovu kvalitativnim prijevojem, a smjene *e/ē/Ø* i *o/ō/Ø* kvantitativnim prijevojem. Vrlo su malobrojni primjeri u kojima je posvjedočeno svih pet stupnjeva i zato se gotovo u svim priručnicima navodi dani primjer iz grčkoga. Često se pojavljuju samo tri stupnja *e/o/Ø*, a produljeni su stupnjevi vrlo rijetki. To valja dijelom pripisati i činjenici da je, zbog promjena u pojedinim jezicima, izvorno stanje bitno narušeno i da je uloga prijevoja znatno smanjena. Navedena je petostupanjska shema, osnovni prijevojni niz koji se temelji na oblicima u kojima je temeljni samoglasnik *e*. Treba spomenuti i to da se kod dvoglasa u prijevoju u nultom stupnju pojavljuje *i* ili *u*, a kod tautosilabičnih skupina »samoglasnik + sonant« slogotvorni sonant *r̥, l̥, m̥, n̥*.

Većina indoeuropskih korijena ima kao osnovni samoglasnik *e*, ali postoje i oni u kojima je osnovni samoglasnik *a* ili *o*:

**ak*'-	'šiljast, oštar'	grč. *ἄκρος*	*ὄκρις*	'vrh'	
		lat. *aciēs*	*ocris*	'brijeg'	*ācer*

**od-* 'mirisati' grč. *ὄζω* lat. *odōr* grč. *ὄδ-ωδ-α*

U prijevoju sudjeluju i korijeni kojima je osnovni dugi samoglasnik *ē*, *ā* ili *ō*:

**dhē-*	'postavljati, činiti'	grč. *τί-θη-μι*	*τί-θε-μεν*	*θω-μός*	'gomila'
		lat. *fēci*		*factus*	
		skr. *dá-dhā-mi*		*hitá-*	

**stā-*	'stajati'	grč. *ἵ-στα-μι*	*στα-τός*
		lat. *stāre*	*status*
		skr. *sthā-*	*sthitá-*

**dō-*	'dati'	grč. *δί-δω-μι*	*δί-δο-μεν, δοτός*
		lat. *dōnum* 'dar'	*datus*
		skr. *dá-dā-mi*	*a-dita* 'dade'

Kao nulti stupanj pojavljuje se u tim primjerima u grčkome *e*, *a* ili *o*, ovisno o tome je li osnovni samoglasnik *ē*, *ā* ili *ō*, u latinskome (i osta-

lim indoeuropskim jezicima) uvijek kratko *a*, a u indoiranskome se može pretpostaviti *i*. Vidjeli smo da je ta podudarnost bila razlog za pretpostavljanje šva kao posebnog fonema u indoeuropskom prajeziku. Upravo ta činjenica, kao i odsutnost oblika s kratkim samoglasnikom dokaz su da su dugi samoglasnici u tim primjerima osnovni, a ne tek produljeni stupanj u prijevojnom nizu. Valja reći da se ti drugi prijevojni nizovi, osim osnovnoga petostupanjskog niza, pojavljuju vrlo rijetko, a njihovo se pojavljivanje može i drukčije objasniti, tj. mogu se svesti na osnovni niz s pomoću laringalne teorije.

Uloga i postanak pojedinih prijevojnih oblika u indoeuropskom prajeziku nisu do kraja razjašnjeni. Jasno je da je svaki oblik imao svoju posebnu ulogu, ali izvorna razdioba oblika nije točno utvrđena jer je u velikom broju indoeuropskih jezika uloga prijevoja bitno smanjena, a u ostalima je fonološki razvoj izmijenio i usložnio izvorno stanje. U glagolskom se sustavu e-stupanj obično povezuje s tematskim prezentom, o-stupanj s perfektom, a nulti stupanj s aoristom i glagolskim pridjevima tvorenima formantom *-to-*. Produljeni se stupanj pojavljuje samo u nekoliko oblika: u nominativu jednine suglasničkih osnova (ponajprije tzv. korijenskih imenica),[56] u imenskim izvedenicama (izvorno od korijena), u sigmatskom aoristu, u tzv. »statičnom« prezentu, u nominativu[57] i lokativu (završetak **-ēu*) jednine nekih imenica i u nastavku za 3. l. mn. perfekta (**-ēr*). Smjena *e/Ø* povezuje se obično s naglaskom. Nulti je stupanj najvjerojatnije postao gubljenjem samoglasnika u nenaglašenom položaju, najčešće ispred, ali i iza naglaska. Budući da se takva slabljenja i gubljenja samoglasnika obično događaju u jezicima s ekspiratornim naglaskom, pretpostavlja se da je indoeuropski u jednom razdoblju imao dinamičan naglasak čijim je povlačenjem na posljednji slog ili preskakanjem na početni slog korijenski samoglasnik slabio ili se potpuno gubio. Takvo se objašnjenje može proširiti i na slučajeve kojima je u osnovi dug samoglasnik, pri čemu je posljedica slabljenja najprije skraćivanje samoglasnika, a zatim pojava muklog samoglasnika (šva). U nenaglašenom se položaju pojavljuje i o-stupanj pa je otvoreno pitanje je li to rezultat kasnijeg razvoja, tj. unošenja *o* na mjesto izvornoga nultog stupnja,[58] ili su pak do pojave o-stupnja doveli drugi razlozi, a ne naglasak.[59] Jasno je da je produljeni stupanj postao duljenjem kratkog samoglasnika (punine), ali nema sloge o razlozima zbog

[56] Na primjer, kod imenice **wōkʷs* 'glas'.
[57] Na primjer, kod imenica **pətēr* i **ak'mōn*.
[58] Kako smatra Beekes 1995: 166.
[59] Usp. Szemerényi 1989: 126 – 127.

kojih je do toga duljenja došlo. Dosad su za duljenje predlagana najrazličitija objašnjenja,[60] od fonoloških, prema kojima je do duljenja dolazilo u jednosložnim riječima ili u završnom slogu ispred sonanata,[61] ili je pak uzrok duljenja gubljenje sloga iza samoglasnika koji se zbog toga naknadno (kompenzacijski) dulji, preko glasovnosimboličkih i izražajnoritmičkih pa do morfoloških objašnjenja. Teško je odrediti i međusobnu kronologiju razvoja pojedinih stupnjeva. Između duljenja i nultog stupnja (ispadanja) samoglasnika nije moguće utvrditi bilo kakvu kronologiju. Za one koji prihvaćaju objašnjenje prema kojemu je samoglasnik *o* naknadno unesen na mjesto izvornoga nultog stupnja, o-prijeglas mlađi je od nultog stupnja, ali, kao što je rečeno, takvo objašnjenje ne prihvaćaju svi istraživači. Na temelju pretpostavke da nije jako vjerojatno da bi o-prijeglas mogao zahvatiti i duge samoglasnike, pretpostavlja se da je postanak o-stupnja stariji od duljenja samoglasnika.

Prajezični je prijevoj posvjedočen i u mnogim slavenskim riječima. Evo samo nekoliko primjera iz staroslavenskog jezika:

bьr-a-ti	*ber-e-ši*	*iz-borъ*
	vez-e-ši	*vozъ*
	po-greb-a-ti	*grobъ*
	po-vel-ě-ti	*volja*
	plet-e-ši	*plotъ*
	leg-ohъ	*lože (<*logje)*
	ved-e-ši	*voždь (< *vodjь)*
	tek-ǫtъ	*tokъ*

Zbog fonološkog je razvoja indoeuropska slika prijevoja u slavenskim jezicima bitno promijenjena i usložnjena. Ponajprije, dugi stupnjevi nisu više tako jasni zbog stapanja samoglasnika *o* i *a* i njihova kasnijeg razvoja i zbog razvoja dugog *ē* u »jat« koje se u različitim jezicima, a često i u istom jeziku u različitim okolinama, različito reflektira. Drugo, kod korijena koji su uz samoglasnik imali sonante *j, w, r, l, m* u nultom stupnju ti sonanti postaju najprije slogotvorni, a poslije se uz njih u praslavenskom pojavljuju kratko *i* i *u* (uz *r, l, m* i *n*) pa se, na temelju odnosa kratkih i dugih *e* i *o* razvija u slavenskim jezicima jednak odnos i između kratkih i dugih *i* i *u*[62] čime *i* i *u* dobivaju u prijevoju

[60] Opširan pregled objašnjenja i argumenata daje Szemerényi 1989: 118 – 124.
[61] Usp. Beekes 1995: 167.
[62] Npr. u tzv. izvedenim imperfektivima.

istu ulogu kao i izvorni *e* i *o*. To znači da navedenim nizovima iz staroslavenskog jezika možemo dodati:

birati
plitati
ticati itd.[63]

Valja još samo dodati da su u indoeuropskom jeziku postojale i druge samoglasničke smjene osim prijevoja. U završecima riječi (nastavcima) dolazilo je do stezanja (kontrakcije) samoglasnika, npr. u dativu jednine o-osnova nastavak *-ōi postao je vjerojatno stezanjem od *-o-ei. Ispred sonanta i suglasnika skraćivao se dugi samoglasnik,[64] pojavljuju se kvantitativne smjene tipa **wīro- / *wiro-* 'čovjek, muž', **sūnu- / *sunu-* 'sin' i sl., nejasne smjene kao što je **sjū- / *sīw-* 'šiti' itd.

3.8. Laringali

U prošlom je poglavlju rečeno da, osim najčešćega petostupanjskog prijevojnog obrasca *e / o / Ø / ē / ō*, postoje i sporedni obrasci *ē / ō / ə* i *ā / ō / ə* kod kojih se dugo *ē* i *ā* pojavljuju na mjestu kratkog *e* u primarnom nizu, dugo *ō* na mjestu kratkog *o*, a šva na mjestu nultog stupnja. Mladi je Ferdinand de Saussure 1878., kada mu je bila samo 21 godina, pokušao svesti sekundarne nizove na primarni[65] tako da je pretpostavio da su u indoeuropskom prajeziku svi korijeni koji sudjeluju u prijevoju imali temeljni samoglasnik *e* nakon kojega su mogle slijediti sonantske jedinice (franc. *coefficient sonantique*) koje su u nultom stup-

---

[63] Prijevoj je prilično dobro i detaljno opisan u: Ivšić 1970: 78 – 93. Valja jedino napomenuti da je danas općenito napuštena teorija o postojanju posebnoga reduciranog stupnja koji se bilježi s pomoću smanjenih znakova za samoglasnike (ɛ, o, ə). Glavni je razlog za njihovo pretpostavljanje bila činjenica da grčki ima tri različita samoglasnika ondje gdje drugi jezici imaju samo jedan. Usp. gore navedene grčke oblike τί-θε-μεν, στα-τός i δοτός s latinskim *factus*, *status*, *datus* i sanskrtskim *hitá-*, *sthitá-*, *a-dita*. Grčko se stanje može jednostavno objasniti s pomoću laringala ako se pretpostavi postojanje tri laringala: H_1, H_2 i H_3. Grčki su samoglasnici tada samo odraz triju slogotvornih laringala. Više o laringalima vidjeti u idućem odjeljku.

[64] Ta se promjena zove Osthoffov zakon.

[65] U radu *Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes*. Rad je objavljen u Leipzigu 1879. g.

nju postajale jezgra sloga. Sonantima *i, u, r, l, m, n* Saussure je dodao još dvije jedinice koje je označio *A* i *O*. One se u nultom stupnju pojavljuju kao kratko *a* i *o*, a u punini »boje« samoglasnik *e* tako da je $e + A = \bar{a}$, a $e + O = \bar{o}$. Time je omogućeno svođenje sporednih prijevojnih nizova na osnovni jer su to sad nizovi u kojima je osnovni samoglasnik *e* iza kojega slijedi takav sonant.[66] Osim pojednostavnjenja samoglasničkog sustava, de Saussure nije mogao navesti druge dokaze za svoju revolucionarnu pretpostavku. Njegovu je hipotezu već iduće godine modificirao danski jezikoslovac Herman Møller koji je dodao i treći sonant *E* s pomoću kojega se i dugo $\bar{e}$ može svesti na $e + E$. Møller je 1907. nazvao te sonantske jedinice laringalima. Za to nije imao nikakve dokaze, već se vodio svojom teorijom o srodnosti indoeuropskih i semitskih jezika koji imaju laringalne suglasnike.[67] Tada se prvi put pojavila tvrdnja da je indoeuropski prajezik imao laringale koji su poslije izgubljeni. Odatle je bio samo korak do pretpostavke da laringali djeluju ne samo na samoglasnike ispred sebe već i na one iza sebe. Tako se pojavila jednosamoglasnička teorija prema kojoj je indoeuropski prajezik imao samo jedan samoglasnik (*e*), a svi su ostali postali od tog samoglasnika i laringala prema obrascu:[68]

$H_1e = e$	$H_2e = a$	$H_3e = o$
$eH_1 = \bar{e}$	$eH_2 = \bar{a}$	$eH_3 = \bar{o}$

Iz takvog razmišljanja proizlazi da je šva samo slogotvorni, međusuglasnički alofon laringala. Tako se, činjenicom da postoje tri različita laringala, može vrlo jednostavno objasniti činjenica da šva u grčkome ima tri različita refleksa *ε*, *α* i *o*. Møllerov je učenik Holger Pedersen krenuo korak dalje utvrdivši da su dugi slogotvorni sonanti zapravo kombinacija (kratkih) slogotvornih sonanata i laringala pri čemu je boja laringala nevažna i stoga se ne mora dodavati supskript: $\bar{\imath} = i + H$, $\bar{u} = u + H$,[69] $\bar{\underline{i}} = \underline{i} + H$, $\bar{\underline{r}} = \underline{r} + H$, $\bar{\underline{m}} = \underline{m} + H$, $\bar{\underline{n}} = \underline{n} + H$.[70]

Pola je stoljeća laringalna teorija bila samo zabava za različite »šarlatane« dok 1927. poznati poljski indoeuropeist Jerzy Kuryłowicz nije

---

[66] Zagovornici laringalne teorije smatraju de Saussureov prijedlog najvažnijim pojedinačnim otkrićem u povijesti indoeuropskog jezikoslovlja. Usp. Beekes 1995: 102.

[67] Laringalni su oni glasovi koji se artikuliraju na području grkljana. Usp. Simeon 1969: 741 – 742.

[68] Danas su uobičajene oznake za laringale H_1, H_2 i H_3 (ili h_1, h_2, h_3).

[69] Prema toj teoriji indoeuropski prajezik nije imao samoglasnike *i* i *u*, već su oni samo slogotvorni (međusuglasnički) alofoni sonanata $\underline{i}$ (*j*) i $\underline{u}$(*w*).

[70] Usp. Szemerényi 1989: 129.

pokazao da hetitski ima glas koji drugi indoeuropski jezici nemaju na mjestima gdje je, davno prije otkrivanja i dešifriranja hetitskih tekstova, de Saussure pretpostavio laringale. Utvrđeno je da je H_1 u hetitskome izgubljen, kao i u ostalim indoeuropskim jezicima, a da se H_2 i H_3 pojavljuju kao spirant *h*. Na primjer, riječi koje su prema klasičnoj rekonstrukciji imale oblik **esti* 'jest', **anti* 'pred' i **ost-* 'kost', jer su tako pokazivali refleksi u drugim jezicima,[71] a zagovornici laringalne teorije rekonstruiraju oblike $*H_1esti$, $*H_2enti$ i $*H_3est$- u hetitskome glase: *eszi* (= *estsi*), *hanza* 'pred', *hantezzis* 'prvi' (lat. *anterior*), *hastai* 'kost'. Činilo se tada da je laringalna teorija definitivno potvrđena, ali novo otkriće i nova građa donijeli su i neke nove probleme. Ubrzo se uvidjelo da se s pomoću laringala može bitno pojednostavniti ne samo opis prijevoja već i indoeuropski fonološki sustav potreban za opis podudarnosti među indoeuropskim jezicima. Mnogi su s pomoću laringala htjeli riješiti sve probleme indoeuropskoga poredbenog jezikoslovlja. Tako se broj laringala počeo povećavati. Američki su jezikoslovci, slijedeći Sapira, pretpostavljali četiri laringala, a u jednome je Martinetovu radu njihov broj narastao na čak deset. Zaboravilo se pritom da jednostavnost nije sama sebi svrhom i da osim nje postoji i prirodnost. Sporna je za mnoge bila i pretpostavka da je u ranijem razdoblju indoeuropski prajezik imao samo jedan samoglasnički fonem *e* i da su svi drugi samoglasnici kombinacija *e* i laringala različite boje. Takva je pretpostavka tipološki prijeporna jer ne postoje jezici koji imaju samo jedan samoglasnik. Takva je teorija bila neprihvatljiva i zagovornicima nostratičke teorije,[72] jer jezici koji bi prema toj teoriji trebali biti srodni indoeuropskim jezicima

---

[71] Slavensko se *kostь* objašnjavalo predmetanjem *k* kao rezultat sandhi pojava. Jasno da laringalna teorija omogućuje i drukčije objašnjenje prema kojemu je *k* zapravo refleks laringala.

[72] Nostratička teorija pretpostavlja da su se različite jezične porodice, među kojima i indoeuropska, razvile iz zajedničkoga prajezika koji je nazvan *nostratičkim*. Ime je izvedeno od latinske riječi *nostras, -atis* 'domaći, našijenac'. Najčešće se smatra da nostratička natporodica obuhvaća šest porodica čiju je srodnost proučavao ruski jezikoslovac Vladislav Markovič Illič-Svityč: indoeuropsku, uralsku, altajsku, kartvelsku, afroazijsku i dravidsku. Međutim, među zastupnicima teorije postoje i drukčija mišljenja: od onih prema kojima ta natporodica obuhvaća samo dvije od navedenih porodica pa do toga da su njezini članovi i brojne druge istočne jezične porodice sve do eskimsko-aleutskih jezika. Već gotovo puno stoljeće nostratičke pretpostavke izazivaju žestoke rasprave i neslaganja među jezikoslovcima i zainteresiranim laicima, od potpunoga odbacivanja i omalovažavanja pa do potpuno nekritičnoga prihvaćanja. Više o nostratičkoj teoriji vidjeti u: Salmons & Joseph 1998., gdje su prvi put na jednome mjestu okupljeni argumenti i protivnika i zagovornika te teorije.

imaju mnogo više samoglasnika. To je u očima mnogih jezikoslovaca kompromitiralo laringalnu teoriju, ali ona je previše dragocjena, a potkrjepljuju je i hetitski podatci, da bismo je sasvim odbacili. Pri njezinoj primjeni valja imati na umu i druga načela, a ne samo formalnu jednostavnost. Osobito su za laringalnu teoriju bile burne pedesete godine 20. st. kad su u fonologiju uvedeni komponencijalna analiza i razlikovna obilježja. Tada je utvrđena i glasovna narav laringala. Vrlo je vjerojatno da je H_1 po svojoj naravi glotalni zatvornik (ʔ), H_2 faringal (ʕ) poznat iz arapskoga, a H_3 labijalizirani faringal (ʕʷ). Polovicom pedesetih godina J. Kuryłowicz utvrdio je da se ne mogu svi samoglasnici *o* svesti na *e* + laringal H_3, već da su neki *o* postojali i prije pojave prijevoja. Tako je napuštena i jednosamoglasnička teorija. Osobito je jak otpor laringalnoj teoriji bio u Njemačkoj i Italiji, kamo je počela polako prodirati tek u šezdesetim godinama 20. st. Valja napomenuti da ona ni danas nije općeprihvaćena. Osobito je zanimljivo da se u svojim posljednjim radovima jedan od njezinih najvažnijih predlagača J. Kuryłowicz sve manje oslanjao na nju i laringali su za njega imali sve manje značenje za indoeuropske jezike.

Prihvaćanje laringalne teorije imalo je velike posljedice za indoeuropski prajezični sustav. Već je spomenuto da su time sporedni prijevojni obrasci *ē / ō / ə* i *ā / ō / ə* i *a / o /Ø* svedeni na uobičajeni obrazac *e / o / Ø*, ali iza kojega dolazi laringal, tj.

$$\bar{e} / \bar{o} / ə = eH_1 / oH_1 / H_1$$
$$\bar{a} / \bar{o} / ə = eH_2 / oH_2 / H_2$$
$$a / o / Ø = H_2e / H_2o / H_2$$

Laringali su suglasnici koji su između suglasnika mogli postati samoglasnicima. S pomoću laringala bilo je lako objasniti činjenicu da u grčkome prajezični fonem šva iz klasične rekonstrukcije ima tri različita refleksa (*e : a : o*). Važna je posljedica laringalne teorije i činjenica da korijeni za koje se prije mislilo da završavaju dugim samoglasnikom sada završavaju kratkim samoglasnikom + laringal (**dō- = *deH₃-*, **dhē- = *dheH₁*), kao i to da korijeni za koje se nekoć smatralo da započinju samoglasnikom sada započinju laringalnim suglasnikom (**ed- = *H₁ed-*, **ak'- = H₂ek'-*). To znači da sada svi indoeuropski korijeni imaju oblik *CeC*[73] i da u indoeuropskom prajeziku nijedan oblik nije mogao započinjati samoglasnikom.[74] Vrlo je vjerojatno da na početku

[73] Gdje *e* stoji za kratki samoglasnik.

[74] Ta se tvrdnja ne može dokazati, ali je vrlo vjerojatna na temelju usporedbe s jezicima koji imaju laringalne suglasnike.

riječi nije moglo stajati ni *r*, već je uvijek ispred njega bio laringal.[75] Sporan je postao i položaj samoglasnika *a*. Već je otprije poznato da je taj samoglasnik slabije funkcionalno opterećen od *e* i *o* jer samo sporadično sudjeluje u prijevojnim smjenama, a i razdioba mu je ograničena. Pojavljuje se u nekim posuđenicama i ekspresivnim riječima, na početku riječi i u nekim glagolskim nastavcima. Prihvaćanjem laringalne teorije sporedni su prijevojni nizovi svedeni na uobičajeni niz i iz njih je s pomoću laringala uklonjen samoglasnik *a*. Na taj se način mogu zamijeniti i pojave tog samoglasnika na početku riječi, a drukčija se objašnjenja nude i za glagolske nastavke.[76] Time je položaj samoglasnika *a* kao posebnog fonema u indoeuropskom prajeziku doveden u pitanje. Kao kamen spoticanja među jezikoslovcima ostaju samo primjeri pojave toga glasa unutar riječi. Neki, tvrdeći da se tu radi o ekspresivnim riječima ili tuđicama za koje nema točnih podudarnosti među indoeuropskim jezicima, niječu postojanje samoglasnika *a*,[77] a drugi, smatrajući da se ne mogu svi primjeri samoglasnika *a* unutar riječi objasniti s pomoću laringala, tvrde da je postojanje *a* kao posebnog fonema nesumnjivo.[78] I dugi samoglasnici imaju sada sasvim drugo mjesto i ulogu nego u klasičnoj rekonstrukciji. Oni se pojavljuju u manjem broju primjera nego kratki samoglasnici. Usto se mnogi primjeri ranijih $\bar{e}$ i $\bar{o}$ sada svode na niz eH_1 i eH_3 ili oH,[79] rečeno je da su svi primjeri $\bar{a}$ svedivi na eH_2, a svi se $\bar{\imath}$ i $\bar{u}$ također mogu svesti na iH i uH. Upitan je otprije bio i fonološki položaj visokih samoglasnika *i* i *u*. Nije se nikad sumnjalo u njihovo postojanje, ali su se često smatrali slogotvornim alofonima sonanata *j* i *w*.[80] Jasno je da je takvu njihovu poimanju bitno pridonijelo svođenje dugih inačica na kombinacije kratkih *i* i *u* s laringalima. Stoga danas velik broj zagovornika laringalne teorije pretpostavlja indoeuropski fonološki sustav sa samo dva samoglasnika *e* i *o* koji mogu biti kratki ili dugi. Valja napomenuti da takav su-

---

[75] Usp. Matasović 1992.

[76] Usp. Beekes 1995: 138 – 139.

[77] Tako, na primjer, Beekes 1995. ne pretpostavlja *a* kao poseban fonem i na str. 139. zaključuje: *There are thus no grounds for PIE phoneme *a.* (Nema dakle osnove za PIE fonem *a.) Ni Matasović 1997: 73 ne pretpostavlja *a* kao fonem indoeuropskoga prajezika.

[78] Mayrhofer 1986: 169 kaže to i izrijekom: »An der Existenz eines im Indogermanischen vorhandenen */a/ (...) ist nicht zu zweifeln.« (U postojanje indoeuropskog */a/ ... ne treba sumnjati.) Slično misli i Szemerényi 1989: 143 – 145.

[79] Kada uz laringal nema supskripta, to znači da je boja laringala nevažna, tj. da je svejedno o kojem je od triju laringala riječ.

[80] Neki dovode u pitanje fonetsku opravdanost takve pretpostavke. Usp. Szemerényi 1989: 144.

stav nije tipološki veoma uvjerljiv, gotovo jednako kao i jednosamoglasnički sustav.[81]

Na kraju poglavlja o laringalima valja sumarno opisati njihov daljnji razvoj u pojedinim indoeuropskim jezičnim porodicama. Rečeno je da je u grčkom između suglasnika (u slogotvornom položaju) $H_1 \rightarrow e$, $H_2 \rightarrow a$ i $H_3 \rightarrow o$. U indoiranskim su jezicima svi laringali na tom položaju postali *i* ili Ø, a u ostalim jezicima *a* ili Ø. Na početku riječi ispred suglasnika laringali su obično nestali bez traga. Jedino se u grčkom i armenskom i tu pojavljuju samoglasnici *e*, *a* i *o*, a možda su samoglasnik tu imali i frigijski i macedonski. Prije se smatralo da je samoglasnik u tim jezicima naknadno dodan, tj. da je riječ o protetskom samoglasniku. Nejasni su uvjeti u kojima se na tome mjestu u hetitskom pojavljuju *h-*, *a-* ili ništa. Za položaj ispred samoglasnika već je rečeno da su laringali H_2 i H_3 bojili susjedni samoglasnik *e* kao *a* ili *o*. Kada je laringal izgubljen, *a* i *o* su fonologizirani i tako se kao poseban fonem pojavio samoglasnik *a* koji se onda u nekim jezicima stopio sa *o*. U hetitskome se na tom položaju H_1 izgubio, H_2 je ostao na početku riječi kao *h-*, a najvjerojatnije i H_3.[82] Rečeno je već više puta da je laringal izazivao duljenje prethodnog samoglasnika i slogotvornog sonanta. Nakon gubljenja laringala ti su se glasovi dalje razvijali onako kako je navedeno kad je bila riječ o dugim samoglasnicima i dugim slogotvornim sonantima. Valja napomenuti da dugi slogovi u kojima je bio laringal u baltoslavenskome imaju akutsku intonaciju umjesto cirkumfleksne.

3.9. Naglasak

Naglasak označuje isticanje jednog sloga u riječi s obzirom na druge slogove. Najvažnija su sredstva isticanja intenzitet (jačina izdaha), visoki ton i duljina.[83] Za jezike u kojima i intenzitet i visoki ton obu-

---

[81] Prema nekim tipološkim studijama najmanji je broj samoglasničkih fonema tri, a svi jezici imaju *i*, *a* i *u*.

[82] Oba su vjerojatno sačuvana samo ispred *e*, a ne ispred *o*. Možda se na sličan način može objasniti i armensko početno *h-*. Na temelju proučavanja metrike zaključuje se da je na tome mjestu laringal morao postojati još u indoiranskom razdoblju, jer se slogovi za koje se pretpostavlja indoeuropski laringal smatraju metrički dugima.

[83] Naglasak je ponajprije pitanje veće slušne istaknutosti. On je zapravo percepcijska pojava, a artikulacijske mu odrednice nisu tako precizno određene. Naglašeni slogovi obično su viši i traju dulje nego nenaglašcni, a najčešće su izgovo-

hvaćaju cijeli slog kažemo da imaju kulminativan naglasak. Tradicionalno se takav naglasak zove dinamički ili ekspiratoran.[84] Takav naglasak ima primjerice engleski jezik. Zanimljivo je da takav naglasak često ima utjecaja na samoglasnik susjednog sloga i izaziva njegovo slabljenje ili čak sinkopu. Drukčiju vrstu naglaska nalazimo u tonskim jezicima. Nije lako reći što je točno tonski jezik i koji su jezici tonski. Mora se reći da se naglasak u tim jezicima temelji na razlici tonskih razina. Za razliku od kulminativnog naglaska gdje postoji samo visoki ton, tu se pojavljuje više tonova. Razlikuju se tzv. ravni tonovi (visoki i niski) i obrisni ili konturni tonovi (uzlazni, silazni, uzlazno-silazni i sl.). Najčešće se obrisni tonovi mogu opisivati kao kombinacija osnovnih, ravnih tonova. Broj tonova u raznim jezicima može biti različit. Osim toga, u takvim jezicima više slogova ima takvu razlikovnu odrednicu. Katkad svaki slog ima određen ton. Zato se u takvim slučajevima zapravo govori o intonaciji (engl. *pitch*), a ne o naglasku. Takvu prozodiju imaju mnogi azijski i afrički jezici. Mnogi se jezici, međutim, ne mogu svrstati ni u jedan od ta dva razreda, već su negdje između njih. Postoje jezici u kojima se naglašuje samo jedan slog, ali to se čini s pomoću jednoga od više različitih tonova. Takav je, primjerice, starogrčki koji ima uzlazni (akut) i silazni naglasak (cirkumfleks). Takav je i hrvatski jezik. Pritom je riječ o tonskom (intonacijskom) naglasku.

Jezici se mogu razlikovati i prema mjestu naglaska u riječi. U mnogim je jezicima mjesto naglaska u riječi određeno mehanički. Uvijek je vezan za određeno mjesto u riječi. Tako je, primjerice, u češkome i mađarskome naglasak uvijek na prvom slogu, u francuskom na posljednjem, u poljskome na pretposljednjem, a u makedonskom jeziku na trećem slogu od kraja riječi. Nasuprot tome, u nekim je jezicima naglasak slobodan i može biti bilo na kojem slogu u riječi. To ne znači da mjesto naglaska govornici mogu proizvoljno određivati, već da je to na kojem će slogu u kojoj riječi biti naglasak određeno raznim morfonološkim i morfološkim čimbenicima te stoga naglasak u različitim skupinama riječi može biti na različitim slogovima. Naglasak može biti i ograničeno slobodan. Tipičan je primjer takvog naglaska starogrčki u kojemu je naglasak ograničen na posljednja tri sloga, ali je unutar tog

---

reni glasnije od ostalih slogova, iako je glasnoća manje važan čimbenik nego ton i duljina. Usp. Katamba 1989: 221.

[84] Valja reći da je danas prevladana tradicionalna podjela na dinamičke i muzikalne (tonske) naglaske u smislu da je za prve važan samo intenzitet, a za druge samo visina tona. Utvrđeno je da se kod svih naglasaka pojavljuje i jedno i drugo, ali u različitim kombinacijama.

ograničenja uglavnom slobodan.[85] Mnogi indoeuropski jezici već od početka pismenosti imaju vezan naglasak, a u drugima je naglasak (ograničeno) slobodan. Jasno je da je vezani naglasak kasnija inovacija i da se rekonstrukcija praindoeuropskog naglaska mora temeljiti na jezicima sa slobodnim naglaskom kao što su grčki, vedski staroindijski i baltoslavenski jezici.[86] O avestičkom se i staroperzijskom naglasku ne zna gotovo ništa. Armenski ima vezani naglasak koji je bio na predzadnjem slogu, ali mu je onda otpao završni slog. Hetitski je naglasak također nepoznat, ali se zbog njegova utjecaja na druge pojave katkad može utvrditi koji je slog bio naglašen. Toharski je naglasak poznat samo djelomično i čini se da je vezan na prva dva sloga u riječi, ovisno o duljini riječi. Latinski naglašuje drugi ili treći slog od kraja riječi, ovisno o duljini drugog sloga,[87] ali sinkopa ili slabljenje u drugom slogu od početka riječi pokazuje da je prije (oko 500. g. prije Krista) imao naglasak na prvom slogu.[88] I keltski jezici imaju vezan naglasak. U irskome je naglasak na prvom slogu, a u britonskim jezicima na pretposljednjem.[89] Svi germanski jezici danas imaju naglasak na prvom slogu u riječi, ali se zbog djelovanja Vernerova zakona često može vidjeti gdje se prije nalazio slobodni indoeuropski naglasak.

Vedski staroindijski ima jedan naglasak po riječi koji je slobodan, a prema starim gramatičarima sastoji se od visokoga tona. Naglasak se zove *udatta*, a nenaglašeni slogovi *anudatta*. Silazna intonacija koja dolazi iza naglašenog sloga zove se *svarita*. Takozvana neovisna svarita postala je nestankom naglašenog sloga. Metrika *Ṛgvede* pokazuje da je taj slog još postojao u vrijeme postanka himana.[90] Grčki je naglasak bio također tonski, a razlikuju se uzlazna (akutska) i silazna (cirkumfleksna) intonacija. Silazni naglasak mogao je stajati samo na dugim samoglasnicima ili dvoglasnicima. Kao što je već rečeno, naglasak je

---

[85] Dodatno je ograničenje da naglasak ne može biti na trećem slogu od kraja ako je zadnji slog dug.

[86] Te iznimno, zbog Vernerova zakona, i na germanskim.

[87] Ako je drugi slog bio dug, naglasak je bio na njemu: *amícus*, *argéntum*. Ako je drugi slog od kraja bio kratak, naglasak je bio na trećem slogu: *púerī*, *légitis*. O razvoju indoeuropskog naglaska u latinskome usp. Matasović 1997: 103 – 104.

[88] Kao primjer slabljenja samoglasnika može se uzeti smjena *facilis* : *difficilis*, a kao primjer sinkope smjena *rego* 'upravljam, vladam' : *surgo* 'ustati, uzdići se' : *pergo* 'nastaviti, ići dalje'.

[89] Za prakeltski se, kao i za italske i germanske jezike, pretpostavlja da je naglasak bio na prvom slogu u riječi, a to znači da se u britonskima poslije premjestio prema kraju rijči. Usp.: Matasović 1997: 103.

[90] Vidjeti u: Beekes 1995: 149.

bio ograničeno slobodan i mogao je stajati samo na posljednja tri sloga. Treći slog od kraja mogao je biti naglašen samo ako je posljednji slog kratak, a naglasak je u tom slučaju bio uzlazan (akut) – *ἄνθρωπος*. Ako je posljednji slog bio dug, naglasak je mogao biti samo na posljednja dva sloga. Ako je tada bio naglašen dugi pretposljednji slog, naglasak je morao biti uzlazan – *ἀνθρώπου, δώρου* (gen.),[91] a ako je slog bio kratak, cirkumfleks – *δῶρον*. Grčki se naglasak uvelike podudara sa staroindijskim, jedino je ograničenje na posljednja tri sloga grčka inovacija. Oba jezika imaju tonski naglasak koji uključuje podizanje tona. Dok naglasak većine indoeuropskih jezika pokazuje potpuni prekid s indoeuropskim naglaskom, stanje u ta dva jezika upućuje na kontinuitet u razvoju naglaska. Stoga su upravo ta dva jezika iznimno važna za rekonstrukciju indoeuropskog naglaska. Na temelju stanja u ta dva jezika pretpostavlja se da je i prajezik imao slobodan tonski naglasak. Potvrđuju to i neke pojave u germanskim i slavenskim jezicima koji su također važni za rekonstrukciju prajezičnog naglaska. U posljednjih je nekoliko desetljeća pokazano da se i baltoslavenski naglasak može svesti na isti prajezični sustav kao i grčki i staroindijski, tj. da i u njegovu razvoju postoji kontinuitet.[92] Stoga je za indoeuropeistiku proučavanje slavenske i baltičke akcentuacije postalo iznimno važno. O baltoslavenskome naglasnom sustavu bit će više riječi poslije. Valja reći samo to da je i slavenskim jezicima svojstvena velika naglasna raznolikost te da utvrđivanje praslavenskog stanja otežava činjenica da je izvršeno mnogo glasovnih i morfoloških promjena koje su utjecale na promjenu naglasnih paradigmi. Staroslavenski je naglasni sustav usto nepoznat, pa se proučavatelji moraju oslanjati na srednjobugarske i staroruske tekstove kao najstarije akcentuirane te na podatke iz suvremenih jezika od kojih su osobito važni hrvatski dijalekti i slovenski jezik.

Budući da sanskrt i grčki nisu ni akcenatski ni čisti tonski jezici, u novije je vrijeme postavljeno pitanje jesu li se oni razvili iz tonskog jezika, tj. pojavila se pretpostavka da je indoeuropski bio tonski jezik. Na to upućuje više činjenica: u vedskome se može susljedno nizati više nenaglašenih slogova ili riječi. Takva je pojava uobičajena u tonskim jezicima koji imaju visoke i niske tonove. Isto su tako neke čestice naglašene, a druge nisu, što također pokazuje da su jedne imale visoki, a druge niski ton. Ruski je akcentolog Vladimir Antonovič Dybo utvrdio da se baltoslavenski naglasak u izvedenicama može objasniti pretpostavi li se da su i korijeni i sufiksi mogli imati ili visoki ili niski ton

[91] Prema nominativu *δῶρον*.

[92] Usp. Dybo 1981. i 1999, Dybo, Zamjatina i Nikolaev 1990. te Lehfeldt 1993.

te da je udar (naglasak) pridružen prvomu visokomu tonu. Dakle, sve upućuje na to da je indoeuropski prajezik barem u jednom razdoblju svojega razvoja bio tonski jezik. Na temelju tipološke spoznaje da se paradigmatski naglasni sustavi kakav je baltoslavenski sustav obično razvijaju iz jezika koji imaju takozvane leksičke tonove, može se pretpostaviti da je i indoeuropski prajezik imao leksički ton.[93] Mnogo je još neriješenih i spornih pitanja u svezi s takvom pretpostavkom. Jedno je od važnijih objašnjenje kako se takva pretpostavka može povezati s razvojem prijevoja.[94] Novija istraživanja pokazuju da bi naglasak u indoeuropskom prajeziku mogao biti određen strukturom korijena te da zatvornici u korijenu određuju vrstu tona na samoglasniku. Ako je zatvornik bezvučan, ton je visok, a ako je zatvornik zvučan (glotaliziran) ili aspiriran, ton je nizak.[95]

---

[93] Usp. Dybo 1999: 120. U jezicima s leksičkim tonom uloga je tona samo ta da se razlikuje značenje riječi. Takav sustav imaju brojni jezici istočne i jugoistočne Azije, npr. kineski. Nasuprot tome, u drugim je jezicima uloga tona ponajprije gramatička, tj. ton se rabi ponajprije za označivanje gramatičkih distinkcija i kategorija. Takav gramatički ton imaju mnogi afrički jezici. Usp. Katamba 1989: 187. Iz gramatičkog se tonskog sustava obično razvijaju kategorijalni naglasni sustavi, a ne paradigmatski.

[94] U poglavlju 3.6. rečeno je da se postanak nultoga prijevojnog stupnja povezuje s naglaskom te da je nulti stupanj rezultat gubljenja samoglasnika u susjedstvu naglaska što je, kao što smo vidjeli, tipično za dinamički naglasak. Prema tomu, pitanje je kako se to može povezati s pretpostavkom o tonskom karakteru prajezika.

[95] Usp. Beekes 1995: 154.

4. OD INDOEUROPSKOGA DO PRASLAVENSKOGA

4.1. Gubljenje aspiracije

Za indoeuropski smo prajezik rekonstruirali zvučne aspirirane zatvornike *bh*, *dh*, *g'h*, *gh* i $g^{w}h$. Prije su se osim njih rekonstruirali i bezvučni aspirirani zatvornici *ph*, *th*, *k'h*, *kh* i $k^{w}h$. Vidjeli smo da je rekonstruiranje bezvučnih aspiriranih zatvornika bilo neopravdano i da ih novije teorije ne sadrže.[1] To za slavenske jezike nije osobito važno jer su se u njima svi aspirirani zatvornici stopili sa svojim neaspiriranim parnjacima. Općenito se smatra da je gubljenje aspiracije zvučnih aspiriranih zatvornika najranija dijalekatna promjena u indoeuropskom prajeziku kojom započinje razvoj koji će u konačnici dovesti do postojanja slavenske porodice kao posebne grane indoeuropskih jezika.[2] Gubljenje aspiracije nije zahvatilo samo one indoeuropske govore iz kojih se razvio praslavenski jezik već je takav razvoj vidljiv i u iranskim, baltičkim, toharskim i keltskim jezicima te u hetitskom i albanskom. U slavenskim je jezicima prijeporan jedino razvoj bezvučnoga aspiriranog glasa *kh* (odnosno *k*+*H*) jer se u nekoliko primjera umjesto očekivanoga refleksa *k* pojavljuje *h*. Tako, na primjer, prema skr. *śakha* slavenski jezici imaju *soha* 'grana; plug'. Međutim, većina se takvih primjera može objasniti kao posuđenice iz iranskih jezika.

Pitanje je kako najjednostavnije opisati tu promjenu, tj. kako za nju formulirati odgovarajući glasovni zakon. Ako se služimo fonemskom notacijom, imat ćemo ove glasovne zakone: *bh* → *b*, *dh* → *d*, *g'h* → *g'*, *gh* → *g*, $g^{w}h$ → g^{w}. Očito je da takav način zapisivanja promjene nije gospodaran i da ne može opisati što je zajedničko svim napisanim glasovnim zakonima. Pitanje je dakle kako tu očito jednu glasovnu promjenu možemo gospodarno (ekonomično) napisati kao jedan glasovni

[1] Vidjeti poglavlje 3.6.
[2] Usp. G. Shevelov 1965: 32.

zakon. To je jednostavno ako se umjesto simbola za pojedine foneme služimo obilježjima, jer ono što se tom promjenom doista mijenja nisu cijeli fonemi, već samo jedno njihovo obilježje. U notaciji s obilježjima dobit ćemo glasovni zakon:

[– kontinuiran] → [– aspiriran]

Tom je promjenom pojednostavnjen sustav razlikovnih obilježja iz kojega je uklonjeno obilježje aspiriranosti. Uklanjanjem opreke po aspiriranosti povećala se važnost opreke po zvučnosti, a to znači i samog obilježja [± zvučan]. U poglavlju 3.5. upozoreno je na rijetku zastupljenost indoeuropskog zatvornika *b*. Razmjerno je slaba bila i funkcionalna opterećenost zatvornika *d*. Tom je promjenom broj zvučnih neaspiriranih zatvornika, kao i broj opreka u kojima sudjeluju, znatno porastao. Opreka po zvučnosti postala je time jedna od najvažnijih u praslavenskome suglasničkom sustavu. Još je veće pojednostavnjenje u fonemskom sustavu. Troredni je sustav zatvornika sveden na dvoredni, a broj se zatvorničkih fonema smanjio za pet.

4.2. Gubljenje labiovelara

Spomenuto je već da je važna razdjelnica između kentumskih i satemskih jezika (osim različitih refleksa palatovelara) i to da se u satemskim jezicima labiovelari beziznimno razvijaju u obične velare, a da je u kentumskim jezicima njihov refleks ili labijal ili velar. Kao primjere imali smo riječi za 'vuka' i 'govedo':

	grč.	lat.	skr.	stsl.	lit.	got.
**wl̥kʷo-*	*λύκος*	*lupus*	*vr̥ka-*	*vlъkъ*	*vil̃kas*	*wulfs*
**gʷou-*	*βούς*	*bovis*	*gáus*	*govędo*	-----	*cho* (stvnj.)

Budući da su slavenski jezici satemski, to znači da negdje između indoeuropskoga i praslavenskoga moramo pretpostaviti glasovni zakon koji vrši promjene: $k^w \rightarrow k$; $g^w \rightarrow g$.[3] Poslužimo li se ponovno obilježjima, dobit ćemo glasovni zakon:

[+ suglasnik, + stražnji] → [– zaobljen]

[3] Aspiriranih glasova u vrijeme zbivanja te promjene više nema pa nam ne treba pravilo za g^wh.

Obilježje [+ suglasnik] nužno je u toj formulaciji da bi se isključio prijelaznik *w* koji je [+ zaobljen], ali nije [+ suglasnik], već [-suglasnik, -slogotvoran].[4] Kada je navedeno obilježje [+ suglasnik], onda više nije potrebno ispred strjelice navoditi i obilježje [+ zaobljen] jer je zalihosno. Obilježje [+ stražnji] nužno je kako bi se izbjeglo gubljenje labijalnih okluziva *p*, *b* i nosnika *m*. Tom je promjenom još više pojednostavnjen suglasnički sustav indoeuropskoga dijalekta iz kojega će se poslije razviti slavenski jezici. Smanjen je broj velarnih (stražnjih) zatvornika, a time i broj obilježja potrebnih za njihov opis. Za opis novonastalog sustava velarnih suglasnika dovoljne su samo opreke po zvučnosti i palataliziranosti. Nema izravnih pokazatelja za određivanje kronologije između gubljenja labiovelara i gubljenja aspiracije. Te su dvije promjene međusobno nepovezane. Činjenica da obje promjene pogađaju gotovo iste porodice indoeuropskih jezika[5] pokazuje da njihova apsolutna kronologija mora biti slična, tj. da su se vremenski dogodile blizu jedna drugoj.

4.3. Gubljenje slogotvornih sonanata

U praslavenskome su se praindoeuropski slogotvorni sonanti razdijelili na niz »samoglasnik + sonant«: slogotvorno *r̥* postalo je *ĭr/ŭr*, slogotvorno *l̥* pretvorilo se u *ĭl/ŭl*, slogotvorno *m̥* u *ĭm/ŭm* i slogotvorno *n̥* u *ĭn/ŭn*. Dakle, uvijek je ispred sonanta kratko *i* ili *u*. Pokušamo li tu promjenu izraziti s pomoću razlikovnih obilježja, nude nam se dvije mogućnosti. Prva je da promjenu opišemo kao cijepanje slogotvornog sonanta na dvije jedinice, s pomoću transformacijskoga pravila:

[+ slogotvoran, + suglasnik] → [+ slogotvoran, + visok] [+ suglasnik]

a druga da je opišemo kao unošenje visokog samoglasnika ispred slogotvornog sonanta:

Ø → [+ slogotvoran, + visok] / [+ suglasnik] — [+ sonoran] [+ suglasnik]

Iako se prvi zapis čini gospodarnijim, prednost, po svemu sudeći, valja dati drugom zapisu jer se time smanjuje fonološki sustav. Drugi je za-

[4] Sustav razlikovnih obilježja preuzet je iz: M. Halle & G. N. Clements 1983.

[5] Slaganje ipak nije potpuno. Bitna je razlika da se gubljenje labiovelara događa i u indijskim jezicima, a gubljenje aspiracije ne.

pis, međutim, prihvatljiv samo ako je slogotvornost sonanata uvijek predvidljiva iz okoline (što je najvjerojatnije i bilo).

Obje su predložene formulacije glasovnog zakona nepotpune jer ne kazuju koji će se visoki samoglasnik – *i* ili *u* pojaviti uz sonant. Razlog je tomu činjenica da njihova razdioba nije točno utvrđena, tj. ne zna se pouzdano zašto slogotvorni sonanti u nekim korijenima daju *i* + *sonant*, a u drugima *u* + *sonant*. Već smo kao primjer naveli razliku između indoeuropskih korijena **tṛg-* i **tṛp-* koji u praslavenskom daju **tŭrg-* i **tĭrp-*.[6] Taj primjer pokazuje da bi uvjetujući čimbenik mogla biti narav idućeg suglasnika, tj. činjenica je li on labijal, dental ili velar. Važno je, po svemu sudeći, bilo i to kakav je suglasnik bio ispred slogotvornog sonanta. Iako su podatci iz slavenskih jezika zamršeni, a katkad i proturječni, jasno je da se statistički *i* pojavljuje češće nego *u* te da je pojava *u* u susjedstvu velara mnogo češća nego u susjedstvu drugih suglasnika. Uočeno je također da se *u* nikad ne pojavljuje iza palatovelara.[7] Očito je da je pojava *u* ograničenija, tj. da se ono pojavljuje samo u određenim okolinama, a *i* u svima ostalima.[8] Stoga je razložno pretpostaviti da je navedenim formulacijama glasovnog zakona potrebno dodati obilježje [– stražnji], tj. da se ispred slogotvornog sonanta uvijek unosi *i*. Tada je u obje formulacije potrebno popratno pravilo koje mijenja novouneseni visoki samoglasnik u [+ stražnji] u onim okolinama u kojima se pojavljuje *u*.

Glasovne su i fonološke posljedice uklanjanja slogotvornih sonanata bile razmjerno male. Ako slogotvornost sonanata nije bila fonemske naravi, već određena okolinom, tada ta promjena nije ništa promijenila u fonemskom sustavu. Broj fonema ostao je jednak, jedino se promijenila njihova razdioba. Velike su, međutim, morfonološke i morfološke posljedice te promjene. U poglavlju 3.6. spomenuto je da je razvoj slogotvornih sonanata u praslavenskom poremetio prijevojne odnose i doveo do usložnjavanja prvotnoga, indoeuropskog stanja. Prije toga prijevojni je sustav imao tri jasna stupnja: puninu, produljeni i nulti stupanj. Pojavom samoglasnika *i* i *u* uz nekadašnje slogotvorne sonante više nije bilo nultog stupnja u onim slučajevima gdje je u prijevoju sudjelovao sonant. Time su poremećena osnovna načela samoglasničke smjene, a

---

[6] Ta se razlika, rekli smo, lijepo vidi u suvremenome ruskom gdje imamo *torg-*, ali *terpet'*. Vidjeti poglavlje 3.3.

[7] Usp. Shevelov 1965: 87.

[8] Kao što je već rečeno, to nije beziznimno pravilo, već samo statistička generalizacija. Po svemu sudeći, takvo je stanje narušeno tuđicama i kasnijim glasovnim i morfološkim razvojem.

naknadni razvoj dugih i kratkih parnjaka od *i* i *u* još je više zamutio prvotnu sliku. Osim toga, pojavio se očit nesklad između načela na kojima počivaju samoglasničke smjene (prijevoj) i razdiobe *i* i *u* uz ranije slogotvorne sonante. Prijevoj je ponajprije morfološka pojava, a razdioba *i* i *u* bila je, po svemu sudeći, u početku uvjetovana fonološki, tj. suglasnicima koji se nalaze u susjedstvu. To znači da su novonastali prijevojni nizovi bili uvjetovani dijelom morfološki, a dijelom pak fonološki. Bio je to poticaj da se *i* i *u* prošire kao predstavnici nultog stupnja i na druge prijevojne nizove u kojima nema slogotvornih sonanata.[9] Poopćavanje *i* i *u* nije fonološki proces, već morfološka pojava i stoga nije niti moglo biti dosljedno provedeno. Time je još više usložnjeno i zamućeno prijašnje razmjerno jasno i jednostavno stanje.

Težnja uklanjanju slogotvornih sonanata zajednička je svim indoeuropskim jezicima. Samo je staroindijski očuvao kratke slogotvorne *r̥* i *l̥*, ali su se i tu njihovi refleksi međusobno izmiješali.[10] Postupak je uklanjanja u svim jezicima u osnovi jednak, tj. uz slogotvorni se sonant unosi samoglasnik. U mnogim je jezicima na mjestu slogotvornog nosnika ostao kao njegov predstavnik samo samoglasnik. To pokazuje da je vjerojatno nazalnost prenesena na samoglasnik koji je poslije denazaliziran. Sličan ćemo razvoj poslije vidjeti i u praslavenskom jeziku. Činjenica da se pojedine indoeuropske jezične porodice međusobno razlikuju time koji je samoglasnik unesen i time je li unesen ispred ili iza sonanta pokazuje da se gubljenje slogotvornih sonanata u različitim porodicama (ili različitim indoeuropskim dijalektima) zbivalo neovisno. U staroindijskom je razvoj dugih slogotvornih sonanata *r̥̄* i *l̥̄* sličan onomu u praslavenskom jer se ispred sonanta pojavljuju *i* ili *u*, ali je različit razvoj slogotvornih nosnika koji su dali *a* te kratkih *r̥* i *l̥* koji su očuvani. Djelomična sličnost postoji i između germanskog i praslavenskog razvoja. U gotskom je, kao što smo vidjeli, ispred sonanta uvijek *u*, a u praslavenskom češće *i*. Keltski i albanski imaju, kao i praslavenski, većinom *i*, ali se ono pojavljuje iza sonanta. Djelomična sličnost postoji i s toharskim koji između velara i sonanta ima *u*, a u drugim slučajevima *ä* + *sonant*. To znači da je slavenski razvoj slogotvornih sonanata nesumnjivo neovisan o razvoju u tim jezicima. Drukčiji je odnos između slavenskih i baltičkih jezika. Tu su refleksi slogotvornih sonanata jednaki. Većinom se ispred sonanta pojavljuje *i*, a u manjem broju *u*. I razdioba je refleksa gotovo istovjetna. Neslaganje postoji tek u manjem

---

[9] Usp., npr., stsl. *nožь : (vъ)nьzną̀ti* 'probosti', *godina : žьdati* 'čekati', *gromъ : grьmě̀ti* itd.

[10] Vidjeti poglavlje 3.2.

broju korijena. Tomu treba dodati i činjenicu da su se u germanskim, baltičkim i slavenskim jezicima izjednačili refleksi kratkih i dugih slogotvornih sonanata, tj. da su se dugi pokratili, ali se u litavskome i slavenskim jezicima izvorna razlika pokazuje u naglasnim razlikama. Na mjestu staroga dugog slogotvornog sonanta pojavljuje se baltoslavenska uzlazna (akutska) intonacija. Na temelju toga možemo zaključiti da je gubljenje slogotvornih sonanata najvjerojatnije bio zajednički baltoslavenski razvoj.

Gubljenje slogotvornih sonanata jedna je od najstarijih glasovnih promjena u povijesti slavenskih jezika koja je po starosti bliska gubljenju aspiriranih zatvornika. Činjenica da jednaki rezultati gubljenja aspiracije obuhvaćaju šire indoeuropsko područje nego rezultati gubljenja slogotvornih sonanata pokazuje da je druga promjena malo mlađa od prve. S druge strane, gubljenje slogotvornih sonanata starije je od tzv. pravila ruki i gubljenja palatovelara (satemizacije). Budući da *h* koje postaje od *s* prema pravilu ruki ne utječe na razdiobu samoglasnika *i* i *u* uz sonant kao drugi velari, moramo pretpostaviti da je ono u trenutku zbivanja te promjene još uvijek bilo *s*. Kao što će se vidjeti, prelazak *s* u *h* stariji je od gubljenja palatovelara, a to znači da je samim time i gubljenje slogotvornih sonanata starije od gubljenja palatovelara. Drugim riječima, gubljenje slogotvornih sonanata mora u povijesti slavenskih jezika biti poredano nakon gubljenja aspiracije, a prije postanka *h* od *s* i gubljenja palatovelara. Koliko mi je poznato, nema podataka za uspostavljanje međusobne kronologije između gubljenja slogotvornih sonanata i gubljenja labiovelara. Budući da promjena *s* u *h* (pravilo ruki) i gubljenje palatovelara (satemizacija) pokazuju različite rezultate u slavenskim i baltičkim jezicima, u zajedničko baltoslavensko razdoblje, koje je prema nekim jezikoslovcima samo prijelazno razdoblje raspada indoeuropskoga jezičnog zajedništva, možemo ubrojiti samo tri opisane promjene i zajednički razvoj fonološki relevantnih intonacijskih opreka o kojima će se posebno govoriti u poglavlju o praslavenskoj prozodiji.

4.4. Baltoslavenski suglasnički sustav

Navedenim je promjenama (glasovnim zakonima) indoeuropski fonološki sustav bitno pojednostavnjen. Da bi se to jasno uočilo, prikazujemo još jedanput te promjene na drukčiji način:

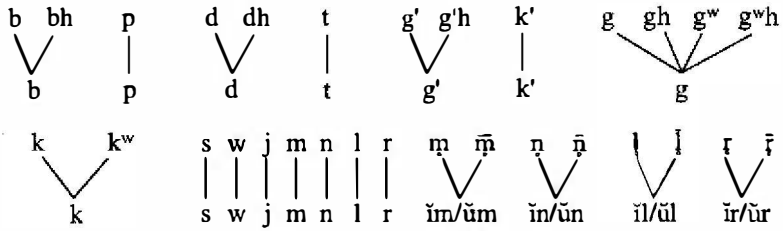

Tako smo dobili baltoslavenski suglasnički sustav koji se sastoji od 15 suglasnika:

okluzivi	p	t	k'	k
	b	d	g'	g
spirant		s		
nosnici	m	n		
protočnici		r, l		
prijelaznici	w		j	

4.5. Promjena *s* u *h* (pravilo ruki)

U poglavlju 4.1. spomenuto je da u slavenskim jezicima postoji nekoliko primjera u kojima se pojavljuje slavensko *h* koje možda potječe od praindoeuropskoga *kh* (odnosno *k* +*laringal*). Ipak, većina primjera slavenskog *h* potječe od indoeuropskog *s*. Promjena kojom se *s* mijenja u *h* zbiva se u vrlo specifičnim uvjetima, tj. samo kad je *s* iza *i, u, r, k* i kad je iza njega samoglasnik. U svim drugim slučajevima *s* ostaje nepromijenjeno. Uobičajeni je naziv te promjene pravilo ruki, a rjeđe se naziva i iurk-formulom. Tako prema ie. **auso* imamo slav. *uho*; prema **porsu* slav. *prahъ*; prema **rēksom* imamo prvo lice jednine sigmatskog aorista stsl. *rěhъ* i prema **loisā* stsl. *lěha*. Nasuprot tomu, u drugom licu množine sigmatskog aorista prema **rēkste* pojavljuje se stsl. *rěste*. I u riječima *istina* i *prъstъ* (zemlje) koja je od istoga korijena kao *prahъ* (nulti prijevojni stupanj) *s* ostaje nepromijenjeno. Kao rezultat te promjene *h* se pojavljuje samo ispred stražnjih samoglasnika, a ispred prednjih samoglasnika pojavljuje se *š*, kao što se može vidjeti iz staroslavenskih primjera: *myšь* (<**mūsī*), *prъšiti*,[11] *prosiši* itd. Pravilo ruki

[11] I ta je riječ od istoga korijena kao *prahъ*.

vrlo je važna promjena u kasnoindoeuropskom konsonantizmu. Osobito je važno stoga što je to prva promjena pri kojoj se rezultati u slavenskim jezicima razlikuju od rezultata u baltičkima. Dakle, to je prva promjena poslije koje možemo o slavenskim jezicima govoriti kao o posebnoj grani indoeuropskih jezika drukčijoj od baltičkih.

Nekoliko je neriješenih problema u svezi s tom promjenom. Ponajprije, artikulacijska je razlika između *s* i *h* tako velika da je teško pretpostaviti kako je ta promjena izvršena u jednom koraku. Vjerojatnije je da su postojali prijelazni međustupnjevi čiji je *h* krajnji rezultat. Stoga je već Meillet opisivao tu promjenu tako da je $s \rightarrow \check{s} / \{r, u, k, i\} \_\_ V$, a da je poslije *š* u slavenskim jezicima ispred stražnjih samoglasnika prešlo u *h*.[12] Takav opis neki slavisti ne smatraju vrlo vjerojatnim jer povijest slavenskih jezika poznaje nekoliko promjena velarnih glasova u palatalne, ali nijednu promjenu palatalnih u velarne. Takva pretpostavka prema njihovu mišljenju dovodi i do neuravnoteženog sustava u kojemu glas *š* nema srodnika jer se suglasnički sustav u to vrijeme sastojao od četiriju skupina glasova: labijala, dentala, palatovelara i velara, pa bi *š* bio jedini umekšani (palatalni) spirant.[13] To bi značilo da protiv takve pretpostavke govori načelo sustavnosti. Prihvatimo li Marešovu pretpostavku da je slogovna harmonija u praslavenskome djelovala tako da je asimilacija susjednih glasova uvijek tekla u smjeru palatalnosti,[14] takva promjena doista nije vrlo vjerojatna. Do danas nije utvrđena kronologija prelaska *š* u *h*, ali je vjerojatno ta promjena morala biti starija od prilagodbe samoglasnika[15] – jer bi tada stražnji samoglasnik iza palatala *š* bio promijenjen u prednji – i prve palatalizacije. Nije vrlo vjerojatno da bi se u nekom jeziku u istom razdoblju najprije dogodila promjena kojom se palatal mijenja u velar ispred stražnjih samoglasnika, a odmah zatim promjena kojom velar postaje palatal i promjena kojom stražnji samoglasnici iza palatala postaju prednji. Drugo objašnjenje, prema kojemu je *s* najprije postalo *h*, a zatim se *h* prvom palatalizacijom, kao i svi ostali velari, ispred prednjih samoglasnika promijenilo u *š*, jednostavnije je i prirodnije promatraju li se samo slavenski jezici. Prvo rješenje, međutim, ima tu prednost da povezuje promjenu *s* u *h* (preko *š*) sa sličnom promjenom u drugim indoeuropskim jezičnim porodicama u kojima se ona pojavljuje. Stoga se danas slavisti glede

[12] Usp. Meillet 1934: 34.

[13] Usp. Shevelov 1965: 127.

[14] Vidjeti u: F. V. Mareš 1969: 24.

[15] Prilagodba samoglasnika (prijeglas) naziv je praslavenske promjene kojom se stražnji samoglasnik iza palatalnoga suglasnika zamjenjuje odgovarajućim prednjim samoglasnikom. O toj se promjeni govori u poglavlju 5.6.

opisa toga pravila dijele u dvije skupine.[16] Teškoće pri opisu te promjene stvara i činjenica da su glasovi *r*, *u*, *k* i *i* međusobno raznorodni i teško se mogu svrstati u isti prirodni glasovni razred. Stoga nije lako objasniti kako to da jednako djeluju na susjedni spirant.

Zanimljivo je u svezi s pravilom ruki i objašnjavanje primjera u kojima slavensko *h* ne može biti rezultat te promjene, kao i primjera koji izgledaju kao iznimke od te promjene jer se *s* u njima nije promijenilo iako se nalazi iza *r*, *u*, *k*, *i*. Dio se primjera neočekivanog *h* može objasniti analogijom. Obično se tako objašnjava pojava *h* u deklinaciji (u lokativu množine) i u konjugaciji (u aoristu i drugom licu jednine prezenta).[17] Indoeuropski je nastavak za lokativ množine bio **-su*. Od tog se nastavka prema pravilu ruki u praslavenskome od oblika **sūnŭsŭ*, **raboisu* i **pontisu* dobivaju očekivani staroslavenski lokativni oblici *synъhъ*, *raběhъ*, *pǫtьhъ* jer se u njima *s* nalazilo iza *r*, *u*, *k*, *i*, a ispred stražnjeg samoglasnika. Lokativ imenica a-promjene, kao što je *ženahъ* u kojemu ispred *s* nije neki od navedenih glasova, može se objasniti samo analogijom, tj. kao rezultat poopćivanja tog nastavka iz o-promjene,[18] u-promjene i i-promjene na sve druge deklinacije.[19] Isto je tako u aoristu, prema primjerima kao što su *prosihъ*, *kryhъ* i *rěhъ* (← **rēksom*), *h* poopćeno i na oblike kao što su *znahъ*, *nesohъ* i ostale u kojima ispred *s* nije nikad bilo nekog od četiri navedena glasa. I u drugom je licu jednine prezenta nastavak *-ši* iz skupine *-i-* glagola (*nosiši*) proširen na većinu drugih glagola. Samo je mala skupina atematskih glagola zadržala stari nastavak *-si* (npr. *jesi*, *dasi*, *věsi*). Neki se primjeri objaš-

---

[16] Tako, na primjer, H. G. Lunt 1997. prihvaća Meilletovu pretpostavku i povezuje promjenu *š* u *h* s prvom palatalizacijom. Usp. bilješku 81. na str. 36.: *This shift is closely associated with Kl and perhaps should be considered a part of it.* (Ta je promjena tijesno povezana s KI /= prva palatalizacija velara – op. M. M./) i možda bi je trebalo promatrati kao njezin dio.) Tada se prva palatalizacija ne može opisivati na tradicionalan način kao promjena *k*, *g*, *h* u *č*, *ž*, *š*, već kao asimilacija susjednih glasova u kojoj se stražnji glasovi *k* i *g* prilagođuju prednjemu glasu iza sebe i postaju palatali *č* i *ž*, a palatalni glas *š* prilagođuje se stražnjemu glasu iza sebe i postaje velar *h*. Drugim riječima, tada se za zatvornike izvornim glasom smatra velar, a za tjesnačnike palatal. Usp. Lunt 1997: 32.

[17] G. Shevelov piše da je u svim morfološkim kategorijama gdje su neko vrijeme supostojali *š* i *h*, a zatim je poopćen samo jedan oblik, prednost uvijek imao oblik s *h*. Usp. Shevelov 1965: 131.

[18] Kao što se vidi iz primjera **raboisu* → *raběhъ*, za imenice te promjene pretpostavlja se u indoeuropskome završetak **-oisu* u kojemu je diftong *oi* vjerojatno zamjeničnoga podrijetla. (Usp. Beekes 1995: 192.) Zato je slavensko *h* kod imenica o-promjene rezultat djelovanja pravila ruki (*s* se nalazi između *i* i stražnjega samoglasnika) i ne mora se tumačiti s pomoću analogije.

[19] Staro je *s* sačuvano samo u lokativu osobnih zamjenica prvog i drugog lica množine: *nasъ* (← **nasu*) i *vasъ* (← **vasu*).

njavaju kao ekspresivne, odnosno afektivne inačice od *k*. Najveću je ulogu tom čimbeniku pripisao češki slavist V. Machek, ali su ga kao moguće objašnjenje prihvatili i mnogi drugi.[20] Machekovu se objašnjenju oštro suprotstavio Z. Gołąb tvrdeći da je ono teorijski vrlo sporno. Prema njegovu mišljenju aspiracija koja više ne postoji kao razlikovno obilježje teško da bi mogla služiti kao afektivna inačica.[21] Osobit je problem u svezi s tim pravilom postanak *h* na početku riječi u slavenskim jezicima. Jedini su mogući indoeuropski izvori početnoga *h* u slavenskim jezicima korijeni koji su započinjali na **ks-*. Tako se, na primjer, objašnjava broj šest: **ksek't-* → **khek't-* → **khest-* → **hest-* → *šest-*. Međutim, broj je takvih indoeuropskih korijena vrlo mali i ne može objasniti sve primjere. Broj riječi koje su se tako objašnjavale kreće se između šest i deset, a lako je u etimološkim rječnicima provjeriti da ima na desetke praslavenskih riječi s početnim *h*.[22] Stoga se velika većina takvih riječi i danas smatra etimološki mutnima. Neki su se oblici objašnjavali s pomoću sandhi pojava i analogije. Tako se, na primjer, početno *h* u *hoditi* može objasniti analogijom prema **per+ sodeitei* → *prěhoditi*; **prei + sodeitei* → *prihoditi*; **ou + sodeitei* → *uhoditi*. Početni je glas *h* u *hoditi* preuzet iz prefigiranih oblika (poopćenje) u kojima je nastao očekivanim glasovnim razvojem prema pravilu ruki. Međutim, ni tako se ne može objasniti većina primjera. Neke se riječi, npr. *hrkati*, mogu objašnjavati onomatopejskim podrijetlom. Važan su izvor slavenskog *h* i posuđenice iz drugih jezika, ponajprije iz iranskih i germanskih. Tako se, na primjer, riječ *hlěbъ* može objasniti kao posuđenica iz gotskog *hlaifs*.[23] Z. Gołąb (1973.) objašnjava velik broj riječi kao posuđenice iz iranskih jezika: *hvala*, *hvatati*, *hitati*, *hula* i sl. Budući da su neslaganja oko etimologija pojedinih riječi velika, mora se zaključiti da je taj problem i danas još uvijek otvoren.

Pravilo ruki vrlo je dosljedna promjena koja ima malo iznimaka. Neke se prividne iznimke mogu objasniti činjenicom da je u praslavenskom, u vrijeme zbivanja te promjene, ispred ili iza *s* bio suglasnik koji je poslije ispao i zbog toga se *s* nije promijenilo u *h*. Tako se staroslavenske riječi *rysь*, *běsъ* i *kljuse* mogu objasniti kao (pravilni) oblici izvedeni iz starijih likova kojima je ispred *s* suglasnik: **rūds*, **boids-*, **kleups-*, a riječi *těsьnь* i *rěsьnota* kao oblici izvedeni iz starijih likova kojima je iza *s* suglasnik koji sprečava primjenu pravila ruki: **toisk-*,[24]

[20] Usp. Machek 1939. i Shevelov 1965: 132 – 134.

[21] Vidjeti u: Gołąb 1973: 132.

[22] Vidjeti u: Gołąb 1973: 129 – 130.

[23] Izvorno značenje 'štruca kruha' (usp. engl. *loaf*) ta je riječ zadržala i u suvremenome hrvatskom jeziku, a u srpskome je proširila značenje na kruh uopće.

[24] Usp. glagol *tiskati* nastao od prijevojnoga stupnja istoga korijena.

**roisk-*. U nekim je riječima *s* dio sufiksa, a ne korijena, pa je moguće da je taj sufiks dodan nakon djelovanja pravila ruki i da se stoga *s* nije promijenilo u *h*. Tako G. Shevelov smatra da je *s* u pridjevu *gnusьnъ* poslije dodani sufiks, a ne dio korijena.[25] Jasno je da pravilo ruki nije djelovalo ni u posuđenicama, kao što je hrvatsko *trs*, koje su u slavenski ušle pošto je pravilo prestalo djelovati. [26]

Iako je njezin krajnji rezultat specifičan za slavenske jezike, pravilo ruki je promjena koja je zahvatila i druge indoeuropske jezike: indoiranske i djelomice baltičke. Osobito je velika sličnost između slavenskih i indoiranskih jezika. Okolina u kojoj se promjena događa gotovo je istovjetna. I ondje se *s* pomiče prema natrag iza *r*, *u*, *k*, *i*, ali je krajnji rezultat različit jer se u indoiranskim jezicima nikad ne pojavljuje *h*, već samo *š*. Slavenski se i indoiranski glede te promjene razlikuju još u nekoliko elemenata: time da je ona u indoiranskim jezicima samo dio šire promjene koja je zahvatila i druge dentalne glasove, time da promjenu *s* izazivaju i palatovelari koji u slavenskim jezicima nemaju na nju nikakva utjecaja, time da prisutnost suglasnika (zatvornika) iza *s* ne sprečava promjenu te time da i *r* koje je postalo od indoeuropskog *l* također uzrokuje tu promjenu. To pokazuje da se ta promjena u indoiranskim jezicima dogodila nakon izjednačivanja indoeuropskih *r* i *l*, promjene koju slavenski jezici ne poznaju, a to znači da se i ona dogodila nakon odvajanja tih dviju jezičnih porodica. Kako je već rečeno, pravilo ruki samo je djelomice zahvatilo baltičke jezike. Latvijski i staropruski ne pokazuju tragove te promjene. U njima je glas *š* kasnijega postanja i potječe od suglasničkih skupina koje kao drugi dio sadržavaju glas *j*. U litavskome se iza *k* i *r* redovito pojavljuje *š*, npr. *viršùs* 'vrh' i *širšuõ* 'stršen',[27] a iza *i* i *u* samo iznimno u nekoliko riječi: *máišas* 'torba, mrežage', *ríešutas* 'orah', *vėtušas* 'star' i sl.[28] Pitanje je stoga kako treba opisivati tu promjenu u litavskom. Jedna je mogućnost da se pretpostavi djelovanje pravila u istoj okolini kao u slavenskim jezicima (iza sva četiri relevantna glasa), a da se onda pojava izvornoga *s* objašnjava kao posljedica analoške obnove izravnavanjem paradigma,[29] a druga je mogućnost da se već od početka suzi okolina u kojoj se to pravilo u litavskome primjenjuje. Tada je, međutim, problem kako obja-

[25] Ta riječ prema njegovu mišljenju ima isti korijen kao i grčko χναύω 'oglodati'. Usp. Shevelov 1965: 131.

[26] Ta je riječ, kao i grčko Θύρσος, posuđena najvjerojatnije iz nekoga maloazijskog ili kavkaskog jezika. Usp. Shevelov 1965: 131.

[27] Prema staroslavenskome *vrъхъ* i *srъšenъ*.

[28] Prema staroslavenskome: *měхъ*, *orěхъ*, *vetъхъ*. Usp., nasuprot tome, litavski: *ausìs* 'uho', *blusà* 'buha'. *saũsas* 'suh', *teisùs* 'prav' sa staroslavenskim: *uho*, *blъha*, *suhъ*, *tihъ*.

[29] Usp., npr., Beekes 1995: 134.

sniti primjere u kojima se *š* pojavljuje i iza *i* i *u*. Prvo je objašnjenje privlačno stoga što omogućuje opis pravila ruki kao zajedničke promjene u svim tim jezicima, tj. kao kasnoindoeuropske promjene koja je u početku bila samo fonetske naravi, a rezultati su joj različito fonologizirani u pojedinim porodicama koje su njome bile zahvaćene. Valja napomenuti da stanje djelomice usložnjuje i činjenica da je u litavskome *š* pravilan refleks i praindoeuropskoga palatovelara *k'* i da se neki od takvih primjera mogu objašnjavati kao refleksi skupine *sk'* u kojoj je *k'* najprije dalo *š*, a zatim se *s* asimiliralo s njime. Stoga sličnost između slavenskih jezika i litavskoga može u tom pogledu biti katkad varljiva.[30]

O tome kako se opisuje pravilo ruki ovisit će i određivanje njegove kronologije. Prihvatimo li pretpostavku da se radi o postupnoj promjeni koja je rezultat dviju ili više susljednih preinaka indoeuropskoga glasa *s*, tada je moguće da su se pojedine promjene zbivale u različito vrijeme. Prvi dio promjene, tj. prijelaz *s* u *š*, mora se tada dogoditi mnogo prije nego ako promjenu shvatimo kao izravan prijelaz *s* u *h*. Jasno je da završni dio promjene, pojava *h*, mora biti mlađi od gubljenja aspiriranih suglasnika, ali je isto tako jasno da prvi dio promjene mora biti stariji od prijelaza *k'* u *s* (satemizacije) jer *s* koje postaje od *k'* nije zahvaćeno tom promjenom i nikad se ne mijenja u *h*. Vidjeli smo da razlike među slavenskim i indoiranskim jezicima pokazuju i da se promjena morala dogoditi nakon razdvajanja tih dviju porodica indoeuropskih jezika. Određivanje apsolutne kronologije, barem krajnjega datuma do kojega je ona morala biti provedena, omogućuju nam posuđenice. Budući da se u posuđenicama iz germanskih jezika *s* ne mijenja u *h* iza *i* i *u*[31] te da je germansko *h* u posuđenicama nepromijenjeno,[32] može se zaključiti da je ta promjena bila već završena prije intenzivnih germansko slavenskih dodira koji započinju u 3. st. prije Krista. Prihvatimo li Gołąbovo tumačenje da su većina slavenskih riječi u kojima *h* nije postalo pravilom ruki posuđenice iz iranskih jezika, tada postojanje slavenskoga *h* ne možemo isključiti već u 6. ili 5. st. prije Krista. To znači da završetak te promjene možemo okvirno datirati između 700. i 200. g. prije Krista. Uzmemo li kao realnu mogućnost sredinu tog razdoblja, doći ćemo do razdoblja 500. – 400. g. prije Krista što je uobičajeno datiranje odjeljivanja slavenskih jezika od baltičkih.[33]

---

[30] Usp. Shevelov 1965: 129.

[31] Usp. staroslavensko *userędzь, cěsarь, (is)kusiti* s gotskim **ausihriggs, kaisar, kausjan*.

[32] Osim već spomenutog *hlěba*, svjedoče o tomu i staroslavenske riječi *hlъmъ* (hrvatsko *hum*), *hysъ* (kajkavsko *hiža*) i hrvatska riječ *vlah* ('roman', od pretpostavljenoga gotskog oblika **Walhs*).

[33] Usp., npr., Lamprecht 1987: 14 i 30.

4.6. Razvoj palatovelara (satemizacija)

Indoeuropski glasovi *k'* i *g'*, koji su zaostali u prabaltoslavenskom, u praslavenskome su se spirantizirali kao i u drugim satemskim jezicima. Pritom je *k'* postalo *s*, a *g'* je postalo *z*. Nasuprot tome, u litavskom su refleksi *š* i *ž*. To je dakle još jedna promjena kojom se slavenski jezici odvajaju od baltičkih. Kao primjere već smo navodili riječi *desętь* (lit. *dẽšimt*), *sъto* (lit. *šimtas*), *srъdьce* (lit. *širdìs*) *zъrno* (lit. *žirnìs*), *zima* (lit. *žiemà*), *zemlja* (lit. *žẽmė*) itd. Još jedanput valja podsjetiti i na problem nepotpune satemizacije o kojemu je već bilo govora u poglavlju 3.5. Postoji, naime, određen broj primjera u kojima se, suprotno očekivanjima, slavenski jezici slažu s kentumskim jezicima u razvoju *k'* i *g'*. Tako se, na primjer, u staroslavenskom pojavljuje oblik *svekrъ* iako bi se prema sanskrtskomu *śváśura-* očekivao oblik **svesrъ*. Isto se tako pojavljuje staroslavensko *kamy* i litavsko *akmuõ* prema sanskrtskomu *áśman-*, *brěgъ* prema avestičkomu *bərəzah-* itd. Jedna je takva riječ i staroslavensko *gǫsь*. Svi dokazi govore u prilog tome da bi indoeuropski etimon te riječi trebao biti **g'hans-*.[34] Normalnim bi glasovnim razvojem iz toga nastalo slavensko **zǫs-*, a ovako se razvoj podudara s kentumskim jezicima. Stoga se obično dosad smatralo da je ta riječ posuđenica iz germanskoga. Međutim, ni za tu ni za druge slične riječi nema valjana dokaza da su doista germanske posuđenice, a ne može se ni potvrditi ni opovrgnuti mogućnost posuđivanja iz kojega drugog kentumskog jezika.[35] U poglavlju 3.5. govorili smo o problemu tri serije velara te o tome da neki noviji istraživači razlikuju samo dvije. Stoga, ako slavenski jezici pokazuju malo drukčiju razdiobu velara i palatovelara, to naprosto znači da je alofonska distribucija tu drukčija nego u ostalim ie. satemskim dijalektima. Nepravilnu je i nedosljednu palatalizaciju lakše objasniti nego nepravilnu i nedosljednu depalatalizaciju. Kao poticaj za drukčiju razdiobu alofona u praslavenskom uzima se činjenica da je slavenski najzapadniji od satemskih dijalekata i da je blizina kentumskih jezika koji su izgubili razliku između velara i palatovelara utjecala na preraspodjelu alofona na štetu palatovelara. Nepotpuna se palatalizacija, iako nešto manje izraženo, osim u slavenskim i baltičkim jezicima pojavljuje i u albanskom, a nekoliko se primjera može pronaći i u armenskom i u indoiranskim jezicima.[36] Lako je odrediti relativnu kronologiju te promjene jer *s* koje postaje od *k'* ne podliježe

[34] Usp. lit. *žąsìs*.
[35] Usp. Shevelov 1965: 144 – 145.
[36] Usp. Szemerényi 1989: 154 – 155.

pravilu ruki, tj. ono nikad ne daje *h*, a to znači da je promjena mlađa od pravila ruki. Nema pouzdanih pokazatelja za određenje njezine apsolutne kronologije.

Tom je promjenom iz fonološkog sustava ranoga praslavenskog uklonjena opreka po palataliziranosti čija je funkcionalna opterećenost bila vrlo slaba. Ona nije razlikovala druge kategorije glasova osim *k* : *k'* i *g* : *g'*. Ujedno je još više pojačana opreka po zvučnosti koja se prvi put rabi za razlikovanje frikativa, a dentalni su glasovi postali jezgra suglasničkog sustava. Time je još smanjen broj velarnih suglasnika koji su tom promjenom svedeni samo na jedan red. Promjenom *g'* u *z* pojavio se u praslavenskom suglasničkom sustavu novi fonem *z*. Valja napomenuti da slavensko *z* u nekim riječima nije postalo od indoeuropskoga *g'*, već je kao alofon od *s* ispred zvučnog suglasnika naslijeđeno izravno iz prajezika.[37] Ta je promjena dovela do njegova fonologiziranja i kidanja alofonskih veza sa *s*. Time su stvoreni sasvim novi odnosi u suglasničkom sustavu, a osobito u sustavu frikativa gdje je otvorena teorijska mogućnost za pojavu novih jedinica u različitim dijelovima sustava (među labijalima i velarima).

Posljednje se dvije promjene, pravilo ruki i gubljenje palatovelara, također mogu prikazati grafički:

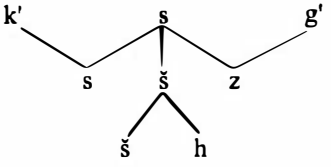

Nakon tih promjena došli smo do suglasničkog sustava ranoga praslavenskoga:

okluzivi	p	t		k
	b	d		g
frikativi		s	š	h
		z		
nosnici	m	n		
protočnici		r, l		
prijelaznici	w		j	

[37] Na primjer u već spominjanoj riječi *mъzda*.

5. KLASIČNI PRASLAVENSKI

5.1. Stapanje *a* i *o*

Prva je slavenska promjena u samoglasničkom sustavu, koja je označila završetak indoeuropskoga (ili baltoslavenskog) razdoblja i početak praslavenskog razdoblja, stapanje indoeuropskih samoglasnika *a* i *o*. Tom je promjenom samoglasnički trokut (klasične rekonstrukcije praindoeuropskoga) pretvoren u četverokut. O tom se svi istraživači slažu, ali su velika neslaganja oko tumačenja te promjene, njezinih posljedica i pratećih promjena, ali i u zapisivanju dobivenoga samoglasničkog sustava. Evo nekoliko primjera bilježenja tog sustava:

Shevelov[1]		Mareš[2]		Stieber[3]		Carlton[4]		Jakobson[5]		Lamprecht[6]	
i	u	ÿ	y	i	u	i	u	ɪ	ʊ	i	u
ea	oa	ä	a	e	a	æ	ɑ	ɛ	ɑ	e	å

Pitanje je jesu li to samo različiti zapisi potpuno istoga ili se iza različitoga bilježenja krije i različito tumačenje promjena. Detaljnija raščlamba pokazuje da se iza različitih zapisa moraju kriti razlike u tumačenju i da su sporna pitanja labijaliziranosti (zaobljenosti) stražnjih samoglasnika i sniženosti samoglasnika *e*. Očito je kako Shevelov pretpostavlja da stražnji samoglasnici nisu delabijalizirani. Potvrđuje to slovo *u* i supskript *o* uz samoglasnik *a*. Delabijalizacija stražnjih samoglasnika izvršena je prema njegovu mišljenju mnogo kasnije, najvjerojatnije tek u

[1] Vidjeti u: Shevelov 1965: 178.
[2] Vidjeti u: Mareš 1969: 14.
[3] Vidjeti u: Stieber 1969: 18.
[4] Vidjeti u: Carlton 1990: 98.
[5] Jakobson se služio tim simbolima u svojim predavanjima s početka šezdesetih godina 20. st. Vidjeti u: Lunt 1997: 20.
[6] Vidjeti u: Lamprecht 1987: 33.

9. st.[7] Jasno je isto tako da Shevelov pratećom promjenom izjednačivanja *a* i *o* smatra spuštanje samoglasnika *e* koji bilježi kao *a* sa supskriptom $_e$.[8] Valja reći da je njegov način bilježenja prilično nespretan, ali i s fonetskoga i fonološkoga motrišta prilično sumnjiv. Očito je isto tako da Mareš pretpostavlja delabijalizaciju. Štoviše, upravo je delabijalizacija za njega ključ i uzrok stapanja *a* i *o*. Stoga on tu promjenu i naziva »delabijalizacijom samoglasnika« govoreći doslovce da je »dosljedno provođenje delabijalizacije samoglasnika« prva slavenska promjena.[9] Dopušta, međutim, da je delabijalizacija postupna, a ne trenutna, tj. proglašava je za tendenciju koja u prvom naletu delabijalizira nevisoki samoglasnik *o*, a poslije visoki samoglasnik *u*, čime se pretvara u glasovni zakon. Mareš napominje, a s time se valja složiti, da se ta delabijalizacija ne može povezati s delabijalizacijom velara koja je mnogo starija. Delabijalizacijom samoglasnika nije zahvaćeno ni *u* u dvoglasnicima, kao ni prijelaznik *w*. Kako bi označio promijenjeni, novi, specifično slavenski glas *u*, Mareš se služi slovom *y*. Iz njegova se bilježenja vidi da pretpostavlja i spuštanje samoglasnika *e* i njegovo pretvaranje u prednje *ä*.[10] Za prednji visoki samoglasnik Mareš uvodi preglašeno *ÿ*. Razlog je tomu njegova teorija da je delabijalizacijom praslavenski sustav sveden na dva osnovna samoglasnika (*Grundvokale*): niski *A* i visoki *Y*. Svaki od njih može biti neobilježen, tj. stražnji ili kratak i obilježen, tj. prednji i dug.[11] Stieber, kao što je vidljivo, ne

---

[7] Delabijalizaciji zaobljenih praslavenskih samoglasnika i postanku slavenskog *o* posvećeno je 26. poglavlje u: Shevelov 1965: 376 – 390. Na str. 380. Shevelov piše: *This change was carried out not earlier than the eight century, more likely in the course of the ninth century. It was a common Sl fact by the tenth century.* (Ta promjena nije izvršena prije 8. st., najvjerojatnije tijekom 9. st. Sigurno je (na cijelome slavenskom području) završena do 10. st.)

[8] Novoj je glasovnoj vrijednosti toga glasa posvećeno 11. poglavlje u: Shevelov 1965: 164 – 180.

[9] Usp. Mareš 1969: 13: *Die erste slavische Veränderung, d.h. die Veränderung, die das Ende der indogermanischen (oder baltoslavischen) Periode und gleichzeitig den Beginn der urslavischen bedeutete, ist die konsequente Durchführung der Entlabialisierung der Vokale. Die Vokale ŏ, ō gingen in ă, ā über, die Vokale ŭ, ū dann in ў, ȳ.* (Prva je slavenska promjena, tj. promjena koja je značila kraj indoeuropskoga (ili baltoslavenskog) i istodobno početak praslavenskog razdoblja dosljedna provedba delabijalizacije samoglasnika. Samoglasnici *ŏ*, *ō* prešli su u *ă*, *ā*, a zatim i samoglasnici *ŭ*, *ū* u *ў*, *ȳ*.)

[10] Iako na samom početku opisa te promjene na str. 13 kaže da se kod ostalih, nelabijaliziranih samoglasnika nije ništa bitno promijenilo, malo niže (pri dnu iste stranice) dopušta da se artikulacija malo višega *e* mogla promijeniti u labijalno indiferentno, nisko, prednje *ä*.

[11] Usp. Mareš 1969: 14.

pridaje delabijalizaciji ulogu koju ona ima kod Mareša. Njemu je bilo važno pokazati da praslavenski nije imao samoglasnik *o*.[12] Glede izgovora samoglasnika nastaloga spajanjem *a* i *o*, on prihvaća Shevelovljevu pretpostavku da su i dugo i kratko *a* bili pomaknuti prema natrag.[13] Pretpostavlja također i da su kratko i dugo praslavensko *e* bili otvoreni i niski.[14] Proces delabijalizacije praslavenskoga *u* morao je prema njegovu mišljenju započeti prije monoftongacije diftonga, ali je i nakon toga staro (tzv. prvo) praslavensko *u* moralo još neko vrijeme biti samoglasnik sličan *u*.[15] Carlton se u biti slaže sa Shevelovim, ali mu je bilježenje nmogo spretnije i fonetski točnije. On pretpostavlja da je novi samoglasnik nastao stapanjem *a* i *o* drukčiji i od jednoga i od drugog samoglasnika od kojih je nastao, da je visoko *u* ostalo nepromijenjeno (dakle zaobljeno), da je njegova delabijalizacija kasnija pojava te da je došlo do spuštanja (otvaranja) *e*. Stoga se pri zapisu služi znakovima međunarodnoga fonetskog alfabeta kojima se zapisuju takvi samoglasnici: æ za niski (otvoreni) prednji samoglasnik i ɑ za niski (otvoreni) stražnji samoglasnik bez razlikovne zaobljenosti. Jakobsonovu načinu zapisivanja ne treba pridavati nikakvu posebnu glasovnu interpretaciju. On je uveo grčke znakove da bi skrenuo pozornost sa slova na glasovna obilježja kako slova ne bi zavodila na pogrešan put.[16] Lamprecht također ne pretpostavlja neposrednu delabijalizaciju samoglasnika *u* i spuštanje *e*, a oznaka za samoglasnik nastao stapanjem *a* i *o*, koja nije najspretnija, također upućuje na zaobljenost i tog samoglasnika. Inače, njegov sumaran prikaz te promjene ne omogućuje preveliku raspravu o tome kako je ona izvršena. Očito je da je ta zbrka izazvana identifikacijom fonema s alfabetskim simbolima. Pogledajmo može li se ona razriješiti ako se umjesto simbolima služimo obilježjima.

Prije toga moramo odgovoriti na dva bitna pitanja o naravi samoglasnika: što su samoglasnici i kako su ustrojeni samoglasnički sustavi? Suvremena fonologija razlikuje tri razreda fonema (glasova): samoglasnike koji su definirani obilježjima [– suglasnik, + sonoran, + slogotvo-

---

[12] Usp. § 10 u: Stieber 1969: 18 – 19.

[13] Usp. Stieber 1969. na str. 18.: ... *i że (jak przyjmuje zwłaszcza Shevelov) długie i krótkie a były nieco cofnięte do tyłu.* (... i da su (kako pretpostavlja Shevelov) dugo i kratko *a* bili nešto povučeni unatrag.)

[14] Usp., npr., str. 21. u: Stieber 1969: *Wskazuje to, że zarówno długie, jak krótkie psł. e było szerokie i niskie.* (Pokazuje to da je dugo, jednako kao i kratko, praslavensko *e* bilo široko (otvoreno) i nisko.)

[15] O tome usp. § 14 na str. 22. – 23. u: Stieber 1969.

[16] Usp. Lunt 1997: 20. Lunt napominje kako je Jakobson zaključio da to nije imalo osobita učinka.

ran]; sonante kojih postoje dvije skupine: prvu čine nosnici i protočnici koji se definiraju obilježjima [+ suglasnik, + sonoran, – slogotvoran], a drugu kliznici (prijelaznici) za čije se definiranje rabe obilježja [– suglasnik, + sonoran, – slogotvoran] i šumnike koji su definirani obilježjima [+ suglasnik, – sonoran, – slogotvoran]. Samoglasnici se u prirodnim jezicima sustavno proizvode s pomoću dva vodoravna i tri okomita položaja tijela jezika. Za opis svih tih mogućnosti dovoljna su tri razlikovna obilježja. Vodoravna je dimenzija određena ili prednjim položajem jezika ili njegovim povlačenjem (uvlačenjem) unatrag. Za nju je dovoljno obilježje [± stražnji].[17] Okomiti položaji zahtijevaju obilježja [± visok] i [± nizak].[18] Kombinacijom tih dvaju obilježja mogu se opisati sve relevantne mogućnosti. Akustični učinak tih temeljnih jezičnih položaja može biti razlikovno modificiran zaokruživanjem (izbočivanjem) usana (za razliku od razvučenih usana), što se izražava razlikovnim obilježjem [± zaobljen]. Fizička svojstva (konfiguracija) usne šupljine i jezika ograničuju mogućnosti horizontalnoga pomaka pri niskim samoglasnicima gdje su one manje nego pri visokima. Stoga je najčešće niski samoglasnik samo jedan, tj. trokuti su uobičajeniji i mnogo češći nego četverokuti.[19] Valja još napomenuti da u trokutnim sustavima koji se sastoje od pet standardnih jedinica obilježje zaobljenosti obično nije razlikovno, već zalihosno i pripada među površinska izgovorna određenja u gramatici. Stražnji, neniski samoglasnici obično su zaobljeni. To znači da se kasni indoeuropski (prabaltoslavenski) samoglasnički sustav iz kojega se razvio praslavenski može obilježjima opisati ovako:[20]

	i	e	a	o	u
visok	+	–	–	–	+
stražnji	–	–	[+]	+	+
nizak	–	–	+	–	–
[zaobljen]	–	–	–	[+]	[+]

[17] To je obilježje izabrano jer Chomsky i Halle 1968. smatraju neutralnim, i stoga neobilježenim, položaj jezika pri izgovoru srednjega prednjeg samoglasnika *e*. Zbog binarne (dvojčane) naravi sustava obilježja, središnji se samoglasnici ne mogu opisivati ni kao stražnji ni kao prednji, već su pridruženi stražnjim samoglasnicima. Otvoreno je pitanje je li to fonetski uvijek najbolje rješenje.

[18] Ponovno stoga što je srednji položaj neobilježen.

[19] To se odražava i na nazivlje, tako da postoji naziv samoglasnički (vokalski) trokut, ali ne i naziv samoglasnički četverokut.

[20] Zalihosna obilježja, ili određenja, navedena su u uglatim zagradama.

Stapanje *a* i *o* može se sada interpretirati kao unazađenje obilježja niskosti na položaj nerazlikovnog obilježja, tj. tom promjenom ono postaje nevažno, a razlikovna su samo dva obilježja: [± visok] i [± stražnji].[21] To znači da se novodobiveni praslavenski sustav može prikazati tablicom:

	i	e	a	u
visok	+	–	–	+
stražnji	–	–	+	+
[nizak]	[–]	[±]	[±]	[–]
[zaobljen]	–	–	[±]	[±]

Pretpostavlja se dakle da fonetsko (nefonološko) zaobljenje može biti prisutno, ali nije razlikovno, tj. ne čini dio definicije fonema. Mnogi lingvisti ističu da povijesne jezične promjene treba opisivati samo s pomoću razlikovnih obilježja. Stoga, da bi zaobljenost mogla imati onu ulogu koju joj pripisuje Mareš, morala bi u indoeuropskom sustavu biti pretpostavljena kao razlikovna, a to bi značilo pretpostaviti neobičan sustav. Usto, tada je nužno (što je Mareš i učinio) pretpostaviti i delabijalizaciju da bi se dobio slavenski sustav. To znači da protiv Marešova rješenja govori i načelo jednostavnosti. Služimo li se navedenim sustavom obilježja, lakše se mogu objasniti posuđenice u slavenski u kojima kratko *a* poslije postaje slavensko *o*. U kasnijem razvoju (pojavom novoga sekundarnog *u* koje je razlikovno zaobljeno) mora taj fonem biti redefiniran kao [+ zaobljen]. Isto je i s obilježjem niskosti i spuštanjem *e*. Otvorenost tu nije razlikovno obilježje. Ako ga zadržimo kao razlikovno u praslavenskom (što bi bilo vrlo čudno), moramo imati glasovni zakon koji mijenja *e* u niski glas. Dakle, nije važno koje znakove pišemo – oni mogu ostati jednaki – već valja znati o kojim se razlikovnim obilježjima radi. S pomoću razlikovnih obilježja pokazali smo da s fonološkog motrišta delabijalizacija nije mogla imati onu važnost koju joj pripisuje Mareš, niti spuštanje samoglasnika *e* onu važnost koju mu pridaje Shevelov. Time ipak nije isključena mogućnost da fonetska delabijalizacija nije mogla poslužiti kao »okidač« za stapanje *a* i *o*. Drugim riječima, i dalje je otvoreno pitanje je li delabijalizacija prethodila stapanju ili je ona samo njegova fonetska posljedica. Sada je to pitanje postalo samo manje važnim. Pri spuštanju samoglasnika *e* takve dvojbe nema. Tu je

[21] Usp. Lunt 1997., str. 19.: *The merger can be interpreted as demotion of the feature /low/ to nondistinctive status.* (Stapanje se može interpretirati kao unazađenje obilježja /nizak/ na nerazlikovni položaj.)

jasno da se otvoreniji (niži) izgovor *e* mogao pojaviti tek nakon stapanja *a* i *o* kao posljedica unazađenja obilježja [± nizak] na položaj nerazlikovnog obilježja.

Teško je odrediti vrijeme zbivanja te promjene, kao i njezin odnos s drugim promjenama (relativnu kronologiju). Slična se promjena dogodila i u nekim drugim indoeuropskim jezicima: u germanskim, baltičkim i indoiranskim. U indoiranskim su se jezicima, kao i u slavenskim, *a* i *o* potpuno stopili u samoglasnik *a*, ali ondje je promjena zahvatila i prednji samoglasnik *e*, tj. sva tri nevisoka samoglasnika stopila su se u *a*. U germanskim je jezicima razvoj suprotan od slavenskoga: kratki *ă* i *ŏ* dali su *ă*, a dugi *ā* i *ō* stopili su se u *ō*. Prije se smatralo da je četvorinski sustav baltoslavenski, ali danas većina istraživača misli da su se u baltičkim jezicima stopili samo kratki *ă* i *ŏ*, a dugi su ostali različiti. U litavskom je dugo indoeuropsko *ā* dalo dugo *ō*, a dugo indoeuropsko *ō* u nekim primjerima dvoglas *uo*, a drugdje dugo *ō*.[22] I razvoj kratkih samoglasnika suprotan je onome u slavenskim jezicima i jednak onome u germanskim. Zbog toga stapanje indoeuropskih samoglasnika *a* i *o* ne može biti zajednička baltoslavenska izoglosa. To vrijedi i za germanske i za indoiranske jezike. Budući da ni u jednoj od spomenutih skupina jezika ni opseg ni rezultati promjene nisu jednaki, moramo zaključiti da je u svima njima stapanje *a* i *o* provedeno neovisno. To je očito primjer kasnijega usporednog razvoja među srodnim jezicima. Slavenske riječi posuđene u finski i grčki, kao i posuđenice iz tih jezika i vulgarnoga latinskoga nedvosmisleno pokazuju da Slaveni između 6. i 9. st. nisu razlikovali samoglasnike *a* i *o* te da praslavenski u to vrijeme nije imao samoglasnik *o*. To znači da su se *a* i *o* morali stopiti prije tog vremena. Praslavensko je kratko *ă* (poslije slavensko *o*), bez obzira na to potječe li od staroga *ă* ili *ŏ*, u finski preuzeto kao kratko *a*, a dugo praslavensko *ā* (poslije *a*) kao dugo *aa*.[23] Finski oblici: *akkuna*, *kaputta*, *kassa*, *aprakka*, *papu*, *karrutta*, *saapas* i *raamattu* posuđene su slavenske riječi *okъno*, *kopyto*, *kosa*, *obrokъ*, *bobъ*, *koryto*, *sapogъ* i *gramota*. Grčke riječi (Θεσ)σαλονική, σατανᾶς i καράβιον preuzete su u slavenski kao *Solunь*, *sotona* i *korablь*, a slavenske riječi *koryto*, *mogyla*, *Dragomirъ* i *Radogostъ* preuzete su u grčki kao καρούτα, μαγούλα, Δαργαμῆρος i Ἀρδαγαστός. Kratko i nenaglašeno latinsko *a* preuzeli su Slaveni kao *o*. Usporedimo, npr., lat. *calendae*, *paganus*, *acetum*, *altare* i stsl. *kolęda*, *poganinъ*, *octъ*, *ol(ъ)tarь*. Isti odnos pokazuju i brojni hrvatski i slo-

[22] Dugo *ō* i *ā* spojili su se samo u staropruskome, ali poslije. Usp. Zinkevičius 1998: 5.

[23] U finskom se dugi samoglasnici pišu udvajanjem slova.

venski toponimi kad se usporede s njihovim latinskim izvorima: *Aquileia* → *Oglej, Parentium* → *Poreč, Flanona* → *Plomin, Apsarum* → *Osor, Castellione* → *Košljun, Tragurium* → *Trogir, Salona* → *Solin, Massarum* → *Mosor, Narona* → *Norin, Bassantem* → *Bosut* itd. Dugo, naglašeno latinsko *a*[24] preuzimano je kao *a*, što osim već navedene riječi *poganinъ* potvrđuju i hidronimi i toponimi: *Dravus* → *Drava, Savus* → *Sava, Pagus* → *Pag* itd. Da praslavenski nije imao samoglasnika *o*, potvrđuje i činjenica da se vulgarnolatinsko *o* posuđivalo kao *ŭ*, a naglašeno (dugo) zatvoreno *o* kao *ū* koje je poslije (preko *y*) u hrvatskom prešlo u *i*. Uz već navedena imena mjesta *Plomin, Solin* i *Norin*, to potvrđuju: *ad Portulam* → **opŭrtŭlĭ* → *Oprtalj, Corcyra* → **kŭrkŭrŭ* → *Krkar*,[25] *Corinium* → **kŭrinŭ* → *Karin, Albona* → *Labin, Scardona* → *Skradin, Aenona* → *Nin* i brojna druga. Posebno su za utvrđivanje apsolutne kronologije te promjene važne posuđenice iz ranoga germanskog koje prema Shevelovu potvrđuju da je ta promjena izvršena najkasnije u I. st. prije Krista[26] Germansko se kratko *ă* u slavenskim primjerima reflektira kao *o*: *gobino* 'obilje' (od gotskoga *gabeins*), *kotьlъ* (od *katilus*), *skotъ* 'stoka' (od gotskoga *skatts* 'novac'), *postъ* (od gotskoga *fastan*) itd. Osobito je važan pokazatelj da praslavenski tada nije imao samoglasnik *o* činjenica da se germansko dugo *ō* nikad ne posuđuje kao *ō* ili *ā*.[27] U starijim je posuđenicama njegov refleks obično *ū* koje je poslije prešlo u *y*: *spyti* 'uzalud' (od gotskoga *spoþi-*), *sytъ* (od gotskoga *soþa*), a u kasnijima, nakon monoftongacije diftonga i postanka novoga slavenskoga *u*, reflektira se taj glas kao *u*: *bōkō* → *buky, dōms* → *dum-*[28], **Donawi*[29] → *Dunavъ* itd.

Samoglasnici *a* i *o* stopili su se i u diftonzima, a to znači da je u odnosu prema indoeuropskome sustavu praslavenski diftonški sustav bitno pojednostavnjen. Doda li se tomu da je još ranije u germanskim, baltičkim i slavenskim jezicima izgubljena razlika između kratkih i dugih diftonga tako da su se dugi pokratili, može se reći da je indoeurop-

---

[24] To je bilo naglašeno *a* u pretposljednjem slogu (penultimi) latinskih riječi. Usp. Bidwell 1961: 115.

[25] *Krkar* je stari hrvatski naziv za Korčulu. Suvremeni je naziv tog otoka vjerojatno izveden iz talijanskoga *Curzola*.

[26] Usp. Shevelov 1965: 155 – 157.

[27] Nema pouzdanih starijih slavenskih posuđenica iz gotskoga s kratkim germanskim *ŏ*. Usp. Shevelov 1965: 155, bilješka 3.

[28] Od toga je ruska riječ *duma* i njezine izvedenice. Usp. Mareš 1969: 36 i Shevelov 1965: 156.

[29] Takav gotski oblik pretpostavlja Shevelov 1965: 156, dok Mareš istu slavensku riječ izvodi od germanskog oblika *tōnawa* bez zvjezdice. Vidjeti u: Mareš 1969: 36.

ski diftonški sustav u praslavenskome više nego prepolovljen. Grafički se razvoj od indoeuropskoga do ranoga praslavenskog samoglasničkog sustava može prikazati ovako:

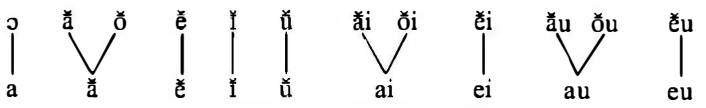

Rani praslavenski samoglasnički sustav ima, dakle, osim četiriju dugih i četiriju kratkih samoglasnika, i četiri diftonga. Prije se često taj sustav od četiriju samoglasnika zanemarivao i prelazilo se odmah od indoeuropskoga na kasniji sustav s osam jedinica koji se tradicionalno bilježi kao:

i	y
ь	ъ
e	o
ě	a

Vidjet će se, međutim, da je do tog sustava još dug razvojni put.

5.2. Zakon otvorenih slogova

Praslavenski se fonološki razvoj tradicionalno povezuje s dvjema općim tendencijama: 1. zakonom otvorenih slogova i 2. slogovnom harmonijom. Već je vrlo rano u praslavenskom glasovnom razvoju razvidno to da promjene teže dati jeziku slogovnu strukturu oblika CV.[30] Drugim riječima, teži se tome da svaki slog mora završavati samoglasnikom, a takvi se slogovi zovu otvorenim slogovima.[31] Ta je težnja djelatna tijekom cijeloga praslavenskog razdoblja, a na većem dijelu slavenskoga područja i u općeslavenskom razdoblju sve do gubljenja jerova krajem 10. st. (u Rusiji možda još 150 – 200 godina dulje) tako da se može reći da s tom težnjom praslavensko razdoblje započinje i završava, tj. ono je njome obilježeno. Zakon otvorenih slogova očituje se: 1. otpadanjem završnih suglasnika, 2. pomicanjem granice sloga i 3. pojednostavnjivanjem suglasničkih skupina uključujući i geminate. Čini se da

[30] Gdje je C = bilo koji suglasnik, a V = bilo koji samoglasnik.
[31] Za razliku od zatvorenih slogova koji završavaju suglasnikom.

se u djelovanju tog zakona u praslavenskome mogu razlikovati dva razdoblja. U prvom razdoblju zakon pogađa samo slogove zatvorene nesonornim suglasnicima, a slogovi zatvoreni sonantima ostaju netaknuti. Pod udar tog zakona oni dolaze tek u drugom razdoblju.[32]

Zbog zakona otvorenih slogova otpali su svi završni suglasnici. Tako je u genitivu jednine o-osnova imenica muškog roda otpalo završno *-d* u nastavku, čime je dobiven oblik koji u stsl. završava na *-a*:

**rākōd → *rākād → raka* **rābōd → *rābād → raba* itd.

U nastavcima trećeg lica jednine i množine praslavenskog aorista i imperfekta (**-et* i **-ņt*) te u trećem licu jednine imperativa (indoeuropskog optativa) (**-oit*) otpalo je završno *t*, čime su u stsl. dobiveni oblici koji završavaju samoglasnikom: *pade, padǫ, paděahǫ, padi* (od praslavenskih oblika **padet, *pad-o-nt, *pad-ē-ā-h-o-nt, *pad-oi-t*).[33] Završno je *-s* otpalo u nastavcima nominativa jednine o-osnova (**rakos → rakъ*), u-osnova (**sūnus → synъ*), u genitivu jednine suglasničkih osnova (**materes → matere, *kamenes → kamene, *sloveses → slovese*), u nominativu množine u-osnova (**sūnoues → synove*), i-osnova (**gosties → gostie*) i r-osnova (**materes → matere*), u drugom licu jednine aorista (**pades → pade*) i imperativa (**padois → padi*) i drugdje.[34] Jedine su riječi u kojima nisu otpali završni suglasnici neki prijedlozi/prefiksi koji se po svojoj naravi nisu mogli pojavljivati na kraju rečenice, pa su tako, na primjer **bez*, **iz* (← **jьz*), **ob*, **raz* i sl. ostali nepromijenjeni jer iza njih uvijek slijedi drugi oblik s kojim tvore istu fonološku riječ. Otpadanje završnih suglasnika imalo je velike posljedice ne samo za slogovnu strukturu jezika već i za morfologiju. U nekim su se deklinacijskim razredima zbog toga izjednačili završetci nominativa i akuzativa, što je utjecalo na pojavu nove morfološke kategorije živosti.[35] Izjednačili su se i oblici drugog i trećeg lica aorista i imperativa, što je moglo djelovati na razvoj perifrastičnih imperativnih oblika itd.

Kada se između samoglasnika (unutar riječi) pojave dva suglasnika koji pripadaju različitim morfemima, slogovna se granica pomiče tako

---

[32] Iznimka su jedino završni slogovi s kratkim samoglasnicima u kojima se nosni sonanti koji zatvaraju slog ponašaju kao svi ostali suglasnici. O tome će više govora biti u poglavlju o postanku nosnih samoglasnika.

[33] Detaljnije o postanku tih oblika vidjeti u dijelu o morfologiji.

[34] Otpadanjem završnih suglasnika *t* i *s* izjednačili su se, kao što je vidljivo, oblici drugog i trećeg lica jednine i u aoristu i u imperativu.

[35] Više o tome vidjeti u dijelu o morfologiji, poglavlje o kategoriji živosti.

da oba suglasnika budu u pristupu drugog sloga.[36] Kao primjere takve promjene možemo navesti oblike:

**gnēz-dă → *gnē-zdă → gnězdo*
**nes-tei → *ne-stei → nesti*
**es-mĭ → *e-smĭ → jesmь*

U svim je tim primjerima nastao slogovni pristup koji je u jeziku prihvatljiv. Stoga su takve skupine ostale nepromijenjene. Ako suglasnički niz koji je nastao preslogovljivanjem nije bio prihvatljiv slogovni pristup, tada se pojednostavnjuje tako da ispada jedan suglasnik ili više njih. Ako je preslogovljivanjem nastao neprihvatljiv slogovni pristup od dvaju suglasnika, tada se obično pojednostavnjuje tako da ispada prvi suglasnik. Na primjer, u izvornom obliku prvog lica jednine sigmatskog aorista **rēksom* djelovalo je pravilo ruki, kratko je *o* u završnom slogu ispred nosnika dalo kratko *u*, otpao je završni nosnik i pomaknuta slogovna granica tako da se u istom slogu našla suglasnička skupina *kh* koja ne može biti prihvatljiv slogovni pristup i stoga je otpao prvi suglasnik. Kasnijim prijelazom kvantitete u kvalitetu dugo je *ē* postalo *ě*, a kratko *u* postalo je ъ i tako je dobiven staroslavenski lik toga oblika. To možemo prikazati ovako:

**rēk-som → *rēk-hom → *rē-khum → *rē-khu → *rēhu → rěhъ*

Prvi je suglasnik ispao i u obliku prvog lica sigmatskog aorista glagola *vědĕti*:

**vēd-som → *vē-dsum → *vē-dsu → věsъ*

Ispadanje prvog suglasnika potvrđeno je i u razvoju ovih hrvatskih riječi: **plek't- → plet-*, **nekto-pir → netopir*, **supnos → san*, **gūbnontei → ginuti* itd. Ispadanje suglasnika posvjedočeno je i u nekim hrvatskim toponimima posuđenima iz vulgarnoga latinskoga: *Apsarum → Osor*, *ad Portulam → *opŭrtŭlĭ → Oprtalj*, *ad Musculum → Omišalj*, što pokazuje da je promjena djelovala i u općeslavenskom razdoblju. Tu valja upozoriti na malu skupinu iznimaka, a to su skupine *p + v* i *b + v*, pri kojima ispada drugi suglasnik, a ne prvi, na primjer **obvenzātei → obęzati* nasuprot **obsūpātei → osypati*. Na ispadanje suglasnika *v* u istim skupinama upućuju i parovi staroslavenskih riječi:

[36] Suvremena fonologija pretpostavlja da je slog hijerarhijski ustrojen i da se sastoji od dviju sastavnica: pristupa i rime. Pristup čine suglasnici koji dolaze na početku sloga, prije samoglasnika. Rima se dalje grana na jezgru ili vrh sloga koji obično čini samoglasnik i na odstup koji čine suglasnici koji dolaze iza jezgre. Usp. Mihaljević 1991: 42 – 43.

obyknǫti – vyknǫti, obě̌štati – (na)vě̌štati itd. Nema pravo Terence R. Carlton kad kaže da u skupinama od tri suglasnika uvijek ispada drugi suglasnik.[37] Koji će suglasnik ispasti, ovisilo je o naravi suglasnika. U skupinama *skn, stl* i *bvl* doista ispada drugi suglasnik, ali u skupini *kst* ispada prvi, što se vidi iz primjera *tě̌snъ – těskoba, lě̌torasľъ – rasti, obladati – vladati, rě̌ste* (← **rēkste*) *– rekohъ* itd.

Valja upozoriti na jedno karakteristično preslogovljivanje koje se događa kod skupina *tt* i *dt* koje se ne pojednostavnjuju uklanjanjem prvog člana, već procesom disimilacije obje skupine daju *st*, tj. *dt* → *tt* → *st*. Ta se promjena može najbolje oprimjeriti glagolskim oblicima čiji korijeni završavaju na *t* ili *d*, na što se izravno dodaje infinitivni nastavak **-tei* (poslije *-ti*). Da bi se vidjelo da korijen završava na *t* ili *d*, navodim za usporedbu i prvo lice jednine prezenta u staroslavenskome:

**met-tei* → **me-ttei* → *mesti* (*metǫ*)
**plet-tei* → **ple-ttei* → *plesti* (*pletǫ*)[38]
**ved- tei* → **ve-dtei* → **ve-ttei* → *vesti* (*vedǫ*)
**prend-tei* → **pren-dtei* → **pren-ttei* → *prę̌sti* (*prędǫ*)
**grend-tei* → **gren-dtei* → **gren-ttei* → *grę̌sti* (*grędǫ*)

Osim u glagolima, ta se promjena dogodila i u drugim riječima, što se još može vidjeti npr. u hrvatskim riječima: *strast* (prema *stradati*), *vrsta* (prema *vrtjeti*), *čast* (prema *štovati* ← **čьtovati*) itd. Sličan je proces tekao i u grčkome, baltičkim i iranskim jezicima, a to znači da se vjerojatno radi o vrlo staroj zajedničkoj indoeuropskoj tendenciji, iako se po svemu čini da se u svim tim jezičnim skupinama promjena zbivala neovisno. Dakle, stara tendencija djeluje još dugo nakon raspada jezične zajednice. Rano datiranje te promjene potvrđuje i činjenica da se poslije *tt* u posuđenicama ne mijenja u *st*, već se pojednostavnjuje kao i sve druge geminate. Tako, primjerice, germansko **skattaz* (gotski *skatts* 'novac') postaje u staroslavenskom *skotъ* 'stoka'.[39]

---

[37] Usp. Carlton 1990. str. 101.: *If, however, the resulting cluster was not permissible, then C_2 would be dropped.* (Ako, međutim, dobivena skupina nije prihvatljiva, tada će biti ispušten C_2.)

[38] Praslavenski korijen *plet-* dobiven je od indoeuropskoga oblika **plek't-*. (Vidjeti gore.) Iako je disimilacija **tt* u *st* starija od ispadanja *k*, ovdje je *k* zanemareno zbog preglednosti.

[39] Zanimljivo je da se *tt* u indoeuropskom obliku **atta* 'otac' ne mijenja u *st*, već se poslije pojednostavnjuje prema pravilu *tt* → *t*. Shevelov to objašnjava činjenicom da je ta riječ pripadala afektivnome jezičnom sloju, a afektivne se riječi često odupiru glasovnim zakonima. Usp. Shevelov 1965: 183 – 184.

Neki autori tako ističu zakon otvorenih slogova da ostaje dojam kako praslavenski nije podnosio nikakve suglasničke skupove, a to nije točno. Kao što se upravo vidjelo, neke su skupine ostale nedirnute. Ipak, broj dopuštenih skupina bio je vrlo ograničen i mnogo manji nego u suvremenim slavenskim jezicima. Praslavenski je dopuštao dvočlane, tročlane, a iznimno i četveročlane suglasničke skupine. Ako je prvi član dvočlane skupine bio zatvornik, drugi je morao biti sonant: iza usnenih zatvornika *b* i *p* mogli su stajati samo protočnici *r* i *l*,[40] iza zubnih zatvornika *d* i *t* mogao se, osim *r* i *l*, nalaziti i prijelaznik *v*,[41] a iza velarnih zatvornika *g* i *k* moglo je biti *r*, *l*, *v* ili *n*.[42] Ako je prvi član dvočlane skupine bio tjesnačnik, drugi je član mogao biti ili sonant ili zatvornik. Jedino su iza velarnoga tjesnačnika mogli doći samo sonanti *r*, *l* i *v*.[43] Iza *s* mogli su stajati svi sonanti osim *j*[44] i bezvučni zatvornici *p*, *t* ili *k*.[45] Iza zvučnoga tjesnačnika *z* mogli su biti isti sonanti kao iza *s* ili zvučni zatvornici *b*, *d* i *g*.[46] U tročlanim je skupinama na prvom mjestu uvijek bio tjesnačnik *s* ili *z*, a na drugome mjestu zatvornik, nosnik ili prijelaznik *v*. Dakako, iza *s* mogao je biti samo bezvučni, a iza *z* samo zvučni zatvornik. Iza skupina *sp* i *zb* na trećem je mjestu mogao biti samo protočnik *r*, iza skupina *st* i *zd* mogli su biti *r* i *v*, a iza skupina *sk* i *zg* stajali su *r*, *v*, *l*, *m* i *n*.[47]

5.3. Razvoj protetskih suglasnika i sprječavanje zijeva

Zbog zakona otvorenih slogova većina je riječi završavala samoglasnikom. Stoga se na granicama oblika koji su započinjali samoglasnikom pojavljivao zijev koji je valjalo spriječiti jer je narušavao osnovnu slogovnu strukturu (u složenicama na primjer). Zijev se mogao spriječiti vrlo jednostavnim razvojem, primjerice *CVCV* + *VCV* → *CVCV* + *CVCV*, tj. unošenjem suglasnika na početak drugog oblika, ispred po-

[40] Usp. starocrkvenoslavenske riječi *toplъ, jablъko, rebro, pręsti.*

[41] Usp. *trava, drugъ, klętva, dvižati.* O kasnijoj sudbini skupina **tl* i **dl* vidjeti poglavlje 6.5.

[42] Usp. *mokrъ, igrati, ǫglь* 'ugljen', *klęti, kvasъ, gvozdь* 'čavao', *stegno, ognь.*

[43] Usp. *hvala, hrъbьtъ, hlębъ* 'slap'.

[44] Jer je *j* izazivalo jotaciju svih suglasnika ispred sebe pa je *sj* davalo *š*, *zj* je prelazilo u *ž*, a *hj* također u *š*.

[45] Usp. *svekrъ, šestь, slava, sněgъ, skotъ.*

[46] Usp. *mъzda, zmъja, zvěrь, mozgъ.*

[47] Usp. *sestra, iskra, vysprь, skvrьnьnъ, izdryti, prosmraditi, skvozě, stlъpъ, izglagolati, izgnesti, vъzvlěšti, vъzbraniti, izvratiti, izmrěti.*

četnog samoglasnika. Takva se promjena zove proteza. Pogledajmo stoga koji su se protetski suglasnici unosili u praslavenskom i prema kojim pravilima. Dva su protetska suglasnika u praslavenskom *j* i *v* koje je u to vrijeme bilo još dvousneno. Izbor protetskog suglasnika ovisio je o naravi samoglasnika ispred kojega se dodaje. Iako je pojedinačno stanje složeno i nedosljedno, općenito se može reći da je ispred neniskih stražnjih samoglasnika protetski suglasnik *v*, a ispred ostalih *j*. Ispred iz indoeuropskog razdoblja naslijeđenih samoglasnika *ŭ* i *ū*, koji su poslije u starocrkvenoslavenskom postali *ъ* i *y*, najdosljednije se u svim slavenskim jezicima očuvalo *v*. Tako imamo praslavensko i staroslavensko *vydra* prema litavskome *ūdra*, latvijskome *ūdris* i sanskrtskome *udra-*, staroslavenski prefiks *vъz-* prema avestičkome *us-*, *uz-* itd.

Razmjerno se dobro čuva i *j* ispred prednjih nevisokih samoglasnika (onih koji su u starocrkvenoslavenskom postali *e*, *ě* i *ę*). Svjedoče o tome rusko *est'* [jes't'], poljsko *jest*, češko i slovačko *je* i hrvatsko *je(st)* u usporedbi sa sanskrtskim *ásti*, grčkim *ἔστι*, latinskim *est* i gotskim *ist*; starocrkvenoslavensko *jasti*, rusko *est'* [jes't'], poljsko *jeść*, češko *jísti*, slovačko *jesť*, bugarsko *jam*, makedonsko *jade* i hrvatsko *jesti* u usporedbi s litavskim *ėsti*, grčkim *ἔδω*, latinskim *edō* i gotskim *itan*; rusko *el'* [jel'], poljsko *jodła*, češko *jedle*, slovačko *jedľa* i hrvatsko *jela* u usporedbi s litavskim *ẽglė* i staropruskim *addle*; rusko *ёж*, poljsko *jeż*, češko, slovačko i hrvatsko *jež* u usporedbi s litavskim *ežỹs*, grčkim *ἐχῖνος* i starovisokonjemačkim *igil* itd.[48] Međutim, u istočnoslavenskim jezicima u dijelu primjera nema proteze. To znači da do nje ili nije uopće došlo ili je poslije izgubljena. U tim se primjerima početno *e* promijenilo u *ă* koje je poslije dalo *o*. Usporedimo, na primjer rusko *odin* 'jedan', *osen'* 'jesen', *ozero* 'jezero', *olen'* 'jelen' (prema već spominjanima *[jel']*, *[jež]* i sl.). Ta je promjena zahvatila i strane riječi, tako da je od germanskog imena *Helga* dobiveno rusko *Olga*.

Ispred praslavenskih stražnjih nevisokih samoglasnika protetski su suglasnici manje stabilni i najčešće su se ili sasvim izgubili ili su kasnije zamijenjeni novim protetskim suglasnicima u kasnijim razdobljima razvoja pojedinih slavenskih jezika. Ispred *a* djelomice je *j*, npr. *jagnje* prema lat. *agnus*, ili *jabl'ko* prema njem. *Apfel*, a djelomice *v*, npr. češko i slovačko *vajce* prema hrvatskom *jajce* itd. Ispred kratkog *a* (kasnijeg *o*) proteze ili nije bilo ili se sasvim izgubila, npr. *otьcь*, a to vrijedi i za *a* u diftongu *au* koje nikad ne daje *ju*, već *u*, npr. *uho*. Da je i tu proteza možda izgubljena, pokazuju primjeri gdje se kod stare sku-

[48] U bugarskom i makedonskom sekundarno je izgubljena jotacija u većini navedenih riječi, tako da u oba jezika treće lice glagola *biti* ima oblik *e*, bugarski za hrvatsko *jela* ima *ela*, makedonski *elka*, a posljednja riječ u oba jezika glasi *ež*.

pine **ju* (← **jau*) gubilo *j*, tako, na primjer, u češkom od praslavenskog *juže* imamo *už* ili *utro* prema *jutro*. Isto pokazuje i otpadanje *j* u nekim dijalektima, gdje imamo *ablka* i *agnje*, ili npr. čakavski (i ukrajinski) oblik imena *Osip* koje je nastalo od starijega *Josip* gubljenjem *j*. Kasniji je razvoj tih dvaju samoglasnika u slavenskim jezicima različit: ispred *a* većinom je *j*, a ispred *o* ili ništa ili *v*.[49]

Ukratko, čini se da je najbolje pretpostaviti da su protetski suglasnici u praslavenskom bili uneseni ispred svih samoglasnika i da su se poslije razvijali jednako kao *j* i *v* naslijeđeni iz indoeuropskoga ili posuđeni iz drugih jezika. Za većinu slavenskih jezika valja pretpostaviti da se *j* ispred prednjega visokog samoglasnika (kratkoga i dugoga) gubilo. To jednako vrijedi za protetsko *j*, kao i za *j* naslijeđeno iz indoeuropskoga.[50] Glas *j* čuva se na tom položaju samo u nekim zapadnoslavenskim jezicima, npr. u češkom i gornjolužičkosrpskom. Tako se prema starocrkvenoslavenskome *igo* u češkom pojavljuje *jho*, a prema hrvatskom *iva* (vrsta vrbe), *iskra* i *igra* pojavljuje se *jiva*, *jiskra* i *jhra*. To znači da je i u starocrkvenoslavenskome i u hrvatskom razložno pretpostaviti protetsko *j* koje se naknadno izgubilo.[51] Razložnost takve pretpostavke pokazuje i činjenica da se *j* nije gubilo (sačuvalo se) ako je *i* koje se nalazilo iza njega pretvoreno u neki drugi samoglasnik, npr. nosni samoglasnik *ę*. Takav je primjer rani praslavenski oblik **īngā*, iz kojega se razvilo staroslavensko *jęža*, rusko *jaga* 'vještica', poljsko *jędza* i hrvatsko i slovensko *jeza*.[52] Ni u jednom se jeziku u tom primjeru protetsko *j* nije izgubilo.

Protetski se suglasnik nije unosio u nekoliko slučajeva gdje nije bio potreban za čuvanje slogovne strukture CVCV. Rečeno je već da je praslavenski zadržao nekoliko prefiksa/prijedloga koji su završavali suglasnikom: *bez*, **jьz*, *vъz* i *ob*. Riječima koje su se vezale s tim prefiksima proteza nije bila potrebna. Na temelju usporedbe s drugim indoeuropskim jezicima vidjeli smo da korijen **ēd* 'jesti' nije u indoeuropskom prajeziku imao početno *j*, a u slavenskim je jezicima svugdje sa *j*. Međutim, kada je tom korijenu dodan prefiks **ob*, ni u slavenskim jezicima nema traga tomu *j*. Tako imamo, na primjer, starocrkvenosla-

---

[49] Na primjer, u ukrajinskome *vivcja* 'ovca', *vin* 'on', *vona* 'ona'; u češkom u 16. st. *von*, *voko*, *vokno*, ali *hohenj*; u gornjolužičkosrpskom *wotkupić*, *wucho*, *wuzki*, ali u donjolužičkosrpskom *hucho*, *huzki* itd.

[50] Gubljenje staroga indoeuropskog *j* može se oprimjeriti starocrkvenoslavenskom riječju *igo* 'jaram' koja je postala od indoeuropske riječi **jugom* preko **jьgo* i **jьgo*. Zbog gubljenja početnoga *j* samoglasnik *ь* (← *i*) produljio se i postao *i*.

[51] Potvrđuju to posredno i oblici *jagla* (← **jīgūlā*), *jistina* i sl. u nekim čakavskim govorima.

[52] Srodnik je toga oblika najvjerojatnije litavsko *ingis* 'lijen'. Usp. Shevelov 1965: 237.

vensko *obědъ*, češko *oběd*, poljsko *obiad*, rusko, slovensko, slovačko, bugarsko i srpsko *obed*, hrvatsko *objed*[53] itd. Slično je i s praslavenskim glagolom **jentei* 'uzeti', čije *j* nije naslijeđeno iz indoeuropskoga.[54] S prefiksom *podъ-* glasi taj glagol u starocrkvenoslavenskom *podъjęti*, ali zato s prefiksom *vъz-* samo *vъzęti*. Nigdje nije potvrđeno **vъz+jęti*, što bi poslije moralo dati **vъžęti*, a toga nema ni u jednom slavenskom jeziku.

5.4. Slogovna harmonija

Budući da se djelovanje zakona otvorenih slogova i slogovne harmonije vremenski isprepleću, ostavimo zakratko zakon otvorenih slogova po strani i pogledajmo kako se očituje slogovna harmonija. Slogovna harmonija djeluje u nizovima gdje se u neposrednom susjedstvu nađu stražnji suglasnik i prednji samoglasnik ili prednji suglasnik i stražnji samoglasnik. U takvim primjerima suglasnik i samoglasnik iza njega teže tomu da budu artikulirani što je moguće bliže jedan drugomu. Tako se uspostavlja sinharmonizam ili slogovna harmonija. Tu opću razvojnu tendenciju u fonološkom razvoju praslavenskoga – težnju da se uspostavi sinharmonizam – prvi je uočio nizozemski slavist N. van Wijk u djelu *Geschichte der altkirchenslavischen Sprache, I.* iz 1931. g.[55] Zanimljivost je toga procesa da asimilacija (prilagođivanje) ide u smjeru prednjeg fonema: stražnji se suglasnik prilagođuje prednjemu samoglasniku, a isto se tako stražnji samoglasnici prilagođuju prednjemu suglasniku.[56] Kao posljedica toga pojavljuju se u praslavenskome glasovne promjene poznate kao palatalizacije velara i prilagodba samoglasnika (prijeglas).[57]

---

[53] Glas *j* u toj riječi nije protetski, već se radi o zakonitom refleksu jata. Kada bi u toj riječi bilo praslavensko protetsko *j*, tada bi njezin oblik u suvremenome hrvatskome morao biti **objed*, a takav oblik nije potvrđen ni u hrvatskom ni u drugim slavenskim jezicima.

[54] Što se vidi kada se staroslavenski oblik *jęti* usp. s latinskim *emo* 'kupujem' i litavskim *imù* 'uzimam'.

[55] Vidjeti također i Van Wijk 1941.

[56] Usp. Mareš 1969: 24.

[57] Pojavu palatalizacija u praslavenskome, i općenito pojavu međusobne asimilacije susjednih samoglasnika i suglasnika pripisuje H. Galton utjecaju altajskih jezika, točnije dodirima govornika praslavenskoga s Hunima i Avarima. Usp. npr. Galton 1997, str. 67.: *Die Ursache des viel früheren Eintretens einer Palatalisierung (I.) im Vorslavischen im Vergleich zum Baltischen liegt unserer Meinung nach in dem Kontakt mit altaischen Sprachträgern (Hunnen und Awaren), der spätestens im 5. Jh. in Südrussland, welches zu Attilas engerem Reich gehörte (Bednaříková 1980:18) eingesetzt haben muss, ...* (Uzrok je ranijoj pojavi pala-

5.5. Prva palatalizacija velara

Rečeno je da slogovne harmonije nema ako se nađe velarni suglasnik ispred prednjega (palatalnog) samoglasnika jer se velar artikulira u predjelu stražnjega tvrdog nepca (veluma), a prednji samoglasnici, dakako, u prednjem dijelu usne šupljine. Ta se artikulacijska suprotnost ispravlja tako da se velarni suglasnik prilagođuje (asimilira) svojim izgovorom prednjim samoglasnicima i pomiče se u područje prednjega mekog nepca zvanoga palatum, tj. postaje palatalan glas. Stoga se takva promjena zove palatalizacija velara. U praslavenskom jeziku razlikujemo tri palatalizacije velara. Prvom palatalizacijom velarni su se suglasnici asimilirali susjednim prednjim samoglasnicima. Ona je regresivna i događa se ispred svih prednjih samoglasnika. Obično se pretpostavlja da su *k*, *g* i *h* prvo postali umekšani (palatalizirani) *k'*, *g'* i *h'*, a zatim su se asibilizirali (pretvorili u afrikate ili frikative) u *č*, *ǯ* → *ž* i *š*.[58] Prvu palatalizaciju možemo vidjeti usporedimo li, na primjer, starocrkvenoslavenske riječi:

čь-to s latinskim *quid*, hetitskim *kuit*, sanskrtskim *cit* i staroirskim *cid*

čelo s litavskim *kélti* 'podizati' i latinskim *ex-celsus* 'uzvišen'

žena sa staropruskim *genno*, avestičkim *gənā*, grčkim γυνή, gotskim *qinu* (engleski *quin*)

Da bi se vidjelo djelovanje prve palatalizacije, ne mora se ići izvan slavenskih jezika. Dovoljno je međusobno usporediti starocrkvenoslavenske oblike:

sluga	*služiti*
sněgъ	*sněžьnъ*
krikъ	*kričati (← *krikěti)*
duhъ	*duše itd.*

talizacije (I.) u praslavenskome, u usporedbi s baltičkim, prema našemu mišljenju, dodir s altajskim govornicima /Hunima i Avarima/ koji je morao započeti najkasnije u 5. st. u južnoj Rusiji koja je pripadala Atilinu užem carstvu /Bednaříková 1980:18/ ...)

[58] Palatalizacija suglasnika pred prednjim samoglasnicima relativno je česta pojava u različitim jezicima. Tako već u sanskrtu susrećemo promjenu *k* → *č*, *g* → *ǯ* ispred prednjih samoglasnika. Vidimo to u 3. licu jednine prezenta *pácati* 'peče' i u osnovi *jīva-* 'živ'. U vrijeme palatalizacije iza *k* i *g* koji su dali *c*(=*č*) i *j* (= *ǯ*) bilo je još prednje *e*, a ne *a* koje je postalo tek poslije stapanjem svih niskih samoglasnika (*e, o, a*) u jedan, što smo već više puta spominjali. Radi se o prastaroj palatalizaciji koja je od slavenske prve palatalizacije starija oko 2 000 godina. Ima sličnih promjena i novijega datuma, npr. talijansko *amici* [amiči] i sl.

Kao što se može vidjeti, posljedica je djelovanja prve palatalizacije velara postojanje smjena (alternacija) u oblicima morfema.[59] Prva palatalizacija pogodila je i skupine *sk* i *zg* koje su dale *šč* (*št*) i *žǯ* (*žd*), što se može vidjeti iz primjera:

rusko *ščit*, poljsko *szczyt*, slovensko *ščit*, slovačko, češko, hrvatsko, makedonsko i bugarsko *štit* i staroslavensko *štitъ*[60]

rusko *drožži*, bjelorusko *droždžy*, ukrajinsko *driždži*, poljsko *drożdże*, češko *droždi*, slovačko, starocrkvenoslavensko i bugarsko *droždie* i hrvatsko *drožđe*.[61]

Kao što je razvidno, u pojedinim su se slavenskim jezicima iz praslavenskih refleksa *šč* i *žǯ* razvile skupine *št* i *žd*. Upravo se razvoj u tim skupinama uzima kao najjači dokaz da je palatalizacija *g* išla preko stupnja *ǯ*, tj. *g* → *g'* → *ǯ* → *ž*. I starocrkvenoslavenski se oblik prvog lica glagola *izgъnati*, koji glasi *iždenǫ*, može najlakše i najjednostavnije objasniti preko tog stupnja.[62] Prva je palatalizacija provedena i ispred kliznika *j* koji je najbliži suglasnički srodnik samoglasnika *i*. Tako imamo, na primjer, *duhъ* – *duša* (←**duhja*), *plakati* – *plačǫ* (←**plakjǫ*) itd.

Rezultati su prve palatalizacije jednaki u svim slavenskim jezicima.[63] Samo su se skupine *sk* i *zg* različito razvijale u raznim jezicima, osobito skupina *žǯ* koja je postala od *zg*. Jedino su lehitski jezici očuvali praslavenske skupine *šč* i *žǯ* nepromijenjenima. Istočnoslavenski jezici čuvaju *šč*, a refleksi skupine *žǯ* različiti su. Kao što se vidi iz navedenoga primjera, u ruskome je *žž*, a u bjeloruskome i ukrajinskome *ždž*. Manji broj čeških i slovačkih govora također čuva obje skupine, ali su u većini govora pojednostavnjene u *št'* i *žd'*. I neki donjolužičkosrpski govori čuvaju te skupine, a u većini su promijenjene u *šć* i *ždz'*. Stanje je još nejasnije i složenije u južnoslavenskim jezicima. Općenito se može reći da su u starocrkvenoslavenskome, makedonskome, bugarskome i

---

59 Vidjeti poglavlje 1.11.

60 Usp. litavsko *skiētas* 'traverza (potporna greda)' i latvijsko *šķiêts* '(tkalačko) brdo'.

61 Usp. slovensko i hrvatsko *drozga*.

62 Usp. *gъnati* – *ženǫ*.

63 Usp. Stieber 1969. str. 67.: *Pierwsza palatalizacja tylnojęzykowych wraz ze zmianą miękkich* ***k g x na š ž č*** *była zmianą ogólnosłowiańską. Dotąd nie udało się znaleźć żadnego zabytku ani dialektu, w którym by były jakieś odstępstwa od tego »prawa językowego« (pominąwszy oczywiście późniejsze wyrównania analogiczne).* (Prva palatalizacija stražnjojezičnih (glasova) zajedno s promjenom mekih *k g h* u *š ž č* bila je općeslavenska promjena. Dosad nije pronađen nijedan spomenik ni dijalekt u kojemu bi bilo bilo kakvih odstupanja od toga 'jezičnog zakona' /izuzevši, dakako, kasnija analoška ujednačivanja/.)

srpskome refleksi *št* i *žd*. U hrvatskome je stanje još složenije. U književnom jeziku razvoj je bio različit, u čakavskom i ikavskom štokavskom refleksi su *šć* i *žđ*. Književni je hrvatski jezik (iako je zamijenio *šč* sa *št* u primjerima kao što je *štit*) sačuvao praslavensko *šč* u umanjenicama ženskog roda koje se tvore sufiksom *-ica*: *daščica* (*daska*), *treščica* (*trijeska*), *guščica* (*guska*) itd. Slovenski književni jezik i većina dijalekata čuvaju *šč*, samo je u manjem broju narječja refleks *šć* (kao čakavski), a u nekoliko govora je samo *š*. Skupinu *žǯ* čuvaju samo govori u Prekmurju i istočnoj Štajerskoj, a drugdje je pojednostavnjena u *ž*.

Jednakost rezultata u svim slavenskim jezicima pokazuje da je prva palatalizacija provedena vjerojatno prije seobe Slavena u povijesne postojbine, a to znači vjerojatno prije 500. g. Znamo da je provedena i u nekim posuđenicama iz germanskih jezika koje su vjerojatno posuđene nakon raspada gotskog carstva koje su srušili Huni 375. g. Pokazuju to hrvatska riječ *šljem* (prema germanskomu **helmaz*), češka riječ *šat* i poljska *szata* (prema germanskomu **hētaz* 'odjeća') te starocrkvenoslavenske riječ *žlĕsti*, *žlĕdǫ* (prema germanskomu *geld-*) i *čędo* (prema germanskomu **kinda-*). To znači da je promjena najvjerojatnije izvršena tijekom 5. st. Potvrđuju to i toponimija i hidronimija na području gornjega toka Dnjepra koje su Slaveni kolonizirali vjerojatno u drugoj polovici 5. st. Prije su na tom području obitavali Balti. Susrevši se s baltičkim imenima rijeka *Vilkesà*, *Akesa*, *Laukesà* i *Merkys*, zamijenili su ih tako da se te rijeke danas u ruskome zovu *Volčesa*, *Očesa*, *Lučesa* i *Merečь*.[64] To znači da je promjena još bila živa i u drugoj polovici 5. st. Do 6. i 7. st., kada su Slaveni stigli na jug do Grčke i Jadrana, ta je promjena već bila završena. Pokazuje to činjenica da se slavenske riječi u grčki preuzimaju u palataliziranom obliku, pri čemu se *č*, *ž* i *š* zamjenjuju sa *c*, *z* i *s*: Σίρακον = *Široko*, Τσερνίτσα = *Čьrnica*, Μουτσίλα = =*Močilo*, Βερσίτσι = *Vьršьcь* itd.,[65] kao i činjenica da latinski toponimi na istočnoj jadranskoj obali podliježu drugoj palatalizaciji velara, a ne prvoj: vulgarnolatinsko *kers-* daje hrvatsko *Cres*, latinsko *Cissa* postalo je *Caska* (← **cĭs* + *ĭska*), *civitatem* postaje *Cavtat*, *Genta* postaje *Zeta*, a vulgarnolatinsko ime rijeke u Koruškoj *Gila* postalo je u slovenskom *Zilja*.[66] Na temelju tih podataka i na temelju činjenice da su za provođenje jezične promjene potrebna najmanje tri naraštaja, tj. otprilike 75

[64] Usp. Stieber 1969: 67 i Shevelov 1965: 252.

[65] Usp. Stieber 1969: 67 i Shevelov 1965: 251. Da su u to vrijeme na tome mjestu u praslavenskome još bili velari, ne bi bilo potrebe za takvom zamjenom.

[66] Usp. Bidwell 1961: 123. – 124. i Skok 1928. – 1929: 62.

godina, Arnošt Lamprecht zaključuje da se ta palatalizacija zbivala približno između 400. i 475. g. (± 25 godina).[67]

5.6. Prilagodba samoglasnika (prijeglas)

Zbog tendencije k sinharmonizmu postalo je nemoguće u praslavenskom da iza palatalnog suglasnika bude stražnji samoglasnik. To se stanje ispravlja prijeglasom (*Umlautom*), tj. zamjenom stražnjeg samoglasnika odgovarajućim prednjim samoglasnikom. Visoki stražnji zamjenjuje se visokim prednjim, a nevisoki stražnji nevisokim prednjim. Ta se promjena događa iza prve palatalizacije velara, ali prije monoftongacije diftonga. To znamo po tome što diftong *ai* daje obično *ě*, ali iza palatala *i* (← *ei*). Valja napomenuti da je u to vrijeme jedini izvorni praslavenski palatalni suglasnik koji se može naći ispred stražnjeg samoglasnika kliznik *j*. Primjeri su te promjene:

**sjūti* → **sjīti* → *šiti*

**jugă* → **jĭgă* → **jъgo* → *igo* (češki *jho*)

**jăgă* → **jegă* → *jego*[68]

**pălja* → *polje*

**kănjămĭ* → *konjemъ*

**mărjă* → *mor'e*

**zemljai* → **zemljei* → *zemlji* (dat. jd.)[69] itd.

Valja, međutim, upozoriti da dugo *ē* (poslije *ě*) pošto je palataliziralo velare, iza palatala i *j* postaje stražnje i često se izjednačuje sa *a*. Kao primjere te promjene možemo navesti starocrkvenoslavenske riječi: *ležati*

---

[67] Usp. Lamprecht 1987. str. 41.: *Na základě všech těchto dat a s přihlédnutím k tomu, že každá hlásková změna má svůj počátek, průběh a konec, jak řekl slovenský slavista L'. Novák, a provádí se přibližně 75 let (což jsou tři generace), soudíme, že I. palatalizace probíhala přibližně v rozmezi let 400 – 475 (± 25 let) n. l.* (Na temelju svih tih podataka i s obzirom na to da svaka glasovna promjena ima svoj početak, tijek i kraj, kako je rekao slovački slavist L'. Novák, i provodi se približno 75 godina (što su tri naraštaja), mislimo da se prva palatalizacija zbivala približno između 400. – 475 g. /± 25 godina/.)

[68] Nasuprot tomu, genitiv jednine pokazne zamjenice *tъ* glasi *togo* (← **tăgă*).

[69] Prema **genai* → **ženai* → *ženě*.

(← **legētei*), *kričati* (← **krikētei*), *žarъ* (← **gēr-*)[70] itd. F. V. Mareš pretpostavlja da je prvotno i dugo *ā* iza palatala postalo *ē* (ili *ě*), za što nalazi potkrjepu u staroslavenskim glagoljskim tekstovima koji pišu *zmiě* (← *zmija*). Prema njegovu mišljenju to nije prvotno samo makedonska, već općeslavenska pojava.[71] Međutim, u većini se slavenskih dijalekata (jezika) ta promjena ili nije dogodila ili je (ako slijedimo Mareša) poslije bila poništena promjenom koja je svako dugo *ē* pretvorila u *a* iza palatala. Shevelov smatra da je ta promjena izvršena prije monoftongacije diftonga jer ne zahvaća jat koje je postalo monoftongacijom.[72] Važna je posljedica promjene *ē* u *ā* iza palatala to da je ta promjena palatalne suglasnike postale prvom palatalizacijom, koji su prije toga bili samo položajne inačice velara, učinila posebnim fonemima jer su se zbog nje pojavile nepredvidljive opreke između palatala i velara, tj. u istoj su se okolini (ispred *a*) mogli pojaviti i *k* i *č* i *g* i *ž*.[73] Treba još spomenuti da se prilagodba samoglasnika primjenjuje i iza glasova *c*, *z* i *s* postalih trećom palatalizacijom velara.[74]

5.7. Monoftongacija diftonga

U prvom razdoblju (do prve palatalizacije velara) zakon otvorenih slogova nije se odnosio na slogove zatvorene poluvokalima i sonantima. Nakon prve palatalizacije pod utjecaj tog zakona došli su i takvi slogovi, dakle i diftonzi. Kako ne bi narušavali zadanu slogovnu strukturu, dvoglasi su morali biti uklonjeni iz sustava. To se zbivalo na dva načina: 1. ako je iza diftonga bio suglasnik ili ako je diftong bio na kraju riječi, samoglasnik i prateći poluvokal stapali su se u jedan, dugi samoglasnik, tj. jednoglas (monoftong) i otuda naziv te promjene monoftongacija diftonga. 2. ako je iza diftonga bio samoglasnik, došlo je do preslogovljivanja; poluvokal je postao suglasnik *j* ili *w* i nije više funkcionirao kao dio dvoglasa. Drugim riječima, dvoglas je razbijen na dvije neovisne jedinice. Na primjer, oblici glagola **poitei* promijenili su se tako da je navedeni infmitivni oblik u starocrkvenoslavenskome

---

[70] Usp. starocrkvenoslavenski glagol *goréti* koji je izveden od istoga korijena u prijevojnom o-stupnju.

[71] Usp. Mareš 1969: 25.

[72] Usp. Shevelov 1965: 261.

[73] Usp., npr., starocrkvenoslavenske riječi *kaditi* : *čarati*, *ležati* : *lěgati* i sl.

[74] Vidjeti poglavlje 6.2.

postao *pěti*, a u prvom licu jednine prezenta, gdje je dvoglas bio ispred samoglasnika, razvoj je tekao drukčije: **poiōm* → *pojǫ*. Tako se pojavila smjena i u oblicima toga glagola. U to vrijeme, kao što smo vidjeli, praslavenski je imao četiri dvoglasa. Monoftongacijom *au* postaje *ū* (tzv. drugo *u*), *ai* obično prelazi u *ē* koje poslije postaje *ě*,[75] *ei* uvijek postaje *ī*, a *eu* se pretvara u *(j)ū*. Primjeri su te promjene:

**painā* → *pěna*
**rănkai* → *rǫcě*[76]
**kainā* → *cěna*[77]
**weidăs* → *vidъ*[78]
**eitei* → *iti*
**sausăs* → *suhъ*[79]
**raudăs* → *rudъ*[80]
**dausăs* → *duhъ*
**leubăs* → *ljubъ*
**seujăs* → *šujь*
**keudă* → *čudo* itd.

Slavenske su podudarnosti za diftong *eu* sporne. Neki istraživači (npr. Meillet i Hujer) pretpostavljaju da su i kratko i dugo *eu* dali *u*, neki drugi (npr. Mikkola i Weingart) da je kratko *eu* dalo *u*, a dugo *ēu* da je dalo *ju* (ili *ü*). Treći (npr. Zubatý, Endzelin, Vondrák, Vaillant) pretpostavljaju da su se i kratki i dugi diftong razvili u *u* kada je u slogu iza njih stražnji samoglasnik, a u *ju* (*ü*) kada je u slogu iza njih prednji samoglasnik.[81] Problem je osobito težak jer je malo pouzdanih primjera i jednoga i drugoga tipa (i kratkih i dugih), a u mnogim primjerima nedostaje usporedni materijal iz drugih jezika. Određenu je ulogu u usložnjavanju stanja mogao imati i prijevoj, kao i analogija. Lamprecht tu računa s kasnijim otvrdnućem prvotnoga *ü* u nekim primjerima, npr.

---

[75] Diftong *ai* koji se nalazio iza palatala i *j* već je prije promijenjen prilagodbom samoglasnika u *ei*, pa se stoga i razvija kao i stari diftong *ei*.
[76] Usp. litavsko *rañkai* (dat. jd.).
[77] Usp. litavsko *kainà*, grčko ποινή, latinsko *poena*, avestičko *kaēnā* itd.
[78] Usp. litavsko *véidas*.
[79] Usp. litavsko *saũsas*.
[80] Usp. litavsko *raũdas*.
[81] Usp.: Shevelov 1965: 273 i Mareš 1969: 37. Shevelov smatra da su oba objašnjenja anakronična.

u riječi *pluća*.[82] Shevelov pak zaključuje da je *eu* na svim položajima dalo *ju*, neovisno o intonaciji ili glasovnoj okolini.[83] Valja isto tako istaknuti da Mareš objašnjava promjenu *au* u *ū* preko prijelaznog stupnja *ō* i kao potvrdu tom objašnjenju navodi činjenicu da se pri usvajanju stranih riječi dugo *ō* obično preuzima kao *u*, a *u* pak kao *y* (poslije u hrvatskome *i*).[84]

U tri morfološke kategorije na kraju riječi *ai* se nije promijenilo u *ē* (poslije *ě*), kako bi se očekivalo, već u *ī*. Te su tri kategorije: 1. nominativ množine imenica muškog roda o-osnova, 2. nominativ množine muškog roda pridjeva i zamjenica i 3. drugo i treće lice jednine imperativa. Tako od prajezičnoga **stălai*, umjesto očekivanoga starocrkvenoslavenskog oblika **stolě* postaje *stoli*, od **wl̥kʷoi*, umjesto **vьlcě*, imamo *vьlci*,[85] **năvai* postaje *novi*, a ne **nově*, **bherois*[86] i **nesais* postaju *beri* i *nesi*, a ne **berě* i **nesě*.[87] Obično se kao razlog za to odstupanje navodi uzlazna (akutna) intonacija. Navodno je pri takvoj intonaciji težište od početka bilo na drugom dijelu dvoglasa koji je onda i prevladao.[88] Takva je intonacija bila samo u te tri kategorije, a u ostalim je oblicima s tim diftongom bila silazna intonacija.

Svi su samoglasnici koji su postali monoftongacijom bili dugi, a oni koji su postali od u-diftonga i labijalizirani (zaobljeni). Novi su se samoglasnici u potpunosti izjednačili s odgovarajućim naslijeđenim samoglasnicima i u daljnjem se razvoju ponašaju jednako, tj. novonastalo se *ē* izjednačilo sa starim (i oba su dala jat), a novonastalo *ī* sa starim dugim *ī*. To jedino nije bio slučaj s novim *ū* koje se od starog *ū* razlikovalo labijaliziranošću i stoga se nije moglo s njime stopiti. Upravo unošenjem tog samoglasnika u fonološki sustav stari je samoglasnički sustav bio narušen i položena je osnova za kasniju preobrazbu cijeloga samoglasničkog sustava i za moguću labijalizaciju kratkoga *a*. Ali ta se promjena dogodila poslije, negdje oko 800. g. To, međutim, nije jedina promjena koja je nastupila u fonološkom sustavu praslavenskoga. Promjenom *ai* u *ē* i *ī* ponovno se pojavljuju prednji samoglasnici iza straž-

---

[82] Usp. Lamprecht 1987, str. 43: *V některých případech místo ˡu máme u. Buď tu jde o sekundární ztvrdnutí, ..., nebo tu musíme předpokládat ău, které dalo náležitě u.* (U nekim slučajevima umjesto ˡu imamo *u*. Tu se radi ili o sekundarnom otvrdnuću, ..., ili moramo pretpostaviti *ău* koje je dalo pripadajuće mu *u*.)

[83] Usp. Shevelov 1965: 275.

[84] Usp. Mareš 1969: 36 – 37.

[85] Usp. litavsko *vilkaĩ* i grčko λύκοι.

[86] Usp. grčko φέροις i gotsko *berais*.

[87] Nasuprot tome, u množini je **beraite* → *berěte* i **nesaite* → *nesěte*.

[88] Usp., npr.: Shevelov 1965: 288 i Lamprecht 1987: 44.

njih suglasnika (velara), što narušava slogovnu harmoniju i izravno izaziva drugu palatalizaciju velara. Monoftongacija je važna i zbog toga jer je to posljednja praslavenska promjena. Sve su glasovne promjene iza nje općeslavenske, što znači da su im rezultati na različitim područjima djelomice različiti. Grafički se učinak monoftongacije može prikazati kao:

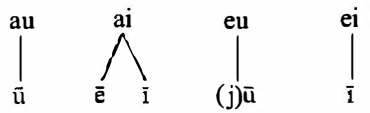

Monoftongacija je promjena koja se događala nakon prve palatalizacije. To vidimo po tome što njome nastali prednji samoglasnici nisu izazivali prvu, već drugu palatalizaciju velara. Time smo utvrdili njezinu relativnu kronologiju u odnosu prema drugim promjenama. Pogledajmo sada što možemo reći o njezinoj apsolutnoj kronologiji. Budući da je prva palatalizacija izvršena u 5. st., možemo pretpostaviti da su diftonzi još postojali oko 500. g. Potvrđuju to i neke posuđenice u slavenski. Očito je, na primjer, da su latinsko *Poetovio* Slaveni preuzeli s dvoglasom *ou* koji se ispred suglasnika *j*, što je postao od *i* ispred samoglasnika, poslije monoftongirao kao *u*, pa tako danas imamo *Ptuj*, a nisu ga preuzeli kao skupinu *ov*.[89] U to se vrijeme, kao što smo vidjeli u poglavlju 5.1., latinsko dugo *u* preuzimalo kao *ū* koje je zatim prešlo u *y*, a poslije je u hrvatskom dalo *i*, npr. *Pastūra* daje hrvatsko *Postire*, *Tragūrium* postaje *Trogir* itd. Istodobno se i latinsko zatvoreno dugo *ō* preuzimalo kao *ū* i poslije je preko *y*, u hrvatskome postalo *i*. Tako je *Rōma* postalo *Rim*, *Albōna Labin*, a *Salōna Solin*. Na slavenskom istoku takvo datiranje monoftongacije potvrđuje već spomenuti ruski hidronim *Lučesa* posuđen iz baltičkoga *Laukesà*[90] i bjeloruski hidronim *Huja* posuđen iz litavskoga *Gaujà*. Već oko 600. g. (krajem 6. st.) znamo da je diftong *au* prešao u *u*, tj. da je diftongacija završena jer se latinsko *au* preuzima kao *ăv* (poslije *ov*). Tako se latinska imena mjesta *Lauretum* i *Lauranum* posuđuju u hrvatski kao *Lovret* i *Lovran*, a naziv ribe *aureata* posuđen je kao *ovrata* ili (s članom *l*) *lovrata*.[91] Kao dokaz da je monoftongacija bila završena u 6. st., Stieber navodi ime slavenskoga kneza koje se u grčkim dokumentima pojavljuje u obliku *Κελάγαστος*, čije *e* upućuje na monoftongirano *Cělogostъ*, a ne na stariji

[89] Usp. njemački naziv toga mjesta *Pettau*.
[90] Vidjeti poglavlje 5.5.
[91] Usp. Bidwell 1961: 119 – 120 i Stieber 1969: 23 – 24.

praslavenski oblik prije monoftongacije **Kailăgăstĭ*.[92] Uzmemo li sve to u obzir, možemo zaključiti da je u pravu Arnošt Lamprecht kad pretpostavlja da je monoftongacija difŧonga izvršena nedugo iza 500. g., vjerojatno između 525. i 600. g. (± 25 g.).[93]

[92] Usp. Stieber 1969: 24. Vidjeti također i Lamprecht 1987: 45.
[93] Usp. Lamprecht 1987: 45.

6. OPĆESLAVENSKE PROMJENE

6.1. Druga palatalizacija velara

Druga je palatalizacija velara izravna posljedica monoftongacije diftonga ili, točnije, promjene *ai* → *ē* i *ai* → *ī*. Dok su skupine **kai*, **gai* i **hai* bile u skladu s načelom slogovne harmonije, tom promjenom nastaju skupine **kē*, **gē*, **hē*, **kī*, **gī* i **hī*, koje narušavaju slogovnu harmoniju jer se u njima velarni suglasnik nalazi ispred prednjeg samoglasnika, a to praslavenski jezik nije podnosio. Ta je suprotnost uklonjena palataliziranjem velarnih suglasnika, kao i pri prvoj palatalizaciji. Jedino su rezultati te palatalizacije drukčiji i nisu jednaki na cijelome slavenskom području, već se pokazuju prve dijalekatne razlike. Obično se i ta palatalizacija opisuje tako da su velari najprije umekšani, a tek zatim (možda zajedno s onima koje je pogodila treća palatalizacija) sibilarizirani.[1] Tradicionalno se pretpostavlja da su refleksi druge palatalizacije bili *k* → *c* i *g* → *ʒ* na cijelome slavenskom području i da je tek poslije došlo do pojednostavnjenja *ʒ* → *z* na najvećem dijelu slavenskog ozemlja. Staro se *ʒ* sačuvalo samo u nekim lehitskim govorima (pomoranskim i kašupskim) i u zapadnomakedonskim govorima oko Ohrida. Čini se da je to *ʒ* bilo živo još u Ćirilovo vrijeme i da je on stoga za njega stvorio posebno slovo u glagoljici (*ʒělo*), koje se poslije rabi samo u značenju broja 8. Već najstariji kanonski glagoljski spomenici često zamjenjuju to slovo običnim *z*, a ćirilični gotovo redovito kao refleks druge palatalizacije imaju obično *z*. To pokazuje da je prvotni refleks *ʒ* već vrlo rano zamijenjen, barem na slavenskom jugu, sa *z*. Osim pri zamjeni *ʒ* sa *z*, dijalekatne se razlike ponajviše očituju pri promjeni *h* koje je u zapadnoslavenskim jezicima dalo *š*, a drugdje *s*. Evo nekoliko primjera druge palatalizacije:

**kailăs* → **kēlăs*: stsl. *cělъ*, polj. *cały*, češ. *celý*, ukr. *cilyj*, hrv. *cijel*

**kainā* → **kēnā*: stsl. *cěna*, polj. *cena*, sln. *cena*, ukr. *cina*, hrv. *cijena*

[1] Često se ta promjena i zove sibilarizacijom.

**gailă* → **gēlă*: stsl. *zělo*, sln. *zelo*

**hairăs* → **hērăs*: sln. *ser*, rus. *seryj*, ukr. *siryj*, češ. i slk. *šerý*, polj. *szary* 'siv'[2]

Druga je palatalizacija na velikom dijelu slavenskoga područja zahvatila i skupine *kv* i *gv*. Ta je promjena provedena u južnoslavenskim jezicima i, uz neke iznimke, u istočnoslavenskim jezicima, a uopće nije provedena u zapadnoslavenskim jezicima. Drugim riječima, u zapadnoslavenskim su jezicima, ali i u mnogim ruskim i ukrajinskim govorima, *kv* i *gv* ostali nepromijenjeni. Drugdje je *kv* dalo *cv*, a *gv* je postalo *zv* koje je poslije promijenjeno u *zv*. Primjeri su promjene tih skupina riječi:

**kvaitās* → **kvētās*: stsl. *cvětъ*, sln. *cvet*, hrv. *cvijet*, bug. *cvjat*, rus. *cvet*, blr. *cvet*, ukr. *cvit/kvitka*, češ. *květ*, slk. *kvet*, ls. *kwět*, polj. *kwiat*[3]

**gvaizdā* → **gvēzdā*: stsl. *zvězda*, sln. *zvezda*, hrv. *zvijezda*, bug. *zvezda*, rus. *zvezda*, češ. *hvězda*,[4] slk. *hviezda*, dls. *gwězda*, gls. *hwězda*, polj. *gwiazda*[5]

Različiti su razvoj tih skupina istraživači objašnjavali različito. Neki su, poput Šahmatova, pretpostavljali različit izgovor labijalnih frikativa među južnoslavenskim i istočnoslavenskim jezicima s jedne strane i zapadnoslavenskim jezicima s druge strane. Drugi su, poput Ekbloma, tu razliku objašnjavali različitim izgovorom skupina *kv*, *gv*,[6] a treći su,

---

[2] Od starijega **skoiros*. Usp. staronordijski *skaera* 'sumrak, svitanje'. Najprije je premetanjem **sk* prešlo u **ks*, a zatim pravilom ruki *s* u *h*. Nakon toga je skupina **kh* pojednostavnjena, a nakon monoftongacije drugom je palatalizacijom *h* promijenjeno u *s* (*š*).

[3] Oblike *kvet/kvetka* u ruskim govorima oko Tule i Voroneža neki objašnjavaju kao rezultat kolonizacije iz ukrajinskoga Polesja.

[4] U češkom se jeziku praslavensko *g* promijenilo u *h* u 12. – 13. st. Usp. Stieber 1969: 71 i Lamprecht 1987: 177.

[5] Ukrajinski i bjeloruski nemaju više tu riječ. Ona je u ukrajinskome zamijenjena sa *zorja/zirka*, a u bjeloruskome sa *zara/zarka*.

[6] U zapadnoslavenskim su se jezicima, prema Ekblomu, *k* i *v* u skupini *kv* izgovarali kao dva jasno odvojena i različita glasa, dok se u istočnoslavenskim i južnoslavenskim ta skupina shvaćala kao jedinstven glasovni sklop, tj. kao neka vrsta afrikate. Zbog toga su se u južnoslavenskim i istočnoslavenskim jezicima *k* i *g* u tim skupinama palatalizirali, a u zapadnoslavenskim jezicima nisu. Slično razvoj tih skupina objašnjava i F. V. Mareš. Prema njegovu su tumačenju na dijelu slavenskoga jezičnog područja skupine *kw*, *gw* i *hw* reinterpretirane kao labijalizirani *kʷ*, *gʷ* i *hʷ* na svim položajima, što je omogućilo njihovu palatalizaciju pred *ě* i *i* čime su nastali labiopalatalizirani suglasnici. Ta se promjena prema Marešu

poput Van Wijka i Trubeckoga, objašnjavali zapadnoslavensku depalatalizaciju s pomoću disimilacije.[7] Valja reći da bi se logično očekivalo da je do usporednog razvoja došlo i u skupini **hv*, ali za tu skupinu postoji samo jedan siguran primjer koji doista potvrđuje to očekivanje, a to je nominativ množine imenice *vlъsvi*.[8] Stoga nema mnogo smisla raspravljati o palatalizaciji skupine **hv*.

Osobit je i razvoj velara *k* i *g* u skupinama **sk* i **zg*. Istraživači se slažu da su prvotni refleksi tih skupina u južnoslavenskim jezicima bili *sc* i *zʒ*. U starocrkvenoslavenskim je tekstovima razvidna težnja ka disimilaciji tih skupina u *st* i *zd*, što je osobito karakteristično za *Assemanijevo evanđelje* i *Suprasaljski zbornik*. Ta je težnja prema Shevelovu odraz stanja u makedonskim i bugarskim dijalektima.[9] Tako su u lokativu jednine imenica *paska*, *dъska* i *dręzga* zabilježeni oblici *pastě*, *dъstě* i *dręzdě*. Drukčiji je bio razvoj na početku riječi gdje je zadržan prvotni refleks *c*, ali je otpalo *s* koje je bilo ispred njega. Tako hrvatskomu *cijepati* (← **skaip-*), slovenskomu *cepati*, makedonskomu *cepi* i bugarskomu *cepja* odgovara poljsko *szczepać*, staročeško *ščiepati* (suvremeno *štípati*), donjolužičkosrpsko *šćěpaś*, gornjolužičkosrpsko *šćěpać* i ukrajinsko *skípka*; hrvatskomu *ceriti* (← **skair-*) odgovara poljsko *szczerzyć*, češko *štěřiti*, donjolužičkosrpsko *šćěriś*, gornjolužičkosrpsko *šćěrić* i ukrajinsko *skíryty*; hrvatskomu *cigli* (← *scěglь*) odgovara poljsko *szczegół*, češko *štíhlý* i slovačko *štíhly*. Kao što je razvidno iz navedenih primjera, u zapadnoslavenskim je jezicima (osim možda u srednjoslovačkim dijalektima) refleks tih skupina bio *šč* i *žʒ* i to ne samo na početku riječi, već i na kraju osnove u oblicima čiji je nastavak sadržavao jat ili *i* koji su potekli od diftonga. Tako su u staročeškim tekstovima zabilježene opreke *vojsko – u vojšče, nebeský – nebeščí*, a u staropoljskima *Polska – w Polszcze* i *deska – na deszcze*. U češkom su se i slovačkom refleksi u oba položaja promijenili u *št'* i *žd'*.[10] U poljskom je na početku riječi ostao izvorni refleks, a na kraju osnove je pod utjecajem pravilne smjene *k : c* (*ręka – ręce*) glas *c* uveden i u skupinu **sk* (a vjerojatno i glas *ʒ* u skupinu **zg* umjesto izvornoga *ʒ́*), tako da u suvremenome poljskom od 18. st. imamo *w Polsce* i *na desce*. U lužičko-

---

širila sa slavenskog juga prema sjeveroistoku, a sa zapada se širila sklonost razlaganju labijaliziranih suglasnika na sastavne dijelove. Usp. Mareš 1969: 65 – 67 i Lamprecht 1987: 47.

[7] Više o tome vidjeti u: Birnbaum 1956.

[8] Prema nominativu jednine *vlъhvъ* 'čarobnjak'.

[9] Usp. Shevelov 1965: 297.

[10] Najvjerojatnije u 14. ili 15. st. Usp. Lamprecht 1966: 86 i Stieber 1969: 72.

srpskom je prvotni refleks *ʒ koji je drugom palatalizacijom postao od *g*, kao i u većini slavenskih jezika, promijenjen u *z*. Jedino je *ʒ* u skupini *zʒ* koja je postala od **zg* zadržano tako da lokativ jednine imenice *rozga* glasi danas *rozdze*. Sporno je objašnjavanje istočnoslavenskog stanja. U kijevsko-poleškoj skupini dijalekata iz kojih su se razvili suvremeni južnobjeloruski i sjevernoukrajinski dijalekti skupina **sk* ostala je na početku riječi nepromijenjena, jedino je *k* umekšano (*k'*). Na kraju osnove smjenjuju se u tim govorima *sk'* i *sc*.[11] U ostalim je istočnoslavenskim dijalektima na oba položaja refleks *sc*. Teorijski gledano, *k'* koje se pojavljuje u kijevsko-poleškim dijalektima je ili nastavak izvornog stanja, tj. pokazatelj da se u njima ta skupina nije promijenila, ili se razvilo naknadno iz prvotno palataliziranog refleksa. Većina se istraživača slaže da je druga mogućnost vjerojatnija, ali se ne slažu oko toga koji je bio izvorni istočnoslavenski refleks druge palatalizacije u skupini **sk*. Na temelju oblika *v Vitebьšče* i *u Smolenьšče*, koji se pojavljuju u nekim staroruskim tekstovima, kao i na temelju riječi kao što su ukrajinsko *ščepýty* i bjelorusko *ščéric'*, poljski je slavist Tadeusz Lehr-Spławiński pretpostavio da je prvotni refleks palatalizacije skupina **sk* i **zg* u istočnoslavenskim jezicima jednak kao u zapadnoslavenskim, tj. da je riječ o zajedničkoj izoglosi koja je dijelila sjevernoslavenske dijalekte od južnoslavenskih, a ne zapadnoslavenske od istočnoslavenskih i južnoslavenskih. Današnji istočnoslavenski refleks *sc* objašnjavao je velikim crkvenoslavenskim utjecajem.[12] Nasuprot tome, George Shevelov smatra da je prvotni istočnoslavenski refleks bio *sc*, kao i u južnoslavenskim jezicima. U istočnoslavenskim jezicima nije otpalo početno *s*, a u kijevsko-poleškim se dijalektima *sc*, kao i u istočnim južnoslavenskim jezicima, promijenilo u *st'*, ali ne samo unutar riječi, već i na početku. Nakon toga je, daljnjom disimilacijom, od *st'* postalo *sk'*. Poslije je unutar riječi morfološkim jednačenjem i utjecajem drugih istočnoslavenskih dijalekata, *sk'* zamijenjeno sa *sc'*. Sporadična pojava *šč* umjesto očekivanog *sc* na kraju osnove nema prema Shevelovu nikakve veze s refleksima druge palatalizacije, već je samo pokazatelj nerazlikovanja šuštavih i siktavih suglasnika, što je karakteristično za pskovsko područje (u širem smislu). Ukrajinske i bjeloruske riječi s početnim *šč* objašnjava međusobnim djelovanjem oblika s različitim prijevojnim stup-

[11] Vjerojatno je *sc* tu rezultat kasnijega morfološkog jednačenja i utjecaja drugih istočnoslavenskih dijalekata. Kao ilustraciju da se *k* iza *s* ponaša u tim dijalektima drukčije nego na drugim položajima Shevelov 1965: 298 iz nekoga staroruskog teksta navodi skupinu *vъ rusьskéi storoně veliceі* 'u velikoj ruskoj zemlji'.

[12] Usp. Stieber 1969: 72 – 73.

njevima korijenskih samoglasnika, tj. kao miješanje refleksa prve i druge palatalizacije.[13]

Novija dijalekatna istraživanja na današnjem sjeverozapadu Rusije, oko Pskova i Novgoroda, što je u vrijeme provođenja druge palatalizacije bio najudaljeniji sjeveroistočni kutak do kojega su se proširili Slaveni, pokazala su da u tom području u naznačeno vrijeme druga palatalizacija nije djelovala, ili ako jest, onda je to bilo malo poslije i sa smanjenom pravilnošću ili su se pak pojedinačni palatalizirani oblici širili na sjever i bili pojedinačno prihvaćeni. Svakako, promjena je u tom dijelu vrlo nepravilna. Čini se da je na području tzv. istočnonovgorodskih govora druga palatalizacija bila provedena, ali je vrlo rano započeo proces ujednačivanja kojim su postupno uklanjani njezini rezultati.[14] Na području staropskovskoga narječja – a povijesno je to sjever područja na koje su se doselili pripadnici plemena Krivića – druge palatalizacije uopće nije bilo. Tu su se velari *k*, *g* i *h* samo umekšali, ali se nisu sibilarizirali.[15] Stoga se u novgorodskim zapisima na brezovoj kori palatalizirani oblici pojavljuju samo u formulama crkvenog ili službenog karaktera, za razliku od knjiške pismenosti u kojoj prevladava općestaroruska norma s palataliziranim oblicima.[16] U tom narječju druga palatalizacija nije provedena ni u skupinama **kv*, **gv* i **hv*. Sve to pokazuje da se promjena širila od juga prema sjeveru te da je onda negdje izgubila snagu i prestala djelovati.

Razmjerno je lako odrediti i relativnu i apsolutnu kronologiju druge palatalizacije. Budući da je ovisna o monoftongaciji diftonga *ai* i budući da ta monoftongacija mora biti mlađa od prve palatalizacije, jasno je da je druga palatalizacija mlađa od prve. Druga je palataliza-

---

[13] Usp. Shevelov 1965: 298 – 299.

[14] Usp. Zaliznjak 1995: 37.

[15] Tezu da u sjevernokrivičkom narječju nije bilo druge palatalizacije postavila je 1966. Sofia M. Gluskina. O tom problemu vidjeti također i u: W. Vermeer 1986. i Zaliznjak 1995: 37 – 38.

[16] Usp. Zaliznjak 1995., str. 38: *V novgorodksih berestjanyh gramotah otsutstvie effekta vtoroj palatalizacii javljaetsja normoj – v otličie ot novgorodskoj knižnoj pis'mennosti, gde v dannom punkte sobljudajutsja, hotja i s narušenijami, normy standartnogo dr.-r. jazyka. V berestjanyh gramotah slovoformy s effektom vtoroj palatalizacii vstrečajutsja počti isključitel'no v formulah (ili terminah) cerkovnogo ili oficial'nogo haraktera:* ... (U novgorodskim zapisima na brezovoj kori odsutnost je druge palatalizacije norma, za razliku od novgorodske knjiške pismenosti gdje se u toj točci, iako narušena, čuva norma standardnoga staroruskog jezika. U zapisima na brezovoj kori riječi u kojima je provedena druga palatalizacija pojavljuju se gotovo isključivo u formulama (ili nazivima) crkvenoga ili službenoga karaktera: ...)

ci ja po svemu sudeći započela odmah iza monoftongacije (gotovo istodobno s njom), a to znači oko 100 godina po završetku prve palatalizacije. Stoga Arnošt Lamprecht vjerojatno ima pravo kad kaže da je bila provedena između 575 – 650. g. (± 25 godina).[17] Svjedoče o tomu i posuđenice iz stranih jezika kao što su naziv češkoga mjesta *Řezno*, hrvatski nazivi gradova *Cavtat* i *Cres*, slovenski naziv rijeke *Zilja* i druge riječi spomenute u poglavlju 5.5.

6.2. Treća palatalizacija velara

U slavenskim jezicima postoji još jedna palatalizacija velara koja se tradicionalno zove trećom palatalizacijom jer se nekada mislilo da je ona kronološkim redom doista treća. Rezultat te promjene u potpunosti je jednak rezultatu druge palatalizacije: *k* → *c*, *g* → *ʒ (z)* i *h* → *s (š)*, ali su uvjeti u kojima se događa bitno različiti. I to je sve što se sa sigurnošću može reći o toj promjeni. Tradicionalno se smatralo da se ta palatalizacija zbiva u okolini *i*, *ь*, *ę* + *velar* + *samoglasnik* (osim *ъ* i *y*). Dakle, većina se slavista slaže da tu promjenu uzrokuje samoglasnik koji se nalazi ispred velarnog suglasnika. Po tome se ona razlikuje od prve dvije palatalizacije koje su uzrokovane samoglasnikom iza velara. Zato se te dvije palatalizacije smatraju regresivnima, a treća je progresivna palatalizacija velara. Taj je naziv najčešća inačica nazivu treća palatalizacija. Prvi koji je uočio da bi ta palatalizacija mogla biti progresivna bio je poljski slavist Jan Baudouin de Courtenay, (1893. i 1894.). Stoga neki lingvisti tu palatalizaciju i zovu Baudouinova ili de Courtenayeva palatalizacija, ili još kraće BdC.[18] Odmah je bilo jasno da samo lijeva okolina nije dovoljna za objašnjenje te promjene. Stoga je De Courtenay tvrdio da je osim lijeve okoline za tu promjenu važan i naglasak te da se palataliziraju samo velari u slogu ispred naglaska.[19]

---

[17] Usp. Lamprecht 1987: 48.

[18] Usp., npr., Lunt 1997.

[19] Usp. De Courtenay 1894., str. 48: *Wenn der Akzent auf der folgenden Silbe ruhte, dann wirkte der palatale Sonant auf den folgenden hinterlingualen Konsonanten dermassen, dass er ihm eine individuelle Palatalität verlieh; im entgegengesetzen Falle war diese Wirkung zu schwach. um in dem betreffenden Konsonanten eine stetige, unabhängige, individuelle Palatalität zu entwickeln.* (Kada je naglasak na idućem slogu, tada palatalni sonant djeluje na sljedeći stražnjojezični suglasnik tako da na njega prenosi individualnu palatalnost; u suprotnome je slučaju to djelovanje preslabo da bi se razvila postojana, neovisna, individualna palatalnost dotičnog suglasnika.)

Danas je De Courtenayevo objašnjenje općenito zapostavljeno jer je previše protuprimjera koji se ne mogu objasniti na zadovoljavajući način. Stoga je i do danas još uvijek sporna formulacija okoline u kojoj se događala ta promjena. A. Belić (1921.) još je smatrao da naglasak ima neki utjecaj na tu promjenu, ali da je ona dosljedno provedena samo ispred *a* i *o*. Drukčije je tu promjenu opisao R. Ekblom (1935.) tvrdeći da se ona zbiva ako se velar nađe iza *i*, *ь* i *į* (poslije *ę*) te ako iza njega slijedi *į* (= *j*) + *stražnji samoglasnik* (*a, o, y, ъ*). Budući da je, uz male razlike, takvu teoriju zastupao već K. Knutsson (1926.), nazvao ju je njemački slavist Wolf Thümmel (1967.) Ekblomovom ili Ekblom-Knutssonovom teorijom.

Djelovanje treće palatalizacije u starocrkvenoslavenskom i suvremenim slavenskim jezicima najbolje se vidi u refleksima imenskih (nominalnih) formanata *-ĭk-* i *-īk-* (*-ьk-*, *-ik-*) koji u starocrkvenoslavenskom daju *-ьc-* i *-ic-*. Svi su oblici formanta *-ĭk-* u starocrkvenoslavenskome palatalizirani. Na primjer, *otьcь*, *kupьcь*, *telьcь*, *starьcь* itd. U ženskom i srednjem rodu taj se formant pojavljuje mnogo rjeđe. U srednjem rodu imamo imenice na *-ce*: *drvce*, *koljence*, *jajce*, *pivce*, *sunce* itd., a za ženski rod postoji samo nekoliko primjera: *ovьca*, *myšьca*. Promjena *-īk-* → *-ic-* potvrđena je samo u nekoliko imenica srednjeg roda, ali je zato izrazito produktivna u imenicama ženskog roda: *granica*, *grešnica*, *starica*, *magarica* itd. Treća je palatalizacija potvrđena i u određenom broju posuđenica iz germanskih jezika koje su imale formant *-ing-*, npr. **kŭnĭngăs* → *knęzь*, **vītĭngăs* → *vitęzь*, **pēnĭngăs* → *pěnęzь* itd. Isto je tako potvrđena u nizu slavenskih imenica koje su nekad sadržavale skupine *-īnk-*, *-īng-*, *-ĭg-*: **zājīnkăs* → *zajęcь*, **mēsīnkăs* → *měsęcь*, **īngā* → *jęza*, **stĭgā* → *stьza*, **pălĭgā* → *polьza* itd. Konačno, brojne su potvrde treće palatalizacije i u glagolima, osobito u južnoslavenskim jezicima. Na primjer, u starocrkvenoslavenskome: *dvizati – dvignǫti*, *klicati – kliknǫti* itd.

Pažljivijim razmatranjem navedenih primjera može se vidjeti da se u svim slučajevima samoglasnik koji se pojavljuje na površini iza palataliziranog velara može u dubini svesti na indoeuropsko *ă* ili *ŏ*, tj. na praslavensko *ă*. Napominjem da na temelju usporedbe s drugim indoeuropskim jezicima znamo da je nominativni nastavak u ranom praslavenskom za muški rod bio *-os* (u o-promjeni), za ženski *-ā*, a za srednji *-o(d)*. To je, dakako, dovelo do nešto drukčije formulacije treće palatalizacije od one koju smo naveli kao tradicionalnu i od one Ekblomove, a ona glasi:

$$\mathbf{k, g, h} \rightarrow \mathbf{c, z, s} \;/\; \check{\imath} + (\mathbf{N}) — \check{a}$$

Takvu je formulaciju prvi put predložio F. V. Mareš pa se ona stoga i zove Marešova teorija o trećoj palatalizaciji. Tu formulaciju danas prihvaća najviše slavista.

Djelovanje je treće palatalizacije vrlo nedosljedno. Često se ona ne zbiva u okolinama gdje bismo je očekivali, i to ne samo u izdvojenim, pojedinačnim slučajevima, već u cijelim razredima riječi koje inače imaju jednaku glasovnu strukturu kao i one koje podliježu toj promjeni. Na primjer, formant *-ĭk-* mijenja se u *-ьc-* u riječima kao što je *otьcь*, ali ne u riječima kao što su **rǎnkĭkā*, koje poslije daju *rǫčьka*, *grěšьka* i sl. Pitanje je i zašto se *-ĭk-* mijenja u *-ic-* u *grěšьnica*, ali ne u *grěšьnikъ* i sl. i zašto *g* u *kъniga* i *prisęga* ostaje nepromijenjeno. Još je teže objasniti razliku između *prisęga* i *prisęzati*. Obje su riječi od istoga korijena. U jednoj se *g* palatalizira, a u drugoj ostaje nepromijenjeno. Tradicionalno je objašnjenje za sve te iznimke da treća palatalizacija nije općepraslavenski proces u istom smislu i opsegu kao prve dvije, jer se smatralo da je najmlađa. Najveća je njezina pravilnost na slavenskom jugozapadu, u južnoslavenskim jezicima (ponajprije u Makedoniji i Bugarskoj). Smatralo se da je tu središte postanka te pojave i stoga je normalno da je ona najbolje potvrđena upravo u starocrkvenoslavenskom. Što se više ide prema sjeveru i sjeveroistoku, primjeri treće palatalizacije sve su malobrojniji.[20] To je djelomice točno, ali ostaje pitanje otkud i u starocrkvenoslavenskim dokumentima toliko iznimaka od te promjene.

Da je treća palatalizacija najmlađa, smatrali su među ostalim De Courtenay, Belić, Shevelov i drugi. A. Meillet bio je prvi koji je zaključio da bi treća palatalizacija mogla biti starija od druge. Njemu su se pridružili Vondrák, Ščepkin, Trubetzkoy, Ekblom, Mareš i mnogi drugi. Osobito je jak argument u njihovu korist činjenica da se nakon treće palatalizacije odvija prilagodba samoglasnika koja mora biti starija od druge palatalizacije.[21] Polovicom šezdesetih godina 20. st. pojavila se hipoteza da je treća palatalizacija starija i od prve te da je riječ o vrlo staroj praslavenskoj promjeni, možda jednoj od najstarijih slavenskih promjena uopće. Prvi je takvu hipotezu iznio 1965. američki slavist R. Chanon.[22] Njegovu je teoriju prihvatio i argumentima potkrijepio Horace G. Lunt čiju je studiju o toj promjeni 1981. objavila Makedonska

---

[20] Tako se, na primjer, u staronovgorodskoj koine uopće ne palatalizira fonem *h*. Vidjeti se to može po tome što je riječ *sav* (starocrkvenoslavenski *vьsь*) u cijeloj paradigmi sačuvala prvobitnu osnovu *vьh-*. Usp. Zaliznjak 1995: 38 – 39.

[21] Tako u vokativu jednine imenica ženskog roda imamo *děvice*, ali *ženo*.

[22] Vidjeti u: Chanon 1972.

akademija na naukite i umetnostite. Osim njih, hipotezu da je treća palatalizacija najstarija zastupao je u sedamdesetim godinama 20. st. i švedski slavist Gunnar Jacobsson.[23] Lunt (1981.) potanko analizira i odbacuje sve argumente koji bi govorili protiv tako ranoga djelovanja treće palatalizacije pokazujući da su većina protuprimjera ili kasnija novina ili rezultat kasnijeg razvoja i posuđivanja i jednostavno nisu relevantni jer je treća palatalizacija postala neproziran proces, morfologiziran još davno prije toga. On donosi još jedan zanimljiv argument u prilog ranom datiranju treće palatalizacije, a to su njezin progresivni karakter i činjenica da djeluje preko granice sloga. Sve su kasnije praslavenske promjene regresivne i djeluju unutar sloga pa bi treća palatalizacija, da se primjenjuje kasno, bila iznimka.[24] Međutim, ako se primjenjuje na početku praslavenskoga (ili još u indoeuropskom dijalektu iz kojega će se poslije razviti praslavenski) tada su i druge promjene uglavnom progresivne, npr. pravilo ruki i prilagodba samoglasnika. Lunt pretpostavlja da je u početku ta palatalizacija bila opći proces koji je zahvatio samo velare **k* i **g*, a ne **h* koje je u to vrijeme još samo položajna inačica od **s* i nije razlikovno velarno te se zato ne palatalizira. I to je argument za njezino rano djelovanje. Kada su pisani starocrkvenoslavenski tekstovi, treća je palatalizacija odavno završena kao produktivan proces, ali su neke smjene koje su uspostavljene u ranom razdoblju i dalje aktivne u nekim tvorbenim obrascima.[25] Neizravno u prilog ranom datiranju te promjene govore i generativni fonološki opisi slavenskih jezika u kojima se uvijek pravilo za tu promjenu mora poredati ispred pravila i za prvu i za drugu palatalizaciju. Lunt pretpostavlja da je treća palatalizacija, kao i prva i druga, tekla u dvije etape. Najprije su *k* i *g* umekšani, a zatim su, mnogo poslije,[26] sibilarizirani. Lunt dopušta i mogućnost da su se prva i treća palatalizacija djelomično i kronološki podudarale u svojem djelovanju. Argument u prilog Luntovoj hipotezi je i taj da se tako bitno regularizira razvoj morfoloških paradigmi i može se pretpostaviti da su nastavci u tim riječima jednaki kao u drugima, tj. da *otьcь* i *otrokъ* imaju potpuno jednaku promjenu te da stoga ne čudi što i jedna i druga imenica imaju u vokativu *č* jer su

---

[23] Vidjeti u: Jacobsson 1974.

[24] Usp. Lunt 1981., str. 25: *Progressive assimilation and changes transcending syllabic boundaries are thus either very old or else after about 1000 and therefore no longer Common Slavic.* (Progresivna asimilacija i promjene koje prelaze slogovne granice su dakle ili vrlo stare ili se pak zbivaju nakon 1000. g., a tada više nisu praslavenske.)

[25] Usp. Lunt 1981: 39.

[26] Možda zajedno s refleksima druge palatalizacije.

izvedene iz **ătikăs* i **ătrăkăs*.[27] Time se kao pravilna može opisati i razlika između *dĕvice* i *ženo* u vokativu jer je i prva riječ izvedena iz oblika **dēvīkă*, a druga iz oblika **ženă*. To znači da i jedna i druga imenica imaju u ranom praslavenskom isti vokativni nastavak **-ă*.

6.3. Jotacija

Jotacijom se naziva djelovanje palatalnog frikativa *j* (koji se tradicionalno zove »jota«) na suglasnik ispred njega. To je djelovanje još jedno očitovanje težnje ka pojednostavnjenju slogova u praslavenskom, jer se tim procesom suglasnik i *j* koje je neposredno iza njega stapaju u jednu jedinicu. U praslavenskom jotaciji podliježu svi suglasnici osim samog *j*, a mijenjaju se i one suglasničke skupine koje su još postojale ispred *j*, a to su **skj*, **zgj*, **stj* i **zdj*. Nekoliko je teškoća s jotacijom u slavenskim jezicima. Ponajprije, valja istaknuti da jotacija najčešće daje jednake rezultate u svim slavenskim jezicima, što upućuje na to da je ta promjena vrlo stara i da je započela davno prije dijalekatne diferencijacije praslavenskog jezika. Rezultati jotacije velara jednaki su rezultatima prve palatalizacije na cijelome slavenskom području: **kj* → *č*, **gj* → *ž*, **hj* → *š*.[28] Stoga se u opisima ta promjena katkad i povezuje s prvom palatalizacijom. Protiv tog se povezivanja kao argument navodi činjenica da je prva palatalizacija bila kao proces završena u 5. st., a da se jotacija zbiva i poslije, za što se kao potvrda često navode hrvatski toponim *Drač*, izveden od latinskoga *Durrachium* (grč. Δυρράχιον),[29] i ruska riječ *kulič* 'uskrsni kolač', koja je izvedena od grčkoga κουλλίκιον. Te su riječi u slavenski mogle biti posuđene samo poslije 5. st. Zubni su tjesnačnici *s* i *z* jotacijom prešli u *š* i *ž*. Najčešće se može lako utvrditi koji su *š* i *ž* takvoga postanja jer se smjenjuju sa *s* i *z*: *pisati – pišem*, *brisati – brišem*, *pokus – pokušati*, *vezati – vežem*, *kazati – kažem*, *odraziti – odražavati* itd.[30] Jotacijom zubnih sonanata *r*, *l* i *n* postali su palatalni sonanti *ŕ*, *ĺ* i *ń*. U većini su se slavenskih jezika refleksi tih palatalnih sonanata poslije izjednačili s refleksima nepalatalnih *r*, *l* i *n*. U nekim su jezicima sačuvani praslavenski palatalizirani sonanti, ali su

[27] Razvoj prve riječi može se prikazati kao **ătĭkăs* → **ătĭcăs* → **ătĭcŭs* → **ătĭcŭ* → **ătĭci* → *отьсь*, a razvoj druge kao **ătrăkăs* → **ătrăkŭs* → **ătrăkŭ* → *otrokъ*.

[28] Na primjer *plač – plakati*, *laž – lagati*, *duša – duh* itd.

[29] Preko posrednog oblika **Dъračь*.

[30] Osim jotacijom, *š* i *ž* su mogli postati asimilacijom *s* i *z* s *lj* i *nj* koji dolaze neposredno iza njih: *mĭsao – mišlju*, *voziti – vožnja* i sl.

se dogodile nove palatalizacije zbog kojih oni više nisu razlučivi od novopalataliziranih *r*, *l* i *n*, a u drugim su jezicima ti glasovi potpuno ili djelomice depalatalizirani pa su se i tu njihovi refleksi stopili sa starima *r*, *l* i *n*. Ipak, praslavenska jotacija tih glasova dovoljno je potkrijepljena podatcima iz hrvatskoga, srpskog, slovenskog i starocrkvenoslavenskog jezika. U hrvatskom je, kao i u srpskom, još jasna razlika između praslavenskih *l*, *n* i *ĺ*, *ń*, dok je praslavensko *ŕ* depalatalizirano i izjednačeno sa *r*. Slovensko pismo dosljedno bilježi praslavenske *ĺ*, *ń* i *ŕ* s pomoću dvoslova *lj*, *nj* i *rj*, ali u standardnom izgovoru postoje samo *l* i *ń*. U nekim se starocrkvenoslavenskim kodeksima dosljedno bilježi palataliziranost *ĺ* i *ń*, dok je bilježenje palatalnoga *ŕ* nedosljedno, što pokazuje da se ono već tada depalatalizira. Dvije su, međutim, najvažnije iznimke kod kojih se pojavljuju različiti rezultati na različitim slavenskim područjima: 1. epentetsko *l* pri jotaciji labijala i 2. refleksi jotacije *t* i *d*.

Epentetsko *l* pri jotaciji labijala sačuvano je u svim slavenskim jezicima do danas unutar morfema (na primjer u glagolu *pljuvati*), ali u mnogim jezicima toga *l* nema na granici morfema. Osobito u zapadnoslavenskim jezicima to *l* nije potvrđeno, ali vrlo često nije potvrđeno i u bugarskome i makedonskome. Tako je, na primjer, praslavenska riječ **zemja* potvrđena u obliku *zemlja* u svim istočnoslavenskim i u zapadnim južnoslavenskim jezicima (slovenski, hrvatski, srpski). U poljskom je *ziemia*, u češkom *země*, u lužičkosrpskom *zemja*,[31] a bugarski i makedonski imaju *zemja*. Dva su moguća objašnjenja te nedosljednosti: 1. epentetsko se *l* nije razvilo na granici morfema u nekim slavenskim područjima ili 2. epentetsko je *l* uneseno svugdje, ali se poslije u nekim područjima izgubilo na granici morfema. Većina dokaza kojima raspolažemo govori u prilog drugoj mogućnosti. U prilog tom objašnjenju svjedoče i starocrkvenoslavenski tekstovi s bugarskoga i makedonskoga područja. Što su kodeksi stariji, to je uporaba epentetskog *l* konzistentnija. U glagoljskim se kodeksima, koji se obično smatraju starijima, ono pojavljuje gotovo redovito.[32] U mlađim, ćirilskim kodeksima ono je mnogo rjeđe,[33] a u srednjobugarskim spomenicima iz 12. – 14.

---

[31] Slovački tu nije relevantan jer ima oblik *zem*. Nasuprot tome, poljski ima *pluć*, češki *plít*, slovački *pľut'*, gornjolužičkosrpski *pluwać* i donjolužičkosrpski *pluwaś*.

[32] U *Assemanijevu evanđelju*, npr., zabilježena su 342 primjera s epentetskim *l*, a 85 bez *l*. Usp. Ivanova-Mirčeva i Haralampiev 1999: 86.

[33] U *Savinoj* je *knjizi* od 205 primjera njih 90 bez epentetskoga *l*, a u *Suprasaljskom zborniku* od 791 oblika čak je njih 695 bez *l*. Usp. Ivanova-Mirčeva i Haralampiev 1999: 86.

st. više ga uopće nema. To znači da gotovo sigurno možemo pretpostaviti postojanje epentetskog *l* na cijelome južnoslavenskom području do 10. st. i njegovo postupno gubljenje u 11. st. na bugarskom i makedonskom prostoru. Stanje, međutim, nije tako jasno na slavenskom zapadu gdje su potvrde nedosljedne i u najstarijim dokumentima. Tako se već u češkom dokumentu iz 1002. g. pojavljuje oblik *zemu* bez epentetskog *l*.[34] Nasuprot tome, u mađarskim zapisima imena slovačkih mjesta iz 14. i 15. st. pojavljuju se i oblici *Riblyen* i *Hleulan* (danas *Rybany* i *Chlievany*), a u češkom i danas postoje toponimi *Vidovle*, *Davle* i sl. Dodaju li se tomu primjeri kao što su poljske riječi *kropla* i *grobla*, kašupske *kropla*, *grable* i *konople*, donjolužičkosrpsko *grobla* i slovačko *hrobľa*, *hrobeľ*,[35] razumljivo je da većina slavista smatra kako je unošenje epentetskog *l* općeslavenska pojava, tj. da je ono bilo prošireno na cijelome slavenskom području, a da je zapadnoslavensko stanje rezultat kasnijeg razvoja, sličnoga onomu koji se u povijesno vrijeme može pratiti u makedonskome i bugarskome.[36] Ima, međutim, i onih koji se teško mogu složiti s takvim objašnjenjem i tvrde da se zapadnoslavensko stanje ne može nikako povezati s makedonskim i bugarskim razvojem.[37] Smatraju da se epentetsko *l*, kao pravilo, u zapadnoslavenskim jezicima razvilo samo unutar morfema, a ne i na granici morfema. Za malobrojne primjere u kojima se pojavljuje epentetsko *l* smatraju da

[34] U najstarijem poljskom spomeniku *Bulli gnieźnieńskoj* iz 1136. nema, među četiristotinjak poljskih riječi, nijedne riječi koja bi sadržavala reflekse praslavenske skupine *labijal* + *j*. Usp. Stieber 1969: 76.

[35] Problem je s takvim primjerima što je često teško razlučiti praslavensko epentetsko *l* od starog sufiksa *l* te što je za određeni broj primjera moguće da su posrijedi posuđenice iz drugih slavenskih jezika (najčešće istočnoslavenskih). Već je Rozwadowski pokazao da se u poljskim riječima *niemowlę* (kao i *pisklę*) nalazi sufiks *-lę(t)-*, da poljsko *taplać* ne treba smatrati iterativnim oblikom od *topić*, već da se i u njemu čuva formant *l*, kao i u riječi *przerębel* (ni u jednome slavenskom jeziku nema oblika **prorǫbja*). Pokazao je isto tako da su poljske riječi *hodowla* i *budowla* istočnoslavenske posuđenice, a da se i riječ *targovla* može promatrati kao polonizirani oblik istočnoslavenskoga *torgovlja*. Litavska riječ *grėblỹs* pokazuje da bi se i u kašupskome *grāblē* i slovačkome dijalekatnom *hrable* moglo raditi o formantu *l*. Usp. Trubetzkoy 1930: 396 – 397 (1987: 189 – 190). Ostaju dakle kao neprijeporne samo gore navedene riječi.

[36] Tako su mislili Vondrák, Mikkola, Rozwadowski, Meillet, van Wijk, Nahtigal, Marcš i mnogi drugi. Usp. Mareš 1969: 79 i 1976: 66 i Trubetzkoy 1930: 397.

[37] Usp., npr., Trubetzkoy 1930. str. 399: *Daraus braucht man aber gar nicht zu schliessen, dass diese Verhältnisse im Bulgarischen auf dieselbe Weise wie in den westslavischen Sprachen entstanden sind.* (Ali odatle ne treba zaključivati da su ti odnosi u bugarskome nastali na jednak način kao u zapadnoslavenskim jezicima.)

su jednako sporni i za objašnjenje prema kojemu je unošenje epentetskog *l* općeslavenska pojava, kao i za njihovo objašnjenje. Kao što oni ne mogu na zadovoljavajući način objasniti navedene iznimke, tako ni pristaše prvog objašnjenja ne mogu objasniti zašto se upravo u navedenim riječima poopćuje oblik s epentetskim *l* kad je u svim drugim slučajevima ujednačivanje djelovalo u suprotnom smjeru.[38]

Drugi je problem pitanje zašto ima toliko različitih refleksa jotacije *t* i *d* kad drugi dokazi upućuju da je jotacija proces koji se zbivao još prije dijalekatne diferencijacije praslavenskoga. Refleksi su jotacije *t* i *d* ovi: **tj* je u istočnoslavenskim jezicima i u slovenskom dalo *č*, u zapadnoslavenskim *c*, u hrvatskom i srpskom *ć*, u makedonskom *k'* i konačno u staroslavenskom i bugarskom *št*. U ruskom je **dj* dalo *ž*, u ukrajinskom *ʒ́* ili *ž*,[39] u češkom i lužičkosrpskom *z*, u slovačkom i poljskome *ʒ*, u slovenskom (i čakavskom) *j*, u hrvatskom i srpskom *đ*, u makedonskom *g'* i konačno u starocrkvenoslavenskom i bugarskom *žd*. Evo dva primjera:

psl. **svētja* rus. *sveča* ukr. *sviča* češ. *svice* slk. *svieca* polj. *świeca* sln. *sveča* hrv. *svijeća* mak. *svek'a* stsl. *svěšta* bug. *svešta*

psl. **medja*[40] rus. *meža* ukr. *meža* (*medža*) češ. *meze* slk. *medza* polj. *miedza* sln. *meja* hrv. *međa* mak. *meg'a* stsl. *mežda* bug. *mežda*.

Najvjerojatnije je rješenje toga problema pretpostavka da su u prvom razdoblju rezultati jotacije bili jednaki na cijelome slavenskom području,[41] a poslije (nakon gubljenja *j*), raspadom praslavenskoga na dijalekte, ti su se refleksi različito razvili u raznim područjima.[42] Naj-

---

[38] Trubetzkoy objašnjava poljsko *grobla*, *kropla* i kašupsko *grāblē* s pomoću slogovne strukture, tj. pretpostavlja pomak slogovne granice u tim oblicima (**grob-ja* → **gro-bja*) zbog čega su se oni dalje razvijali jednako kao da su unutar morfema. Pomak je izazvan time što je u tim riječima prethodni slog započinjao suglasničkom skupinom *šumnik* + *r*, pa je došlo do asimilacije kojom se struktura drugog sloga ugledala na strukturu prvoga. I tada, međutim, neobjašnjena ostaje kašupska riječ *konople*. Usp. Trubetzkoy 1930: 398, bilješka 1.

[39] Refleks *ʒ́* pojavljuje se u jugozapadnim dijalektima.

[40] Usp. latinsko *medio*.

[41] Vjerojatno palatalna afrikata ili umekšano *t'* i *d'*.

[42] Usp. Koschmieder 1959. str. 248: *Die dentalen Verschlusslaute scheinen sich dagegen lange in der Korrelation gehalten zu haben, denn die Resultate ihrer j--Verbindungen t', d' sind offenbar erst spät, wahrscheinlich in einzelsprachlicher Zeit, zu anderen Artikulationen geworden, da die Vertretung in den Einzelsprachen so verschieden ist.* (Dentalni su se okluzivi, čini se, dugo zadržali u korelaciji jer su rezultati njihove sveze s *j* (glasovi) *t'* i *d'* očito tek poslije, vjerojatno u pojedinim jezicima, promijenili artikulaciju, budući da su odrazi u pojedinim jezicima tako različiti.)

češće su se stopili s nekim postojećim fonemom kojemu su bili glasovno vrlo slični, a samo su u hrvatskom, srpskom i makedonskom ostali kao posebne fonološke jedinice. Problem je za povijesnu slavistiku i objašnjenje razvoja starocrkvenoslavenskih i bugarskih refleksa *št* i *žd*. Njih je teško objasniti fonetski. Jotacija *t* i *d* česta je promjena u povijesti različitih svjetskih jezika, ali refleksi *št* i *žd* izrazito su malobrojni, ako ne i jedinstveni. Jednostavna znanja o artikulacijskoj fonetici pokazuju da nije vjerojatno da su *št* i *žd* izravni rezultati jotacije. Prema tome, vječni je slavistički problem kako odrediti vjerojatne međustupnjeve koji bi prirodno i fonetski uvjerljivo vodili do potvrđenih refleksa, ali postojanje međustupnjeva nije prijeporno.[43]

Još je jedan problem koji je povezan s jotacijom *t* (s razvojem skupine **tj*) činjenica da se i skupine **gti*, **kti* u slavenskim jezicima razvijaju jednako kao **tj*, tj. imaju iste reflekse. Na primjer:

psl. **năktĭ*: rus. *noč*, ukr. *nič*, češ. *noc*, slk. *noc*, polj. *noc*, sln. *noč*, hrv. *noć*, mak. *nok'*, stsl. *nošть*, bug. *nošt*

psl. **măgtĭ*: rus. *močь*, ukr. *moči*, češ. *moci*, slk. *moct'*, polj. *moc*, sln. *moči*, hrv. *moći*, stsl. *mošti*[44]

Tu je ponovno pitanje kako naći uvjerljivo fonetsko objašnjenje za tu promjenu. O tome ima mnogo različitih prijedloga i teorija te se s pravom može reći da je opis te promjene jedan od najčešće rješavanih problema u slavistici. Valja napomenuti da je jedan od razloga za tako mnogo objašnjenja i činjenica da različiti istraživači polaze od različitih pretpostavki o tome koje su i kakve glasovne promjene moguće, a koje nisu. Te se pretpostavke obično ne iskazuju izrijekom, ali postaju očite iz rješenja koja se zastupaju i argumenata koji im se navode kao potpora. Aleksandar Belić tvrdio je da te praslavenske skupine treba opisivati kao i promjene srpskih i hrvatskih skupina *jt* i *jd*,[45] tj. da za njihov opis valja pretpostaviti niz promjena: *kti* → *k'ti* → *jti* → *ći*. Radoslav Bošković smatra da je Belićev opis te promjene jedan od najvjerojatnijih,[46] ali svoju tvrdnju ničim ne potkrjepljuje. Osim kronoloških problema, protiv takvog rješenja govori i činjenica da je ono formalno složeno i da zahtijeva uvođenje nekoliko *ad hoc* pravila koja su uvedena samo zato da bi se mogla opisati ta promjena. Tako, na primjer, nigdje drugdje

---

[43] Za jedno moguće objašnjenje tog razvoja usp. Ivanova-Mirčeva i Haralampiev 1999: 84.

[44] Makedonski i bugarski izgubili su infinitivne oblike.

[45] Usp. Belić 1921.a: 221

[46] Usp. Bošković 1977. str. 99: *Ovo je jedno od najvjerojatnijih objašnjenja razvitka grupa kti, kть, chti u praslovenskom jeziku....*

nije potrebna promjena koja pretvara *k'* u *j*, a pitanje je u kojoj je ona mjeri i prirodna (fonetski uvjerljiva). Drukčije je od Belića tu promjenu opisivao Iljinski koji pretpostavlja najprije prijelaz *k* u *t'*, a zatim jednačenje toga *t'* s idućim *t*, tj. prijenos palatalnosti na njega, i na kraju uklanjanje jednoga od dva ista suglasnika. Drugim riječima, Iljinski pretpostavlja ovaj niz promjena: *kti* → *t'ti* → *t' t'i* → *t'i*. Njegovu je tumačenju slično i Marešovo koje prvo pretpostavlja promjenu *t* u *t'*, a tek zatim jednačenje *k* sa susjednim *t'*, tj. njegov prijelaz u *k'* i potom uklanjanje toga *k'*:[47] *kti* → *k t'i* → *k' t'i* → *t'i*. Shevelov tumači tu promjenu s pomoću niza: **kt* → **tt* →**tj*.[48] Dakle, *k* se najprije izjednačuje sa *t*, a zatim se drugi dio geminate asimilira sljedećemu *i*, čime postaje skupina *tj* koja je podložna jotaciji kao i sve skupine *dental+j*. Ne treba ni spominjati da je u svim tim opisima više *ad hoc* rješenja koja su posljedica teorijskih pretpostavki njihovih autora. Američki slavist Robert Abernathy (1974.) predložio je da se promjena *kt* i *gt* u slavenskim jezicima poveže s prvom palatalizacijom. Prema njegovu prijedlogu valja prvu palatalizaciju opisivati drukčije nego dosad i podijeliti je na dva koraka: najprije se unosi *j* između velara i prednjeg samoglasnika, a zatim se velar ispred *j* palatalizira. Abernathy predlaže da se *j* unosi i onda kada je između velara i prednjeg samoglasnika bilo *t*, tj. da prva palatalizacija usput palatalizira i skupine *kt* i *gt*. Nakon unošenja *j* pojednostavnjuje se suglasnička skupina uklanjanjem *k*. Ta je promjena neovisno opravdana jer je moramo pretpostaviti i u razvoju infinitiva slavenskoga glagola *plesti* od **plektti*. Nakon toga *t* ispred *j* jotira se kao i na svim drugim položajima. Abernathyjev je opis formalno najjednostavniji jer – osim što za opis promjene skupina *kt* i *gt* ne uvodi nikakva posebna pravila koja nisu potrebna za druge promjene – omogućuje izjednačivanje drugoga koraka u palatalizaciji velara s jotacijom u isto pravilo. Problem je, međutim, tada kako objasniti da se *j* unosi samo iza *kt* i *gt* koji su ispred *i*, a ne i iza *kt* i *gt* koji su ispred drugih prednjih samoglasnika, tj. zašto drugo lice jednine prezenta glagola *plesti* (← **plekt-*) ne glasi u hrvatskom jeziku **plećeš* umjesto *pleteš*.[49] Čini

---

[47] Usp. Mareš 1969: 76. Prema Marešovu su mišljenju *k'* i *t'* bili fonološki (a praktično i artikulacijski) istovjetni i zbog toga se njihov slijed pojednostavnjuje u *t'*. Mareš (u 105. bilješci na istoj stranici) dopušta i suprotni razvoj (*kt* → *k't* → *k' t'* → *t'*) koji se gotovo podudara s tumačenjem Iljinskoga, ali daje prednost prvom rješenju zbog toga što drugo objašnjenje uključuje regresivnu asimilaciju koju je, prema njegovu mišljenju, teško braniti.

[48] Usp. Shevelov 1965: 191.

[49] Taj je problem uočio već Shevelov 1965., str. 191: *There is no reason to think that kt changed into tj before e: if this was so, pletǫ as quoted above would have*

se da problem opisa te promjene ostaje i nadalje otvoren za nova rješenja i prijedloge.

Osobit je bio i razvoj suglasničkih skupina **skj*, **stj*, **zgj* i **zdj*. Refleksi **stj* i **zdj* stopili su se s refleksima **skj* i **zgj*. Najrazložnije je stoga pretpostaviti da su u neko vrijeme u svim slavenskim jezicima refleksi jotacije tih skupina bili *šč* i *žž*. Ti su se refleksi u većini slavenskih jezika sačuvali do povijesnih vremena. U nekim su jezicima poslije pojednostavljeni disimilacijom drugoga dijela u *št'* (*št*) i *žd'* (*žd*). Dogodilo se to u češkom, slovačkom, hrvatskom (štokavskom narječju), srpskom, makedonskom, bugarskom i starocrkvenoslavenskom. Usporedimo, na primjer stsl. *ništь*, hrv. *ništ*, rus. *niččij* i polj. *niszczotny* te stsl. *dъždь*, hrv. *dažd*, mak. *dožd*, bug. *dъžd*, slk. *dažď*, rus. *dožd'*, blr. *dождж* i polj. *dżdżu* (gen. jd.).

Obično se pretpostavlja da je jotacija započela na zapadu jer su se u zapadnoslavenskim jezicima refleksi jotacije alveolara stopili s refleksima druge i treće palatalizacije.[50] Na slavenskom je istoku ta promjena započela mnogo kasnije, kad su druga i treća palatalizacija već davno bile završene i stoga su rezultati jotacije drukčiji. Za jug se pretpostavlja još veće zakašnjenje (možda čak i do 9. st. završno razdoblje) jer je tu raznolikost refleksa mnogo veća, a promjena je živjela još dugo. Ako prihvatimo takvo gledanje, a ono se čini najrazložnijim, možemo pretpostaviti da je jotacija u zapadnoslavenskim jezicima započela oko polovice 7. st. Lamprecht, budući da misli kako se nije preklapala s drugom palatalizacijom, pretpostavlja da je započela nakon 650. g. i da je završila na istoku i jugu polovicom 8. st. (između 750. i 775. g.). Stoga smješta tu promjenu u razdoblje između 675. i 750. g. (± 25 g.).[51]

---

in its present tense conjugation, e.g., in R pletu : plečeš' : plečet, i.e. of the same type as peku : pečeš' : pečet (R pleteš, etc.). (Ne može se pretpostaviti da se *kt* promijenilo u *tj* ispred *e*. Da se to dogodilo, glasilo bi *pletǫ*, kao što je navedeno, u konjugaciji prezenta u R(uskom): *pletu : plečeš' : plečet*, tj. jednako kao *peku : pečeš' : pečet* /R. *pleteš*, itd./.)

[50] Usp. Trubetzkoy 1930., Mareš 1969: 73 – 76 i Lamprecht 1987: 52. Zanimljivo je da se njihova objašnjenja međusobno razlikuju u relativnoj kronologiji pojedinih promjena. Mareš smatra da je jotacija započela neposredno prije sibilarizacije refleksa 2. i 3. palatalizacije velara, tj. da se djelomice preklapa s palatalizacijama, a Lamprecht misli da je ta promjena započela odmah po završetku 2. i 3. palatalizacije.

[51] Usp. Lamprecht 1987: 52.

6.4. Postanak nosnih samoglasnika

Rekli smo da zbog zakona otvorenih slogova praslavenski nije podnosio zatvorene slogove. Dosad smo uklonili sve takve slogove osim onih u kojima se iza samoglasnika pojavljuje sonant, a ti pripadaju u dvije skupine: CVNC i CVRC, gdje *N* označuje sve nosne sonante, a *R* likvidne sonante. Sad ćemo se pozabaviti prvom skupinom. Rješenje je za tu skupinu nađeno također u nekoj vrsti monoftongacije, tj. u stapanju samoglasnika i nosnog sonanta u jednu jedinicu – nosni samoglasnik. Ako su se ispred suglasnika (ili na kraju riječi) našli prednji samoglasnik i nosni sonant, rezultat je bio prednji nosni samoglasnik koji se tradicionalno bilježi kao *ę*: **pentĭ* → *pętь*, **tremsti* → *tręsti*,[52] **desĭmtĭ* → *desętь*, **klĭnti* → *klęti*. Ako su se pak u istom položaju našli stražnji samoglasnik i nosni sonant, rezultat je stražnji nosni samoglasnik koji se bilježi kao *ǫ*: **rănkā* → *rǫka*,[53] **kămpinā* → *kǫpina*,[54] **bŭndōm* → *bǫdǫ*, **dŭmtī* → *dǫti*. Ispred samoglasnika dvoglas je i tu razbijen na dvije neovisne jedinice. Pomicanjem granice sloga nosni je suglasnik odvojen od samoglasnika ispred sebe i pridružen idućemu slogu: **klĭn-e-tĭ* → *klь-ne-tь*, **na-dŭm-e-tĭ* → *na-dь-me-tь*. Drugim riječima, na takvu položaju više nije bilo dvoglasa i stoga se njegove sastavnice nisu mogle stopiti u jedan glas.

Određene nepravilnosti i nedosljednosti u razvoju nosnih samoglasnika pojavljuju se u završnim slogovima. To znači da u tim slučajevima imamo posla isključivo s deklinacijskim ili konjugacijskim nastavcima, pa je zbog toga nemoguće odrediti radi li se o nekakvoj složenoj glasovnoj promjeni (glasovnom zakonu) ili pak o morfološkom restrukturiranju. Na primjer, na temelju usporedbe s drugim indoeuropskim jezicima možemo sa sigurnošću rekonstruirati za akuzativ jednine kod imenica nastavak **-m*. Prema tome u praslavenskom bismo imali kao polazne oblike za o-promjenu, u-promjenu, i-promjenu i a-promjenu: **wl̥kʷŏm* → *vьlkъ*, **sūnŭm* → *synъ*, **păntĭm* → *pǫtь*, **rănkām* → *rǫkǫ*. Vidimo da se nosni samoglasnik razvija samo kod a-promjene. U prva je tri primjera završni suglasnik otpao pa se nije mogao razviti nosni samoglasnik, ali pitanje je zašto se to nije dogodilo i u posljednjem primjeru. Isti se problem pojavljuje i s nastavkom za prvo lice jednine glagola. U prezentu se uvijek pojavljuje nosni samoglasnik, a u drugim

[52] Usp. litavsko *trémti* 'gurnuti', grčko τρέμω 'drhtati', latinsko *tremo* 'drhtati' i albansko *trëmb* 'uplašen'.

[53] Usp. litavsko *rankà*.

[54] Usp. latinsko *campus* 'polje', grčko καμπή 'zavoj, zakret' i litavsko *kam̃pas* 'ugao'.

ga vremenima nema. Na primjer, **rekōm → rekǫ* nasuprot aoristu **rēksom → rěhъ*.

Osobiti su problemi u primjerima gdje, na temelju usporedbe, moramo rekonstruirati nastavke oblika *samoglasnik +ns* ili *samoglasnik + nts*. U takvim slučajevima, ako je samoglasnik stražnji, refleks je obično *ū → y*, a ako je prednji, refleks je *i*. Međutim, ako je ispred samoglasnika palatalni suglasnik, pojavljuje se očekivani nosni samoglasnik (iako ne u svim slavenskim dijalektima), što stvara probleme za morfološka rješenja i pokazuje očito da i fonologija ima utjecaja na taj razvoj. Takav je primjer akuzativ množine gdje u staroslavenskome imamo oblike *vьlky* (← **vĭlkăns*), *syny* (← **sūnŭns*), *ženy* (← **genāns*), *pǫti* (← **păntins*) nasuprot oblicima *konję* (← **kănjăns*), *kraję* (← **krājăns*), *dušę* (← **dauhjāns*), *mǫžę* (← **măngjăns*) itd. Isto je stanje i u participima prezenta aktivnoga gdje također moramo pretpostaviti nastavke **-ns* ili **-nts*. Tako u staroslavenskome imamo *bery* (←**berănts*) nasuprot *znaję* (← **znājănts*). Ako je pak na taj dodan još koji nastavak (kosi padeži ili ženski rod), pojavljuje se nosni samoglasnik *berǫšti* (← **berăntji*), ali i *znajǫšti* (←**znājăntjī*), dakle oblik u kojem se i palatali pojavljuju sa stražnjim nosnikom. Drugim riječima, nosni se samoglasnik tu pojavljuje kad **-nt-* nije u završnom položaju. Većina objašnjenja tih iznimaka vrlo je složena i stoga se njima nećemo baviti.

Veliku su pozornost slavista privlačili i primjeri tzv. nosnih dubleta. Možemo ih načelno podijeliti u dvije skupine. Prvu čine primjeri u kojima se u slavenskim jezicima pojavljuju u istom korijenu dva različita samoglasnika od kojih je jedan refleks nosnog samoglasnika, a drugi može potjecati samo od nenosnog samoglasnika. Dalje se ta skupina može podijeliti na dvije podskupine. U prvoj su primjeri kod kojih se u različitim oblicima iste riječi pojavljuju različiti samoglasnici. Takvi su, na primjer, staroslavenski glagoli *byti*, *lešti*, *obrěsti* i *sěsti* koji u infinitivu imaju reflekse nenosnih praslavenskih samoglasnika (*ū*, *e* i *ē*), a u prezentu reflekse nosnih samoglasnika kako pokazuju oblici prvog lica jednine *bǫdǫ*, *lęgǫ*, *obręšťǫ* i *sędǫ*.[55] Drugu podskupinu prve skupine čine primjeri kod kojih se smjena pojavljuje u istim oblicima riječi. Ta se smjena može oprimjeriti staroslavenskim dubletama: *nuditi : nǫditi*,

[55] Ti se primjeri mogu morfološki objasniti s pomoću indoeuropskoga nosnog infiksa koji se rabio u prezentu nekih glagola, a imao je terminativnu ulogu. Kao plodno morfološko sredstvo taj se infiks u slavenskim jezicima izgubio. Sačuvan je jedino u četiri navedena starocrkvenoslavenska glagola. U svim je suvremenim slavenskim jezicima ostala samo smjena u glagolu *byti* (usp. hrvatsko *biti : budem*), a samo su ruski i bjeloruski sačuvali i dva glagola sa smjenom *ę : ě* (usp. rusko *lec' : ljagu* i *sest' : sjadu*). Više o tome vidjeti u: Shevelov 1965: 316 – 317.

muditi : mǫditi i *gnusьnъ : gnǫsьnъ*. Takve primjere George Shevelov (1965: 319 – 320) ne opisuje morfološki, već fonološki s pomoću asimilacije ili rjeđe disimilacije morfemskog samoglasnika s nosnim sonantom u istoj riječi. Drugu skupinu čine primjeri kod kojih se dvojstvo ne pojavljuje u slavenskim jezicima, već šire između slavenskih i nekih drugih indoeuropskih jezika. I ta se skupina može podijeliti u dvije podskupine. Prvu čine primjeri u kojima je u slavenskim jezicima nosni samoglasnik, a u drugim ga indoeuropskim jezicima nema. Kao primjere možemo navesti starocrkvenoslavenske riječi uspoređene sa srodnim riječima iz drugih indoeuropskih jezika: stsl. *gręsti : grędǫ*, lit. *grìdyti*, lat. *gradior*, got. *grid*; stsl. *sękнǫti*, lit. *sèkti*, latv. *sîkt* itd.[56] U drugoj su podskupini primjeri u kojima slavenski jezici nemaju nosni samoglasnik ondje gdje drugi indoeuropski jezici imaju skupinu *samoglasnik + nosni sonant* ispred suglasnika. To možemo oprimjeriti usporedbom starocrkvenoslavenske riječi *pěga* s latinskim *pingo* 'slikati', grčkim πίγγαλος 'gušter' i sanskrtskim *piṅga-* 'crvenkast' i starocrkvenoslavenske riječi *měsęcь* s latinskim *mensis*, grčkim μήν, gotskim *mena*, staropruskim *menins* i litavskim *ménuo*.[57] Posebno valja spomenuti nekoliko primjera u kojima prema slavenskomu *ī* i *ū* (→ *y*) baltički i drugi indoeuropski jezici imaju *i* i *u* iza kojih dolaze nosni suglasnici: starocrkvenoslavensko se *gnida* povezuje s litavskim *glìnda*[58], starocrkvenoslavensko *lyko* s litavskim *lùnkas* i staropruskim *luñkan*, a starocrkvenoslavensko *isto* (← **jьsto*) 'mudo' s litavskim *ìnkstas* 'bubreg' i staropruskim *inxcze* 'bubreg'. Često se toj skupini pridodaje i starocrkvenoslavenska riječ *ryba* oko čije se etimologije znanstvenici ne slažu i stoga je povezuju s različitim baltičkim riječima.[59] Budući da sve te slaven-

---

[56] I te primjere Shevelov 1965: 317 – 318 opisuje s pomoću nosnog infiksa. U nekim su riječima u pojedinim jezicima poopćeni primjeri s nosnim infiksom, a u drugima bez njega.

[57] Shevelov objašnjava prvi primjer s pomoću nosnog infiksa koji se ne pojavljuje u slavenskim, a pojavljuje se u drugim indoeuropskim jezicima, dok drugi primjer objašnjava s pomoću disimilacije prema dvama susjednim nosnim suglasnicima u istoj praslavenskoj riječi (**mensn-*), zbog čega je srednji nosni suglasnik ispao i tako se nije razvio nosni samoglasnik. Usp. Shevelov 1965: 318 i 320.

[58] Kao baltoslavenski rekonstruira se oblik **gnindā*, a litavski se oblik objašnjava naknadnom disimilacijom sonanata. (Usp. Shevelov 1965: 325 i Orel 1995: 167.) Zanimljivo je da tu ni germanski jezici nemaju nosni suglasnik (ali je, za razliku od slavenskoga, njihovo *i* kratko) kao što pokazuje staroenglesko *hnitu*, starovisokonjemačko *hniz* i staronordijsko *gnit*. (Usp. Orel 1995: 167.)

[59] Neki suje povezivali s litavskim *rambùs* 'tup, trom'. (Usp. Shevelov 1965: 325.) V. N. Toporov povezuje ju s litavskim *rumbas* 'oživljak', a V. Orel pretpostavlja nepotvrđeno baltičko i baltoslavensko **rumbas*. (Usp. Orel 1995.) Sasvim je

ske riječi pripadaju slavenskoj naglasnoj paradigmi A,[60] a litavske naglasnoj paradigmi 1.,[61] zaključuje se da su u baltoslavenskom imale uzlaznu intonaciju[62] i stoga se slavenski primjeri bez nosnika objašnjavaju glasovnim zakonom prema kojemu se baltoslavenski dvoglasi ***iN*** i ***uN*** u praslavenskom produljuju i zatim gube nosnu sastavnicu kada su pod uzlaznom intonacijom.[63] Time se može objasniti i činjenica da kratkim samoglasnicima u drugim jezicima odgovaraju dugi slavenski samoglasnici. Oni su prema takvu tumačenju naprosto rezultat kompenzacijskoga duljenja. Ima, dakako, i onih koji takvo tumačenje ne prihvaćaju, smatrajući da su u većini takvih primjera neslavenski oblici zapravo tvoreni s nosnim infiksom i da se često pojavljuju oblici od istoga korijena bez nosnika, čime se dovodi u sumnju činjenica da je u praslavenskom na djelu denazalizacija.[64]

---

drukčija Jakobsonova etimologija koja povezuje *rybu* s vodom ***ūr-*** i izvodi je iz pretpostavljenog oblika ***ūr-b(h)a*** metatezom. A. Vaillant povezivao je pak *rybu* s glagolom *ryti* 'rovati'. Iz toga se može zaključiti da je etimologija te riječi nesigurna i možemo je ostaviti po strani.

[60] Za praslavenski se danas rekonstruiraju tri naglasne paradigme: A, B i C. Paradigmu A čine imenice kojima je naglasak uvijek na osnovnom slogu koji ima akutsku intonaciju.

[61] Litavski jezik ima četiri naglasne paradigme: 1., 2., 3. i 4. Akcenatsku paradigmu 1. čine imenice kojima je naglasak uvijek na osnovnom slogu sa silaznom intonacijom.

[62] Tri praslavenske i četiri litavske naglasne paradigme mogu se svesti na dva osnovna baltoslavenska naglasna obrasca. U riječima koje pripadaju prvomu obrascu naglasak je uvijek bio na istom osnovnom slogu koji je mogao imati ili akutsku ili cirkumfleksnu intonaciju. U riječima iz drugoga naglasnog obrasca naglasak je bio na završnom slogu (nastavku). Iz prvoga naglasnog obrasca razvile su se praslavenske naglasne paradigme A i B djelovanjem Illič-Svityčeva (Dyboova) zakona prema kojemu je naglasak s korijena čiji je samoglasnik imao cirkumfleksnu intonaciju ili bio kratak, pomaknut na idući slog ncovisno o svojstvima toga sloga. (Usp. Lehfeldt 1993: 45.) Tako su se razdvojile one riječi čiji je naglašeni slog imao akutsku intonaciju (paradigma A) od onih čija je intonacija bila cirkumfleksna (paradigma B). U litavskome su se četiri paradigme razvile iz ista dva baltoslavenska naglasna obrasca djelovanjem de Saussureova i Leskienova zakona. Prema De Saussureovu zakonu naglasak koji je bio na slogu s neakutskom intonacijom pomaknut je na idući slog ako je taj imao akutsku intonaciju. Prema Leskienovu zakonu pokraćeni su dugi slogovi na kraju riječi koji su imali akutsku intonaciju. (Usp. Lehfeldt 1993: 101.) Ti su zakoni djelovali i u prvome i u drugome naglasnom obrascu i stoga su se u oba obrasca riječi podijelile na po dvije naglasne paradigme i zato litavski danas ima četiri naglasne paradigme. Dakle, praslavenska naglasna paradigma A i litavska naglasna paradigma I. postale su od onih riječi prvoga baltoslavenskoga naglasnog obrasca čiji je naglašeni osnovni slog imao akutsku intonaciju.

[63] Usp. Orel 1995: 168.

[64] Usp. Shevelov 1965: 326.

Nosni su samoglasnici u većini slavenskih jezika postojali razmjerno kratko. Dulje su se zadržali jedino u lehitskoj skupini zapadnoslavenskih jezika, tj. na krajnjem sjeverozapadu slavenskoga područja. Izumrli jezici toga područja (polapski, pomeranski i slovinski) imali su ih do izumiranja, a u poljskom i kašupskom postoje i danas, ali treba reći da se današnje stanje ni ondje ne podudara s praslavenskim i da je ono, zapravo, rezultat niza složenih promjena koje su se s nosnicima dogodile u tim jezicima. U poljskom su se *ę* i *ǫ* u 14. st. međusobno stopili u jedan nosni samoglasnik koji se vjerojatno izgovarao kao *ą*. Taj se je jedinstveni nosnik u 16. st. podijelio po kvantiteti tako da je današnje poljsko *ę* refleks kratkoga nosnog samoglasnika, a *ǫ* (u pismu *ą*) refleks dugoga.[65] Izvan toga područja nosni samoglasnici ili njihovi tragovi postoje samo u izoliranim otočićima. Nosnost je sačuvana u slovenskim govorima blizu Bleiburga u Austriji, na području koje se slovenski zove Podjunsko, a njemački Jauntal.[66] Ostataka nosnih samoglasnika ima i u nekim južnim i jugozapadnim makedonskim govorima oko Prespanskog jezera, u Grčkoj i Albaniji. Tu su se nosnici zadržali u pojedinim riječima, i to najčešće kao kombinacije nenosnih samoglasnika s nosnim suglasnicima i samo iznimno kao pravi nosni samoglasnici. U drugim su slavenskim područjima nosni samoglasnici nestali. Upravo je uklanjanje nosnika (zajedno s uklanjanjem jerova) promjena koja označuje kraj općeslavenskog razdoblja i početak razvoja pojedinih suvremenih slavenskih jezika. Čini se da je uklanjanje nosnih samoglasnika započelo na slavenskom istoku, i to na krajnjem sjeveroistoku tadašnjega slavenskog područja. Već u ruskim tekstovima 11. st. vidi se da se pisari muče s nosnim samoglasnicima i da zamjenjuju stražnji nosnik sa *u*, a prednji sa *e*. To znači da su tamo već do polovice 11. st. nosni samoglasnici izgubljeni. Nasuprot tome, krajnji slavenski jug (Bugarska i Makedonija) mnogo dulje zadržavaju nosne samoglasnike. U kanonskim je starocrkvenoslavenskim spomenicima uporaba nosnih samoglasnika još vrlo pravilna. Tek je nekoliko zamjena stražnjega nosnog samoglasnika s *u*[67] ili *o*.[68] Još početkom 12. st. oni se dobro čuvaju. Tek krajem 13. ili početkom 14. st. nosni samoglasnici u potpunosti nestaju iz većine bugarskih dijalekata, a to znači gotovo dva stoljeća nakon njihova gubljenja na slavenskom istoku. U hrvatskogla-

[65] Usp. Shevelov 1965: 312 i Stieber 1969: 47 – 48.

[66] O nosnim samoglasnicima i njihovim refleksima u podjunskim govorima usp. Zdovc 1972: 74 – 85.

[67] Uglavnom u *Marijinskom evanđelju* i *Kločevu glagoljašu*.

[68] U *Sinajskom psaltiru*.

goljskim tekstovima nosni se samoglasnici (pravilno) bilježe samo na prvoj stranici *Kijevskih listića*, napisanoj vjerojatno potkraj 11. st. Osim toga, slovo kojim se označivao prednji nosni samoglasnik pojavljuje se samo jedanput na Bašćanskoj ploči (oko 1100.), nekoliko puta u *Gršković-evu fragmentu apostola* (12. st.) i u *Ročkom abecedariju* (oko 1200.), ali ni u tim spomenicima nema više glasovnu vrijednost nosnog samoglasnika.[69] Možemo stoga reći da su nosni samoglasnici već početkom 12. st. sigurno izgubljeni jer ih nemaju ni *Bečki listići* (početak 12. st.) ni drugi hrvatski spomenici iz toga doba. Kao i na slavenskom istoku, i kod nas je stražnji nosni samoglasnik prešao u *u*, a prednji u *e*.[70] I u jezicima koji su izgubili nosne samoglasnike, njihova se nekadašnja nazočnost vidi u smjenama. U hrvatskom se jeziku smjene pojavljuju u nekim glagolskim oblicima: *popeti : popnem, žeti : žanjem, naduti : nadmem, načeti : načmem* itd.

O kronologiji postanka nosnih samoglasnika[71] možemo reći da su oni postali nakon jotacije. Da su stariji od jotacije, u hrvatskome bismo danas umjesto *koń* imali vjerojatno **kuj*, jer prije jotacije ta riječ glasi **kǎnjĭ* (← **kǎnjās*) i zadovoljava uvjete za razvoj nosnih samoglasnika. Nakon jotacije nema više *j*, *ń* je u pristupu drugog sloga te se zato nije mogao razviti nosni samoglasnik i danas u hrvatskom jeziku imamo oblik *koń*. Za određivanje apsolutne kronologije važne su i posuđenice iz latinskoga i grčkoga, osobito brojni toponimi na istočnojadranskoj obali koje Slaveni nisu mogli preuzeti prije 7. st. Slaveni su iz latinskog i grčkog jezika preuzeli toponime i druge riječi koje su sadržavale sku-

---

[69] Borjana Velčeva misli da to slovo u *Gršković-evu fragmentu apostola* služi za označivanje glasovne skupine *je*. Usp. Velčeva 1999:137. Jednaka je interpretacija najvjerojatnija i za Bašćansku ploču.

[70] Uz malobrojne iznimke kakve su, npr., neki sjeverni i središnji istarski govori u kojima je refleks stražnjega nosnog samoglasnika *a* ili *o*. Usp. Hraste 1963. i Vranić 2002.

[71] Valja spomenuti da Zdzisław Stieber nosne samoglasnike uopće ne smatra posebnim fonemima, već samo položajnim inačicama skupina *samoglasnik + N*. Usp. Stieber 1969. str. 25: *Choć bowiem dźwięki takie na pewno już istniały w mowie Słowian VII w., to jednak są podstawy, by dźwięków tych nie uważać za odrębne fonemy, a tylko za realizację grup samogłoska przednia + N i samogłoska tylna + N. Samogłoski nosowe mogły bowiem występować tylko na końcu wyrazu lub w śródgłosie. Wykluczały się więc wzajemnie z grupami typu AN, które właśnie w tych pozycjach występować nie mogły.* (Jer iako su takvi glasovi sigurno već postojali u govoru Slavena 7. st., ipak se ne mogu smatrati posebnim fonemima, već samo ostvarajima skupina prednji samoglasnik + N i stražnji samoglasnik + N. Nosni su se samoglasnici mogli pojavljivati samo na kraju ili u sredini izraza. Isključivali su se međusobno sa skupinama tipa AN koje se nisu mogle pojavljivati upravo na tim položajima.) Usp. također i str. 46.

pine *samoglasnik + nosni suglasnik*. Njihov daljnji razvoj pokazuje da u trenutku doseljenja u Dalmaciju praslavenski jezik još nije imao nosne samoglasnike, tj. da je promjena skupina *samoglasnik + nosni suglasnik* izvršena nakon toga. Taj razvoj ujedno svjedoči i o njihovu kasnijem postojanju. Usporedimo, na primjer, hrvatske toponime *Sukošan*,[72] *Supetar*;[73] hidronim *Bosut*[74] i riječi kao što su *koleda*,[75] *subota*[76] itd. Pretpostavljajući da su se pojavili odmah nakon jotacije, Arnošt Lamprecht misli da su nosni samoglasnici postali negdje između 750. – 825. g. (± 25 g.), možda istodobno s metatezom likvida.[77] Malo ranije tu promjenu datira George Shevelov, koji smatra da smještanje postanka nosnih samoglasnika u vrijeme oko 7. st. nije daleko od povijesne stvarnosti.[78] O tome da oni još postoje u 9. i 10. st. svjedoče latinski i grčki zapisi slavenskih imena *Suentopulcus* (Svętopъlkъ, 870. – 894. g.), *Mountimeros* (Mǫtimirъ, 9. st.), *Sphendostlabos* (Svętoslavъ = Svjatoslav 945. – 972. g.) itd.[79] i preuzimanje nekih slavenskih riječi u mađarski:[80] *péntek* (petak), *rend* (red), *somsed* (susjed), *galamb* (golub) itd.

6.5. Pojednostavnjenje skupina *tl*, *dl*

Pojednostavnjenje suglasničkih skupina *tl* i *dl* još je jedna općeslavenska promjena s različitim rezultatima u različitim područjima. U većini su jezika, pa tako i u starocrkvenoslavenskom i hrvatskom, te skupine pojednostavnjene izostavljanjem suglasnika *t* i *d*. Na primjer, za praslavenski oblik ženskog roda participa **vedla* južnoslavenski i istočnoslavenski jezici imaju *vela*. Samo je u zapadnoslavenskim jezicima skupina *dl* zadržana, tako da češki i slovački imaju *vedla*, poljski

---

72 Od latinskoga *Sanctus Casianus* → **Săntŭkăsjanŭ* → **Sǫtъkošanъ* → *Sukošan*.

73 Od latinskoga *Sanctus Petrus* → **Săntŭpetrŭ* → ** Sǫtъpetrъ* → *Supetar*.

74 Od latinskoga *Bassantem* → **Băsǫtŭ* → **Bosǫtь* → *Bosut*.

75 Od latinskoga *calendae* → *kolęda* → *koleda*.

76 Od grčkoga *sambaton* → **sǫbota* → *subota*.

77 Usp. Lamprecht 1987: 69 i 162

78 Usp. Shevelov 1965: 329.

79 Bilježenje slavenskih nosnih samoglasnika u grčkim i latinskim izvorima s pomoću *slova za samoglasnik + slovo za nosnik* ne pomaže pri određivanju apsolutne kronologije postanka nosnih samoglasnika. Jedino slova za samoglasnik mogu upućivati na kvalitetu (stražnjost i visinu) nosnih samoglasnika, a nepostojanje znaka za nosni suglasnik može svjedočiti o denazalizaciji, tj. nestanku nosnosti. Usp. Mareš 1969: 111.

80 Napominjem da su Mađari u Panoniju došli u 9. st.

wiodla i lužičkosrpski *wjedla*. Slično je i s glagolom ***modliti (sę)*** u infinitivu koji u starocrkvenoslavenskom i hrvatskom ima oblik *moliti* (ruski *molytsja*), a u poljskome *modlić się*, češkom *modliti se*, slovačkom *modlit' sa*, u gornjolužičkosrpskome *modlić so*, a u donjolužičkosrpskome *modliś*. Skupovi *tl* i *dl* sačuvani su do danas i u nekim sjevernoslovenskim govorima u Koruškoj (*padel* 'pao', *pletel* 'pleo', *modliti se* 'moliti se' itd.), što se obično objašnjava dodirom sa zapadnoslavenskim jezicima. Također je u nekim slovačkim govorima ispalo *d* i *t*, a to se objašnjava ili južnoslavenskim utjecajem nakon doseobe Slovaka u današnju postojbinu[81] ili istočnoslavenskim utjecajem prije seobe u današnju postojbinu.[82] Na krajnjem sjeveru Rusije oko Pskova *t* i *d* nisu ispali, već su se skupine *tl* i *dl* promijenile u *kl* i *gl*. Ta se pojava vidi u staropskovskim spomenicima ne samo u participima (*povegle* 'poveo', *vъsẽgli* 'sjeli', *sustrẽkli* 'susreli' itd.) već i u imenicama (*žaglo* 'žalac', *ẽgla* 'jela', *močiglo* 'močvara' itd.) i toponimima (*Žaglovo, Eglino, Viglino, Seglicy* itd.). Ti su refleksi prodrli i u staronovgorodsku koine pa se, iako su u istočnonovgorodskim govorima ***tl*** i ***dl*** dali *l* (kao i u standardnome ruskom), u zapisima na brezovoj kori susreću i refleksi *rala, myla, vozvelo*, ali i *veglě, povegle, vyveglě* i sl.[83] Ista je promjena zabilježena i u nekim sjeveroistočnim poljskim dijalektima u mazurskom i kujawskom području. U mazurskim spomenicima iz 16. st. pojavljuju se oblici *moglić się* 'moliti se', *moglitwa* 'molitva', *mgleć* 'slab, mlitav' i sl. Oblici *mgleć* (umjesto standardnoga poljskog *mdleć*) i *mgły* 'bolešljiv' (umjesto standardnoga poljskog *mdły*) sačuvali su se do danas, a čak su se proširili i u ostale poljske dijalekte osim šleskih.[84] Stieber objašnjava te primjere mogućim davnim dodirima poljskih dijalekata s istočnoslavenskim dijalektima,[85] a Shevelov i jedne i druge povezuje s baltičkim

---

[81] Onda se to obično uzima kao argument za tvrdnju da je promjena izvršena prije mađarskoga doseljenja u 9. st., tj. prije razdvajanja Slovaka od južnih Slavena, ali za vrijeme ili neposredno nakon seobe. Usp. Shevelov 1965: 202. Južnoslavenskim utjecajem objašnjavaju to i Popović 1960. i Pauliny 1963. O tom problemu vidjeti i: Horálek 1966.

[82] Usp. Stieber 1969., str. 82: *Obecnie jestem skłonny przypuszczać, że przodkowie Słowaków (zwłaszcza środkowych) przynieśli z sobą już z praojczyzny za Karpatami pewne formy z l na miejscu *dl.* (Sklon sam pretpostaviti da su predci Slovaka (osobito srednjih) donijeli sa sobom još iz pradomovine iza Karpata neke oblike sa *l* na mjestu ***dl.***) Prema tom tumačenju promjena je starija od seobe, a predci današnjih Slovaka doselili su se u današnju postojbinu s graničnoga područja između istočnih i zapadnih Slavena, tj. iz porječja rijeke Buga gdje su bili u dodiru s predcima današnjih Ukrajinaca.

[83] Usp. Zaliznjak 1995: 40 – 41.

[84] Usp. Stieber 1969: 82 – 83 i Shevelov 1965: 371.

[85] Usp. Stieber 1969: 83.

jezicima u kojima su se *tl* i *dl* također promijenili u *kl* i *gl*.[86] Prema njegovu je objašnjenju ta pojava prešla granice baltičkih jezika i proširila se među susjedna slavenska plemena. On pretpostavlja da je ta promjena starija od pojednostavnjivanja skupina **tl* i **dl* u istočnoslavenskim i južnoslavenskim jezicima te da u vrijeme pojednostavnjenja ti pribaltički govori nisu više imali skupine *tl* i *dl* i stoga nisu ni mogli sudjelovati u toj promjeni.[87]

Pojednostavnjenje skupina **tl* i **dl* nije bilo važna promjena. S fonološkog se motrišta čak može reći da je posrijedi periferna promjena koja nije ništa promijenila u praslavenskom fonološkom sustavu jer niti je uvela koji novi fonem, niti je koji postojeći uklonila, niti je poremetila odnose unutar sustava.[88] Mogla je tek usložniti i poremetiti neke odnose u morfologiji i tvorbi riječi, ali ni tu njezin učinak nije bio velik.[89] Zanimljiva je ipak zbog dva razloga. Jedan je da se njezina izoglosa ne podudara s tradicionalnom podjelom slavenskih jezika na istočne, zapadne i južne, a drugi je da se istraživači ne slažu glede njezine kronologije. Vidjeli smo već da Stieber smatra kako je ta promjena vrlo stara i da je izvršena prije seobe Slavena na jug, u njihovoj prapostojbini. Glavni mu je argument za to činjenica da u Grčkoj nema nijednoga toponima slavenskoga podrijetla u kojemu je sačuvana skupina **dl*, a više je toponima u kojima je *l* na mjestu skupine **dl*: Σελίτσα, Μουτσίλα, Τσερνίλο itd. O starosti te promjene svjedoči prema njegovu mišljenju i riječ *saloy* 'salo' pronađena u armenskom spomeniku iz 6. st., a smatra se posuđenicom iz slavenskoga *salo* (← *sadlo*). Starorusko ime *Гьлѣбъ*, koje potječe od skandinavskog *Gudleifr*, a istočni ga Slaveni nisu mogli posuditi prije polovice 9. st., tumači pretpostavkom da je ta promjena kod starih Istočnih Slavena izvršena prije 6. st., ali je dugo nakon toga bila još uvijek živa.[90] Drukčijeg je mišljenja, kao što se vidjelo, George Shevelov koji smatra da je ta promjena mogla biti izvršena tek između 600. – 850. g., najvjerojatnije između 700. – 850. g. Važnu ulogu za takvo datiranje ima prema njegovu mišljenju plemensko ime koje u staroukrajinskom glasi *Dulѣbi*, u staročeškom *Dudlebi*, a u slovenskom

---

[86] Tako je u litavskom i latvijskom, dok je u staropruskom *dl* ostalo nepromijenjeno, a *tl* je promijenjeno u *kl* samo u nekim govorima.

[87] Usp. Shevelov 1965: 370 – 371.

[88] Možda je to razlog da joj neki istraživači ne pridaju veću pozornost kao posebnoj promjeni, već je samo spomenu u nekoliko rečenica govoreći o zakonu otvorenih slogova i pojednostavnjivanju suglasničkih skupina općenito. Usp. npr., Mareš 1969: 30 i Lamprecht 1987: 42.

[89] Usp. Shevelov 1965: 374.

[90] Usp. Stieber 1969: 81 i 83.

Dudlebi. To ime doneseno je na područje sjeverozapadne Češke i sjeveroistočne Slovenije iz područja Volinjije u drugoj polovici 6. st. Stoga Shevelov zaključuje da je u to vrijeme na ukrajinskom području skupina **dl* još postojala.[91] Još je poslije tu promjenu datirao N. Trubetzkoy smatrajući da ona ne može biti starija od metateze likvida. Argument mu je razdioba praslavenskih dijalekatnih izoglosa prije i poslije metateze. Trubetzkoy smatra da u razdoblju prije metateze likvida nema nijedne izoglose koja je zajednička južnoslavenskim i istočnoslavenskim jezicima, a pritom ne obuhvaća nijedno zapadnoslavensko narječje.[92] Valja napomenuti da su za određivanje odnosa te promjene s metatezom likvida nevažni primjeri kao što su staroslavenske riječi *dlanь* i *tlěšti* jer se promjena *tl* i *dl* u *l* najvjerojatnije događala samo unutar riječi, a ne i na početku riječi.[93] Za sve je neprijeporna činjenica da je promjena *tl* i *dl* u *l* starija od gubljenja slabih jerova jer ta promjena zahvaća samo stare skupove *tl* i *dl*, a ne i one nastale gubljenjem jerova, pa tako u hrvatskom jeziku danas imamo riječi kao što su *sedlo* (← *sedьlo*), *metla* (← *metьla*), *svjetlo* (← *světьlo*) i sl.

Zanimljivo je i pitanje povezivanja te promjene sa zakonom otvorenih slogova. Neki autori izričito niječu povezanost te promjene sa zakonom otvorenih slogova,[94] a drugi je smatraju naprosto pojavnošću tog zakona.[95] Trubetzkoy je razliku između starocrkvenoslavenskih riječi *dlanь* i *velъ* (← **vedlъ*) objašnjavao različitim položajem slogovne granice u njima. U prvom je primjeru skupina *dl* u istom slogu (u njegovu pristupu), a u drugomu je između *d* i *l* slogovna granica. Promjena *tl*, *dl* u *l* uklanja samo one *t* i *d* koji su na kraju sloga. Razliku između zapadnoslavenskih i ostalih slavenskih jezika objašnjava time da je u zapadnoslavenskim jezicima prije došlo do premještanja slogovne granice ispred *t* i *d* i stoga se tamo ta promjena nije dogodila.[96] Takvo je objaš-

---

[91] Usp. Shevelov 1965. str. 373: *This implies that at that time, no earlier than middle or late sixth century, the cluster dl was still preserved in the area of Volynia.* (To znači da se u to vrijeme, ne prije polovice ili kraja 6. st., skupina *dl* još čuvala na području Volinjije.)

[92] Usp. Trubetzkoy 1925: 117 – 118.

[93] Usp. Trubetzkoy 1925: 118 i Shevelov 1965: 375. Problem je, međutim, da su skupine *tl* i *dl* na početku riječi bile iznimno rijetke i uglavnom onomatopejskoga podrijetla. Usp.: Mareš 1969: 30.

[94] Usp. Shevelov 1965. str. 374: *The change* tl, dl > l *in the Balkan-Dnieper dialects of CS was not brought about by any tendency toward open syllables*. (Promjena *tl, dl* > *l* u balkansko-dnjeparskim praslavenskim narječjima nije izazvana nikakvom težnjom k otvorenim slogovima.) Shevelov objašnjava tu promjenu asimilacijom dvaju susjednih, dentalnih suglasnika, tj. kao *tl, dl* → *ll* → *l*.

[95] Vidjeti bilješku 88.

[96] Usp. Trubetzkoj 1925: 119.

njenje neodrživo jer se odmah nameće pitanje zašto se nisu promijenile unutar riječi i skupine *bl*, *kl* i *gl* u participima *grebla*, *pekla*, *mogla* i sl. Vidjeli smo na svim dosadašnjim primjerima da je zakon otvorenih slogova djelovao tako da se, gdje je god to bilo moguće, pomakne granica sloga, a tek se onda, ako bi njezinim pomicanjem nastao neprihvatljiv slogovni pristup, suglasničke skupine pojednostavnjuju. Zbog čega bi u svim drugim slučajevima granica bila pomaknuta, a kod *tl* i *dl* ne bi? F. V. Mareš objašnjava drukčiji razvoj skupina *tl* i *dl* time da su te skupine bile iznimno malobrojne na početku riječi pa je postojala nesigurnost glede dopuštenosti takvih slogovnih pristupa što je onda dovelo do dvostrukog razvoja: do ostanka tih skupina u zapadnoslavenskim jezicima ili do pojednostavnjenja u istočnoslavenskim i južnoslavenskim jezicima.[97] To je objašnjenje, međutim, nespojivo s datiranjem te promjene kod Trubetzkoga jer je metatezom položaj tih skupina na početku riječi u južnoslavenskim jezicima znatno ojačan i ne bi bilo potrebe za takvim razvojem. Mareš je svjestan da je pojednostavnjenje tih skupina izvršeno poslije od pojednostavnjenja drugih suglasničkih skupina na koje je djelovao zakon otvorenih slogova, jer se samo tako može objasniti činjenica da se na različitim dijelovima slavenskoga područja pojavljuju različiti refleksi. Drugim riječima, Mareš pretpostavlja (iako to nigdje izrijekom ne kaže) da je i kod tih skupina bila pomaknuta slogovna granica zbog zakona otvorenih slogova i da su se takvi slogovni pristupi neko vrijeme tolerirali, a uklonjeni su tek poslije. To, međutim, znači da uzrok toj promjeni nije mogao biti samo zakon otvorenih slogova.

6.6. Metateza likvida

Opća težnja prema otvorenim slogovima (zakon otvorenih slogova) zahvatila je konačno i slogove koji su završavali protočnicima (likvidama) dakle skupine $(C) + V + r, l + C$, ali tu rješenje nije bilo uklanjanje jedne ili više jedinica, već je željeni rezultat dobiven njihovim premetanjem (metatezom). Tradicionalno se te skupine označuju *tort*, *tolt*, *tert*, *telt* pri čemu *t* označuje bilo koji suglasnik. Ta promjena također nije jedinstvena na cijelom slavenskom ozemlju, a rezultati su različiti i kod skupina *tert*, *tort*, *telt*, *tolt* i kod početnih skupina *ert*, *ort*, *elt*, *olt*. Skupine *tort/tolt* i *tert/telt* dale su u svim južnoslavenskim jezicima i u

[97] Usp. Mareš 1969: 30.

češkom i slovačkom *trat/tlat* i *trět/tlět*. To znači da se, osim premetanja, samoglasnik i produljio.[98] U hrvatskom je poslije došlo do preraspodjele duljina, tako da je za prvotnu akutsku intonaciju kračina, a za prvotnu cirkumfleksnu intonaciju duljina:[99] **kórva → kräva, *kólda → kläda* : **gõrdŭ → grâd, *gõlsŭ → glâs*. U poljskom i lužičkosrpskom rezultat je metateze *trot/tlot* i *tret/tlet*.

Osobito je rješenje u skupini *tort* na krajnjem sjeverozapadu slavenskoga područja (u kašupskom, slovinskom i polapskom) gdje je razvoj takav kao da metateze nije bilo. O tome svjedoče toponimi *Stargard, Dargow, Barnekow, Warbelow* u Njemačkoj i *Starogard, Gardno, Karwia, Varbləno, Kartoszyno* na sjeverozapadu Poljske, na kašupskom području. Hrvatskomu *grad, strana, vrana, grah, bradavica, prah* odgovaraju polapsko *gord, storna, vorno, gorch*, kašupsko *gard, bardavica* i slovinsko *parh*. Rozwadowski je takav razvoj objašnjavao izjednačivanjem skupine *tort* sa skupinom *tŭrt*, tj. prijelazom *tort → tŭrt* prije metateze. Stoga se u vrijeme metateze ta skupina na krajnjem sjeverozapadu nije promijenila na isti način kao u poljskom i lužičkosrpskom, već se dalje razvijala kao i staro *tŭrt*.[100] Istraživači koji prihvaćaju takvo objašnjenje nazvali su promjenu *tort → tŭrt* zakonom Rozwadowskoga.[101]

Na istom se području pojavljuje i nekoliko germaniziranih toponima sa skupinom *tolt* u kojima nema metateze: *Priwalk, Prezwalk, Priwalke, Woltekow, Maldewin*. Shevelov smatra da njihova malobrojnost upućuje na to da pripadaju najstarijem sloju slavenskih mjesnih imena koja su u njemački posuđena prije metateze.[102] Njegovu tvrdnju dovodi u sumnju činjenica da se i u poljskoj onomastici iznimno susreću oblici bez me-

---

[98] Obično se pretpostavlja da je duljenje samoglasnika sastavni dio metateze. Vladimir Georgiev, međutim, smatra da je duljenje neovisno o metatezi, da se dogodilo prije metateze i da je ovisno o naglasku i intonaciji. Usp. Georgiev 1963: 30 – 31.

[99] To vrijedi za sve naglašene duge samoglasnike, a ne samo za one nastale metatezom: *býti → bïti, kljūčь → kljûč* itd.

[100] Normalan je refleks skupine *turt* u polapskom *tort*, a u kašupskom *tart*, kako pokazuju polapsko *bórz* 'skoro, brzo' i kašupsko *barzo*, oboje od praslavenskoga **bŭrz-*.

[101] Usp., npr., Abernathy 1968: 16. I Roman Jakobson smatrao je tvrdnju Rozwadowskoga dokazanom. Usp. Jakobson 1952: 307. Nasuprot tome, George Shevelov smatra da je takvo objašnjenje u cjelini teško održivo jer je razdioba oblika sa *-or-* i *-ar-* u polapskom i kašupskom toliko slučajna da se teško može svesti na bilo kakav zakon, a usto je nejasno zašto je kraćenje s kvalitativnom promjenom samoglasnika pogodilo samo skupinu *tort*, a ne i skupine *tert, tolt* i *telt*. Usp. Shevelov 1965: 409 – 410.

[102] Usp. Shevelov 1965: 407.

tateze.[103] I u nekim se srednjobugarskim spomenicima iz 13. st. pojavljuju oblici sa skupinom *tolt* bez metateze: *zaltarinъ*, *maldičie*, *baltina* i sl. Ti su oblici poslije nestali tako da su u suvremenome bugarskom jeziku sasvim nepoznati. Smatra se da oni potječu iz bugarskih dijalekata koji se razlikuju od onih koji su bili u osnovi kanonskih starocrkvenoslavenskih tekstova.

U istočnoslavenskim se jezicima pojavljuje tzv. punoglasje (ili pleofonija), tj. oblici *torot/tolot* i *teret*. Osobit je na istočnoslavenskom području razvoj skupine **telt*. Prije metateze u većini se slučajeva ta skupina izjednačila sa **tolt*, tako da umjesto očekivanoga **telet* dobivamo *tolot*. Tako je u ruskom *moloko* i *polova* 'pljeva', u ukrajinskom *polon* 'plijen' itd.[104] Slična je promjena zahvatila i krajnji slavenski sjeverozapad, pa je tako u polapskom *mlaka* 'mlijeko', *mlat* 'mljeti', a u zapadnokašupskom i slovinskom *mloko*, *mloc* itd. Otvoreno je pitanje jesu li razvoji na ta dva rubna slavenska područja međusobno genetski povezani ili nisu. Neki ih autori izrijekom povezuju,[105] a drugi niječu mogućnost bilo kakve genetske sveze među njima.[106]

---

[103] Usp. Stieber 1969: 43. Stieber kao primjer navodi ime sela *Kodrǫb* koje je postalo od ranijega *Kołdrǫb*.

[104] Izgleda da ima i nekoliko (ali rijetkih) očekivanih refleksa *telet*. Jedan je od sigurnih primjera rusko *selezënka*, ukrajinsko *selezinka* i bjelorusko *seljazënka* koje odgovara hrvatskomu *slezena*, slovenskomu *slẹzẹn*, poljskomu *śleziona* i češkomu i slovačkomu *slezina*. Iza palatalnih se glasova *č*, *ž* i *š* smjenjuju skupine *olo* i *elo*. Usp. rusko i ukrajinsko *žolob* s ruskim *želobok* i rusko *šelom* s ukrajinskim *šolom* (Riječ je posuđena iz germanskih jezika gdje joj je pretpostavljeni oblik **helmaz*. Usporedimo gotsko *hilms*. U hrvatskom glasi *šljem*.) Problem je, međutim, što se često kao primjeri navode i riječi za koje nije sigurno da potječu od praslavenske skupine *telt*, već su ili još u praslavenskom imale skupinu *ele* ili im je postanje drukčije. Sporna je, npr., ruska riječ *pelena* koju Stieber 1969: 43 navodi kao primjer skupine *telet*, a Shevelov 1965: 405 tvrdi da je ruski oblik te riječi izveden od praslavenskoga **pel* + *en-*. Dodatni mu argument može biti i činjenica da se ta riječ u istom obliku pojavljuje i u većini južnoslavenskih jezika (starocrkvenoslavenski, bugarski, srpski i hrvatski) u kojima nema punoglasja. Slovenski oblik *plenica* te slovački i češki oblik *plena* razvili su se prema tom tumačenju iz **pel* + *n-*. Osobitu je pozornost privukla riječ *čovjek* koja u ruskom glasi *čelovék* (staroruski *čelověkъ* i *čolověkъ*), u ukrajinskom *čolovik* i u bjeloruskom *čalavék* (u poljskom *człowiek*, u češkom *člověk*, u slovačkom i slovenskom *človek*, u srpskom, makedonskom i bugarskom *čovek*). Tu je riječ Brückner 1927. (2. izd. 1957: 79) izvodio od praslavenskog oblika **čelvěkъ* s pomoću prijelaza *el* u *ol* i metateze nakon toga (**čelvěkъ* → **čolvěkъ* → **člověkъ*). Da je takva etimologija glasovno neodrživa i da kao praslavenski valja pretpostaviti oblik *čelověkъ*, vidjeti Havlová 1966.

[105] Usp., npr., Jakobson 1952. i Abernathy 1968.

[106] Usp., npr., Stieber 1969: 44. Stieber smatra da u vrijeme kad je taj proces mogao teći među zapadnim Lehitima i istočnim Slavenima nije moglo biti nikakve teritorijalne povezanosti.

Evo nekoliko primjera metateze:

**gard-*: stsl. *gradъ*, hrv., srp., sln., mak. i bug. *grad*, češ. i slk. *hrad*, polj. *grod*, gls. *hrod*, dls. *grod*, rus. *gorod*, blr. *horad*, ukr. *horod*

**parh-*: stsl. *prahъ*, hrv., srp., sln., mak. i bug. *prah*, češ. i slk. *prach*, polj. i ls. *proch*, ukr. i rus. *póroh*, blr. *pórah*

**baltă*: stsl., hrv., srp., sln., mak., bug., češ. i slk. *blato*, polj. i ls. *bloto*, rus. i ukr. *boloto*, blr. *balota*

**galvā*: stsl., hrv., srp., sln., mak. i bug. *glava*, češ. i slk. *hlava*, polj. i dls. *głowa*, gls. *hlowa*, rus. *golova*, ukr. *holova*, blr. *halava*

**berg-*: stsl. *brěgъ*, hrv. *brijeg*, srp., sln. i mak. *breg*, bug. *brjag*, češ. *břeh*, slk. *breh*, polj. *brzeg*, gls. *brjoh*, dls. *brjog*, rus. *bereg*, ukr. *bereh*, blr. *berah*

**melkă*: stsl. *mlěko*, hrv. *mlijeko*, srp., sln., mak., češ. i polj. *mleko*, bug. *mljako* (mn. *mleka*), slk. *mlieko*, ls. *mloko*, rus. i ukr. *moloko*, blr. *malako*

Na početku riječi u skupinama *ort/olt* rezultat je ovisio i o intonaciji sloga. Ako je slog imao akutsku intonaciju, u svim je jezicima rezultat *rat/lat*:

**árdlă*: stsl., hrv., srp., sln., mak., bug., rus. i ukr. *ralo*, češ. *rádlo*, slk. *radlo*, polj. i ls. *radło*, blr. *rala*

**álkomŭ*: stsl. *lakomъ*, hrv., srp., sln., mak. i bug. *lakom*, češ. i slk. *lakomý*, polj. i ls. *łakomy*, rus. i ukr. *lakomyj*, blr. *lakomy*

U slogovima s cirkumfleksnom (silaznom) intonacijom rezultati su različiti. U južnoslavenskim jezicima i slovačkom (u središnjim slovačkim dijalektima) ponovno je rezultat *rat/lat*, a drugdje *rot/lot*. Na primjer:

**ārdtei*: hrv. srp. i sln. *rastem, rasti*, mak. *raste*, bug. *rasta* (1. jd.), češ. *rostu, rust* (st. *rosti*), slk. *rastiem, rast'* ls. *rostu, rosć*, polj. *roste, rość*, rus. *rastu, rasti* (iz stsl., ali *ros, rosla*), blr. *rastu, rasci* (akanje), ukr. *rostu, rosty*

**ārkūtā*: hrv. srp. sln. mak. i bug. *rakita* (sr.), slk. *rakyta*, češ. *rokyta*, polj. i ls. *rokita*, ukr. *rokyta*

**ālkŭtŭ*: hrv. srp. i bug. *lakat*, sln. i slk. *laket*, mak. *lakot*, češ. *loket*, polj. *łokieć*, ls. *łochć/łokś*, rus. *lokot*, blr. *lokac'*, ukr. *likot'* (st. *lokot'*)

U ruskom se jeziku često na mjestu starih skupina **art*, **alt* i pod silaznom intonacijom, umjesto očekivanih refleksa *rot* i *lot*, pojavljuju *rat*, *lat* (*rabótatь*, *razum* i sl.), što se tumači jakim utjecajem crkvenoslavenskog jezika. I na južnoslavenskom se području sporadično, umjesto *rat*, pojavljuje i *rot*, npr. *robъ* i *rabъ*, *rozga*, *rožđe* (slk. *razga*, *raždie*), *rozvě* i *razvě*, *razboinikъ* i *rozboinikъ* itd. Neki su se od tih starocrkvenoslavenskih primjera objašnjavali moravskim utjecajem. Tako se, međutim, ne može objasniti bugarsko ime rijeke *Lom* koje je postalo od lat. *Almus* ili grč. Ἄλμος. Teško je zapadnoslavenskim utjecajem objašnjavati i oblik *loket* koji se pojavljuje u suvremenim jugozapadnobugarskim govorima na području Rodopa. Zanimljivo je da se u staroslavenskim spomenicima neke riječi koje sadržavaju staru skupinu *olt* pojavljuju i u liku u kojemu je provedena metateza, ali i u liku bez metateze: *alkati – lakati*, *aldii – ladii*.[107] Dvojnost se pojavljuje sporadično još i u hrvatskoglagoljskim liturgijskim rukopisima do kraja 14. st. gdje je vjerojatno preuzeta prepisivanjem iz starijih predložaka.[108] Ti primjeri pokazuju da je na makedonskom i bugarskom području neko vrijeme postojalo rivalstvo između oblika s *al-* i oblika s *la-* koje je možda uključivalo ne samo riječi sa starom skupinom *olt* već i neke riječi sa izvornom skupinom *lat*.[109]

Vrlo je jednostavno dokazati da je metateza likvida mlađa glasovna promjena od jotacije. Da nije tako, praslavenske bi riječi **väljā* i **mărjā* u suvremenome hrvatskom jeziku glasile **vlaja* i **mraje*, a ne *volja* i *more*. Riječi *učitelj*, *roditelj*, *srdobolja*, *postelja* i sl., potvrđene još u kanonskim starocrkvenoslavenskim spomenicima, glasile bi **učitljej*, **roditljej*, **srdoblaja*, **postljeja* itd. Isto je tako jasno da je metateza starija od ispadanja (gubljenja) slabih jerova. Potvrđuju to hrvatske riječi kao što su *molba* (← *molьba*), *umivaonica* (← *umivalьnica*), *roditeljski* (← *roditelьskyi*), *večernji* (← *večerьnyi*), *životvorno* (← *životvorьno*), *zorno* (← *zorьno*), *cesarski* (← *cěsarьskyi*) i sl. koje bi, da je metateza mlađa od gubljenja slabih jerova, glasile **mlaba*, **umivlanica*, **roditljeski*, **večrenji* **životvrano*, **zrano*, **cesraski* itd. Time je određena relativna, a velikim dijelom i apsolutna kronologija te promjene. Točnije

---

[107] Usp. što je rečeno o skupini *tolt* u srednjobugarskim spomenicima.

[108] U *Bečkim listićima* s početka 12. st. na listu 2b zabilježen oblik prvog lica množine prezenta *alъč[emъ]* (1C 4, 11), u fragmentu *Djela Pavla i Tekle* s kraja 13. st. na listu 2a isti oblik bez poluglasa *alčemь*, a u *Brevijaru Vida Omišljanina* iz 1396. oblici *ot alni* (na listu 120a za grčko πέρυσι i latinsko *anno priore* u 2C 8, 10), *alkanie* (na listu 287c u 1P 3, 4) i *vь alkanii* (na listu 106c).

[109] Usp. Shevelov 1965: 394.

se njezina apsolutna kronologija može odrediti s pomoću slavenskih posuđenica u susjednim jezicima i posuđenica iz tih jezika u slavenske jezike. U grčkom je jeziku više toponima slavenskoga podrijetla posuđenih prije metateze: *Γαρδίκι* (= Gradac), *Ἀρδαμέρι* (= *Radomērjī), *Βεργουβίτσα* (= Bregovica), *Ἀρτοτίβα* (= Radotiva), *Βάλτουκα* (= Blat-), *Βέρζανα* (= Brežane), *Βερζοβα* (= Brezovo) itd. Njima valja pribrojiti i apelative: *μπαρδαβίτσα* (bradavica), *σάλμια* (slama), *μέρζα* (mreža) i sl. Isto tako i neke finske riječi posuđene iz slavenskoga u vrijeme prvih slavensko-finskih dodira ne pokazuju tragove punoglasja karakterističnoga za istočnoslavenske jezike: *palttina* (platno), *värttänä* (vreteno), *karsta* (krasta), *taltta* (dlijeto) i sl. I na njemačkome su govornom području potvrđeni hidronimi slavenskoga podrijetla bez metateze: *Palten* u austrijskoj Štajerskoj (od praslavenskoga **bălltă* 'blato') i *Perschling* u Donjoj Austriji (od starijega *Bersnicha*, a to je pak od praslavenskoga **berzĭnĭkā* 'Breznica').[110] To znači da metateza nije bila provedena prije dolaska Slavena u današnju postojbinu. Potvrđuju to i najstarije posuđenice iz navedenih jezika u slavenske u kojima je provedena metateza. U južnoslavenskim je jezicima mnogo takvih toponima romanskoga podrijetla: *Kranj(ska)* (← *Carnia*), *Kras* (← *Cars-*), *Raša* (← *Arsia*), *Labin* (← *Albona*), *Rab* (← *Arba*), *Skradin* (← *Scardona*), *Mljet* (← *Mel(i)ta*), *Sredec* (← *Serdica*)[111] itd. Njima se mogu pribrojiti i hrvatske opće imenice latinskoga ili grčkoga podrijetla: *raka* (grč. *ἄρκα*, lat. *arca*), *hlače* (← *calcia*), *mramor* (← *marmor*) itd. U ruskom su jeziku potvrđeni hidronimi *Norova* (iz estonskoga *Narva*), *Lovat'* (iz finskoga *Alvatti*), *Ladoga* (vjerojatno prema finskomu **aaldokas* 'valovit').[112] U sjevernoruskim se govorima finske riječi *salmi* 'tjesnac' i *kalmisto* 'groblje' pojavljuju kao *solomja* i *kolomišče*. I najstarije su riječi iz starobavarskoga ušle u slavenski prije metateze. Tako npr. starocrkvenoslavenska riječ *kramola* 'svađa, nesloga' potječe od starobavarske riječi *karmala*. Još detaljnije podatke za datiranje metateze likvida pružaju nam grčke i latinske (frankačke) kronike. U Teofanovoj kronografiji s početka 9. st. zabilježena su imena slavenskih vođa Ἀρδαγαστός (Radogostъ) i Δαργαμηρός (Dragomirъ), a u kronologiji Georgija Monaha Kontinuata ime Βαλδίμερ (Vladimir). Fredegarova kronika iz 7. st. bilježi ime »*Dervanus* magnus rex Surbiorum« te ime slavenskoga kneza u Koruškoj *Waltunc* (*Waldunc*) koje po mišljenju većine istraživača odgovara starocrkvenoslavenskoj riječi *vladyka*. Osobita se važnost u

[110] Usp. Holzer 1995: 71.
[111] Preko srednjobugarskoga *Srědьcь*. To je današnja Sofija.
[112] Usp. Shevelov 1965: 395.

svezi s datiranjem metateze likvida često pridaje riječi *kralj*[113] koja potječe od starodonjonjemačkoga imena *Karl*. Općenito se smatra da je ta riječ postala od imena Karla Velikoga koji je vladao od 768. do 814. g. Ona pokazuje da metateza nije bila završena do tog vremena, ali se iz nje ne može sa sigurnošću zaključiti je li u vrijeme Karlove vladavine već bila u tijeku ili je započela nakon 814. g. U salzburškoj povelji iz 860. zabilježen je oblik slavenskog imena s metatezom *Trebinam*, a 864. u drugoj je povelji zabilježeno ime *Zebedrach* (*Sobědragъ*). U znamenitome *Čedadskom evangelijaru*, u koji su se od kraja 8. st. počela zapisivati imena posjetitelja – gotovo sva germanska i slavenska, a najčešći su zapisi iz druge polovice 9. i prve polovice 10. st.,[114] pojavljuju se samo oblici s već provedenom metatezom. To pokazuje da je do polovice 9. st. metateza već najvjerojatnije provedena te da se njezina primjena može smjestiti na prijelaz iz 8. u 9. st. i u prvu polovicu 9. st.[115] Takvu dataciju potvrđuje i ime ljutićkoga kneza *Dragovitusa* (vladao u Pomeraniji u današnjemu Meklenburgu), zapisano 779. g. u Einhardovim analima i ponovljeno u više drugih kronika iz tog vremena. Taj je zapis međutim sporan jer upravo u ljutićkom dijalektu u Pomeraniji skupina *tort* najčešće nije premetnuta pa bi mnogo vjerojatniji bio oblik bez metateze.[116]

I razvoj tautosilabičnih skupina *tъrt/tъlt* i *tьrt/tьlt* razmjerno je složen i teško pregledan. Narav je tih funkcionalnih diftonga drukčija od onih u skupinama *tort/tolt* i *tert/telt* jer su tu zajedno dvije jedinice gotovo jednake zvonkosti (sonornosti) likvida i poluglas, a svaki je mogao biti jezgra sloga. U istočnoslavenskim su jezicima te skupine ostale nepromijenjene i nisu nikad prešle u slogotvorno *r* i *l*. Praslavenske su se

---

[113] Crkvenoslavenski je oblik *kraljь*, u slovenskom i srpskom oblik je jednak kao u hrvatskom (u slovenskom je drukčiji naglasak), u makedonskom i bugarskom ta riječ glasi *kral*, u slovačkom *král'*, u češkom *král*, u poljskom *król*, u gornjolužičkosrpskom *krol*, u ruskom i ukrajinskom *koról'* i u bjeloruskom *karól*.

[114] Usp. Katičić 1998: 350.

[115] Slično tu promjenu datira i Lamprecht 1987: 66 koji je stavlja približno između 750. i 825. g. ili 775. i 850. godine. Nešto je kasnija datacija Shevelova 1965: 417 koji je pomiče u drugu polovicu 9. st., a kao približan datum određuje godinu 860. Georgiev 1963:31 smatra da je metateza likvida izvršena između polovice 8. st. i kraja 9. st., a za metatezu u skupini *(t)alt* na bugarskom području misli da je izvršena malo kasnije, tj. u 9. i 10. st.

[116] Usp. Shevelov 1965. 417 i Stieber 1969: 38. Shevelov smatra da je taj oblik, ako uopće odražava bilo kakav stvarni izgovor, zapis slogotvornog *r* koje stranac zapisuje s popratnim samoglasnikom. Stieber, napominjući da je taj oblik sumnjiv, dopušta ipak i mogućnost da je Einhard uzeo taj naziv iz lužičkosrpskoga (s metatezom *tărt* → *trát*) prije prijelaza *ă* u *o*.

skupine *ĭr*, *ĭl*, *ŭr*, *ŭl* promijenile u *ъr*, *ьl*, *ъr*, *ъl* s jakim poluglasovima koji su se poslije razvijali kao i svi drugi poluglasovi.[117] Prednji samoglasnik *ь* prešao je obično u *e* (usp. rus. *verh*, *serp*, *smert'*, *terpet'*), a stražnji *ъ* u *o* (usp. rus. *gorlo*, *gordyj*, *torg-*). Jedino se, kao i kod skupina *telt/tolt*, skupina *ьl*, izjednačila sa skupinom *ъl* koja je poslije, vokalizacijom jakih jerova, prešla u *ol* (usp. rus. *dolgij*, *polnyj*, *polk*, *volk*, *volna*).

Razvoj na slavenskom sjeverozapadu (u lehitskim jezicima) neki istraživači opisuju slično razvoju u istočnoslavenskim jezicima pretpostavljajući da se ni ondje nisu razvili slogotvorni *ŕ* i *ĺ*, već da su skupine *tъrt/tъlt* i *bъrt/bъlt* ostale nepromijenjene i poslije se razvijale u pojedinim jezicima kako slijedi.[118] U poljskom je daljnji razvoj vrlo složen, s mnogo različitih refleksa. Skupina *ъr* prelazi obično u *'er* (*śmierć*, *sierp*, *wierzba*, *wierzch*, *cierpieć*), a ispred nepalatalnoga dentala u *ar* (*martwy*, *ziarno*, *czarny*). Budući da je to uobičajen refleks skupine *ъr* (*targ*, *garb*, *kark*), znači da se skupina *ьr* ispred dentala izjednačila sa skupinom *ъr*. Skupina *ьl* djelomice je prešla u *il* (*wilk*, *milczeć*), iza labijala i ispred nepalatalnoga dentala u *eł* (*wełna*, *pełny*), iza frikativa obično u *oł* (*żołty*), a moguć je i prelazak u *ły* (*długi*).[119] Skupina *ъl* prešla je iza dentala u *ły* (*dług*,[120] *tłusty*, *słunce*), iza velara u *eł* (*chełm*), a iza labijala stanje nije sasvim jasno.[121] Poljskomu je stanju najsličnije ono u donjolužičkosrpskom gdje skupina *ьr* obično prelazi u *'er* ili *er* (*wjerba*, *pjerwy*, *serp*, *cerw*), a iza nepalatalnoga dentala također u *ar* (*twardy*, *carny*, *sarna*, ali *zerno*). Skupina *ъr* također prelazi u *ar*, uz palatalizaciju prethodnoga *k* i *g* (*gjardło*, *kjarcma*, *chart*). Skupina *ьl* prešla je iza nepalatalnoga dentala u *ły* (*dłujki* 'longus'), iza palatala *c* (← *č*) i *ž* u *oł* (*żołty*), između labijala i nepalatalnoga dentala u *oł/ał* (*połny*, *wałma* 'vuna'), a drugdje u *'el* (*wjelk*, *mjelcaś*). Skupina *ъl* dala je *ły* (*tłusty*, *dług*). U gornjolužičkosrpskom skupina *ьr* prešla je obično u *er/'er* (*wjerba*, *wjerch*, *serp*, *smierć*, *čerw*), a jedino ispred nepalatal-

---

[117] U starim su slavenskim posuđenicama u finskom još posvjedočene praslavenske skupine: *turku* (rus. *torg*, hrv. *trg*), *tulkki* (rus. *tolk* 'smisao, značenje'), *pulka* (rus. *polk*, hrv. *puk*), *virsta* (rus. *versta*, hrv. *vrsta*) i sl.

[118] Usp., npr., Shevelov 1965: 470 – 475 i Carlton 1990: 151 – 153.

[119] Praslavenski pridjevni oblik **dĭlgŭ* 'longus' valja lučiti od imenice **dŭlgŭ* 'debitum' s kojom je u većini slavenskih jezika, zbog kasnijeg razvoja, postao homoniman.

[120] Vidjeti prethodnu bilješku.

[121] Shevelov 1965: 472 pretpostavlja tu kao prvotni refleks *oł* s kasnijom promjenom *o* → *u* (*pułk* 'pukovnija'). Problem je tu, kao i za razvoj iza velara, što ima malo primjera, a i oni postojeći nisu pouzdani.

noga dentala u *or* (*zorno, čorny, morwy*[122]). Skupina *ъr* dala je uvijek *or* (*hordło, korčma, hordy, kork*). Skupina *ьl* prelazi obično u *'el* (*wjelk, mjelčeć*), ali ispred nepalatalnoga dentala i iza dentala ili palatala daje *oł* (*połny, dołhi, žołty*). Skupina *ъl* prelazi uvijek u *oł* (*dołh, kołbasa*). Gornjolužičkosrpskomu je stanju vrlo slično stanje u kašupskom, slovinskom i polapskom gdje se, kao i u istočnoslavenskim jezicima, skupina *ьl* potpuno stopila sa skupinom *ъl*. U polapskom skupina *ьr*, osim ispred nepalatalnoga dentala, prelazi u *ar* (*varba*). Skupina *ъr* daje *or* (*górnək* 'lonac za mlijeko'[123]), a skupine *ьl* i *ъl* daju *au* (*caun* ← *čьlnъ*,[124] *daug* ← *dъlgъ* 'debitum').

Mnogi slavisti, a osobito poljski, misle da se lehitski razvoj nikako ne može povezati s razvojem u istočnoslavenskim jezicima.[125] Oni smatraju da se takva raznolikost refleksa može objasniti samo pretpostavkom da su se te skupine i na tom području najprije razvile u slogotvorne *ŕ* i *ĺ*, kao i na češkom, slovačkom i južnoslavenskom području, a da je kasniji razvoj posljedica umetanja samoglasnika čija je narav ovisila o naravi susjednih suglasnika. Kao dokaz da se lehitski refleksi nisu razvili iz praslavenskih jerova, Stieber navodi slovinske riječi *vołk* i *dołgi*. Na tom su području oba jera vokalizacijom prešla u *e* pa bi i u te dvije riječi njihova vokalizacija morala dati oblike **vełk* i **dełgi*, a ne već navedene oblike. Stoga on smatra da se te dvije riječi mogu objašnjavati samo gubljenjem slogotvornog *ĺ*, dakle jednako kao i postanak odgovarajućih slovenskih i makedonskih oblika *volk* i *dolg*.[126] Slavisti koji objašnjavaju lehitski razvoj slično istočnoslavenskom priznaju da se tradicionalno objašnjenje s pomoću slogotvornih *ŕ* i *ĺ* ne može sasvim isključiti, ali da u njemu postoje ozbiljne teškoće. Ti su slogotvorni sonanti morali postojati vrlo kratko i vrlo su brzo zamijenjeni skupinom samoglasnik + sonant. Za takve dvije, smjerom suprotne promjene u kratkome vremenskom razdoblju u istom jeziku obično se mora pretpostaviti djelovanje vrlo moćnog čimbenika koji ih uzrokuje, a takvi se u navedenom slučaju ne mogu utvrditi. Nadalje, čudno je pritom i to da

---

[122] Od starijega *mortwy*.

[123] Usp. hrvatske riječi *grnac* 'lonac od pečene gline' i *grnčar* 'lončar'.

[124] Značenje je te riječi 'brod'. Usp. hrvatsko *čun*.

[125] Stieber 1969: 36; npr., i izrijekom kaže: *Zachodniolechicki rozwój dawnych grup ьr ьl ъr ъl przypominal wiec wschodniosłowiański tylko w tym, że wcześnie zlały się u zachodnich Lechitów kontynuanty dawnych grup ьl i ъl.* (Zapadnolehitski razvoj starih skupina *ьr ьl ъr ъl* sličan je, dakle, istočnoslavenskomu samo time da su se kod zapadnih Lehita rano izjednačile kontinuante starih skupina *ьl* i *ъl*.)

[126] Usp. Stieber 1969: 35 – 36.

se slogotvorni sonanti ponovno razdvajaju u skupinu samoglasnik + sonant, a ne u skupinu sonant + samoglasnik. Još je neobičnije da je u većini primjera novouneseni samoglasnik po naravi sličan onomu u izvornoj skupini, tj. na mjestu gdje je bio prednji samoglasnik razvija se opet prednji, a na mjestu stražnjega opet stražnji. Da bi se to moglo opisati s pomoću slogotvornih sonanata, mora se pretpostaviti da su postojale dvije inačice svakoga slogotvornog sonanta, prednja (palatalna) i stražnja (nepalatalna).[127] Ta je pretpostavka, međutim, čisti teorijski konstrukt jer takva opreka (između tvrdih i mekih slogotvornih *ŕ* i *ĺ*) nije potvrđena ni u jednome slavenskom jeziku, ali ni u nekome drugom svjetskom jeziku.[128] Prijeporno je nadalje i to da bi današnji refleksi u lehitskim jezicima morali biti vrlo stari i potjecati iz vremena dok su jerovi još postojali, pa se onda nameće pitanje zašto oni nisu uporabljeni za epentetske samoglasnike jer su očito prikladniji za tu ulogu od drugih samoglasnika.[129] Stoga zaključuju da je bolje sve refleksе objasniti postupnim razvojem jerova koji nisu bili izgubljeni, kao i u istočnoslavenskim jezicima.

U češkom, slovačkom[130] i južnoslavenskim jezicima jerovi su u tim skupinama uklonjeni i razvili su se slogotvorni *ŕ* i *ĺ*. Već kanonski starocrkvenoslavenski spomenici ne bilježe skupine dosljedno *ъr, ъl, ьr, ьl* izjednačujući ih sa starim skupinama *rъ, lъ, rь, lь* i zamjenjujući međusobno na tom položaju tvrde i meke jerove, što jasno pokazuje da već tada treba i u jednom i u drugom slučaju pretpostaviti gubljenje mekosne korelacije i slogotvorni izgovor likvida. Izvorno je stanje i u tim jezicima djelomice zamućeno kasnijim razvojem slogotvornih *ŕ* i *ĺ*. U slovačkom je slogotvorno *ŕ* sačuvano na svim položajima osim iza *č* jer je iza toga glasa često umetnuto *e* (*vrba, tvrdý, hrdlo, červ, čierny, črta*). U češkome je slogotvorno *ŕ* također sačuvano, jedino je na položaju iza *č* i *ž* ispred *ŕ* poslije (nakon 12. st.) umetnuto *e* (*vrba, tvrdý, hrdlo, černý, čerstvý* 'svjež', *žernov*). Slovenski, hrvatski, srpski, makedonski i zapadnobugarski dijalekti sačuvali su slogotvorno *ŕ* na svim položajima.[131]

---

[127] I doista Stieber 1969: 34 pretpostavlja da je svaki od novonastalih slogotvornih sonanata mogao biti tvrd ili mekan.

[128] Usp. Carlton 1990., str. 152: *However, such contrast as ŕ vs ŕ' or ĺ vs ĺ' is unattested not only in Slavic but in general throughout the languages of the world.* (Međutim, opreka kao što je između *ŕ* i *ŕ'* ili *ĺ* i *ĺ'* nije potvrđena ne samo u slavenskima već ni u svjetskim jezicima uopće.) Usp. također: Lunt 1997: 21, bilješka 46.

[129] Usp. Shevelov 1965: 472.

[130] Osim istočnoslovačkih narječja u kojima je razvoj sličan poljskomu.

[131] Usp. slovensko *vrba, t(v)rd, črv*; hrvatsko *vrba, tvrd, crv* i makedonsko *vrba, tvrd, crv* itd.

Slovački je jedini od slavenskih književnih jezika sačuvao slogotvorno *l̥* na svim položajima (*vlk, chlm, plný, dlhý, žlč*). U češkome se slogotvorno *l̥* sačuvalo samo iza labijala, iako se i na tome mjestu katkad zamjenjuje sa *lu*, što je uobičajen njegov refleks na svim drugim položajima (*vlk, plný, mluva, chlum, žluč, dlouhý*). Slovenski je jezik čuvao slogotvorno *l̥* još u 14. st., a nakon toga započelo je njegovo gubljenje, tako da se danas na njegovu mjestu bilježi skupina *ol* (*volk, holm, poln, dolg, žolč*).[132] U hrvatskom se slogotvorno *l̥* čuvalo također do kraja 14. st., a nakon toga zamjenjuje se sa *u* (*dug, pun, puk, vuk, vuna, hum, žuč*).[133] Slično je i u srpskom jeziku.[134] U suvremenom je makedonskom slogotvorno *l̥* prešlo u *ol* (*volk, poln, dolg, žolčka*).[135] U suvremenome bugarskom standardnom jeziku i u većini bugarskih dijalekata uz sonant se pojavljuje pomični samoglasnik *ə* (u pismu ъ) koji je katkad ispred, a katkad iza *r* i *l*, ovisno o broju suglasnika koji iza njih slijede (*gərne* 'lonac' – *grənci* (mn.), *vərba* – *Vrəbnica* 'Cvjetnica', *dəlg* 'debitum' – *dlažen, səlza* – *sləzen*).

Metateza je likvida jedna od najčešće opisivanih promjena u slavistici, ali smo još daleko od njezina zadovoljavajućeg objašnjenja. Neslaganje ne postoji samo oko toga jesu li promjene na rubovima slavenskoga područja međusobno genetski povezane ili nisu i jesu li odraz

---

[132] Izgovor je različit, ovisno o duljini sloga. Ako je slog dug, tada je izgovor *ou*. Ako je kratak, izgovor je *u* ili *ə̑*.

[133] Slogotvorno se *l̥* do danas sačuvalo u govorima karaševskih Hrvata u Rumunjskoj (usp. Vulić 1998: 570) i u nekim starinačkim govorima na otoku Krku: u Garici, Kampelju i Risiki na svim položajima, a rudimentarno u nekim riječima i u Jurandvoru, Batomlju i Staroj Baški (usp. Lukežić i Turk 1998: 39 i 59). U vrbničkom govoru, kao i u nekim drugim čakavskim govorima na Krku i drugim kvarnerskim otocima, refleks je slogotvornoga *l̥* skupina *samoglasnik* + *l* (usp. Lukežić i Turk 1998: 39 i 59 te Brozović i Ivić 1988: 10). Budući da je u vrbničkom odrazu *el* samoglasnik *e* uobičajeni refleks poluglasa, moglo bi se (kao i na slavenskom istoku i sjeverozapadu) pomisliti da u tom govoru nikad i nije postojalo slogotvorno *l̥*. Međutim, činjenica da su se potpuno izjednačili refleksi praslavenskih skupina *ьl*, *ъl* i *lь*, *lъ* pokazuje da ipak, kao razvojni međustupanj, valja i u tom govoru (i u njemu sličnima) pretpostaviti postojanje slogotvornoga *l̥*. Sličan je problem i s odrazom *e* u govoru Omišlja i odrazom *o* u govoru Dobrinja koji su postali tipičnom zamjenom poluglasa za te govore i utrnućem likvide (usp. Lukežić i Turk 1998: 36 i 39).

[134] Tu je slogotvorno *l̥* do danas sačuvano u timočkom poddijalektu, a u većini je prizrensko-timočkih govora refleks *l* + *samoglasnik*. Usp. Brozović i Ivić 1988: 10.

[135] O pojedinostima razvoja, vremenu zamjene i stanju u pojedinim makedonskim narječjima vidjeti Koneski 1967: 36 – 39. Valja samo upozoriti da se u galičkom govoru na zapadu Makedonije slogotvorno *l̥* sačuvalo do danas.

ranijega općeg stanja (arhaizmi) ili nisu,[136] već i na mnogo površnijoj razini određivanja mehanizama same promjene. Razlike među predloženim opisima najčešće potječu otuda što različiti istraživači imaju različite, katkad i suprotne poglede o jezičnim univerzalijama, tj. o tome koje su promjene u jezicima moguće, a koje nisu. U poglavljima 1.3. i 1.4.3. rečeno je da su metateze razmjerno rijetke promjene i da se u većini jezika pojavljuju u izdvojenim riječima ili u samo nekoliko riječi. Budući da slavenski jezici pripadaju malobrojnim jezicima u čijoj se povijesti pojavljuje sustavna metateza, jasno je da su se već davno pojavile tvrdnje kako ta promjena ne može biti metateza u uobičajenom smislu te riječi, već da je vjerojatno rezultat postupnoga glasovnog razvoja u kojemu se pojavljuju i gube samoglasnici oko likvide, a da pritom premetanja (metateze) uopće nije bilo.[137] Brojni su slavisti opisivali i opisuju tu promjenu upravo takvim oponašanjem (simulacijom) metateze.

Kao primjer takvog objašnjenja navest ću Marešov opis[138] prema kojemu su se tautosilabične skupine s likvidom u drugom dijelu razvijale u skladu sa zakonom otvorenih slogova kao i svi drugi difłonzi. Najprije je došlo do njihove monoftongacije i postanka slogotvornih *r̥* i *l̥* na cijelome slavenskom području. To je postignuto pomicanjem slogovnoga težišta na drugi dio diftonga (na likvidu), a samoglasnik koji se proširio i iza likvide prestao je biti fonološki samostalan i pretvorio se u svarabhaktički samoglasnik. Drugim riječima, prema tom je objašnjenju od praslavenskog oblika **gărdŭ* na cijelome slavenskom području postalo **gă̯rădŭ*. Kasniji je razvoj takvih, dvomornih slogotvornih likvida u različitim dijelovima slavenskoga područja bio različit. Zajedničko je svim područjima da slogotvorne likvide, kad im popratni samoglasnik nije visok, gube slogotvornost. U južnoslavenskim jezicima

---

[136] Usp. Abernathy 1968. str. 14 : ... – *we supposse the peripheral data to represent an archaic phase of the overall development* ... (... pretpostavljamo da rubni podatci pokazuju arhaičan stupanj općeg razvoja...) Za suprotno pak mišljenje vidjeti: Mareš 1969., str. 48.: *Nach unserer Meinung handelt es sich hier nicht um Archaismen, die nicht die Entwicklung nach dem Gesetz der offenen Silben durchgemacht hätten, wie bisher in der Regel vermutet wurde.* (Prema našemu mišljenju tu nije riječ o arhaizmima koji se nisu razvijali prema zakonu otvorenih slogova, kako se dosad po pravilu pretpostavljalo.)

[137] Prvi je tu tvrdnju izrijekom zastupao R. Ekblom 1927. g. Usp. Abernathy 1968: 6 – 7.

[138] Usp. Mareš 1969: 40 – 49. Taj je opis gotovo u cijelosti preuzeo i Lamprecht 1987. Slično su tu promjenu opisivali i mnogi slavisti prije Mareša, npr. Meillet 1934., Sørensen 1952., Žuravlev 1963. i dr. Sam Mareš 1969: 40 u bilješci 44. kaže da između njegova i Sørensenova objašnjenja postoji velika podudarnost.

i u češkom i slovačkom neslogotvorni se odsječak (u skladu sa zakonom otvorenih slogova) koncentrira na početak sloga, time oslobađa samoglasnik koji postaje slogotvoran i dulji se pa se tako dobiva oblik **grādŭ*. U ostalim zapadnoslavenskim jezicima prvi je dio razvoja sličan, neslogovni se dio koncentrira na početak sloga, ali se zajedno s gubljenjem slogotvornosti likvide dvomorni slog skraćuje za jednu moru i tako postaje oblik **grădŭ* (→ *grod*). Na istoku su likvide samo izgubile slogotvornost, čime su se oslobodili i samoglasnik ispred i samoglasnik iza njih i tako se razvilo punoglasje, tj. oblik **gărădŭ* (→ *gorod*).

Mnogo je, dakako, i slavista koji takvo objašnjenje ne prihvaćaju i opisuju stanje u južnoslavenskim i zapadnoslavenskim jezicima doista metatezom.[139] Tako Roman Jakobson opisuje tu promjenu tako da izrijekom pretpostavlja kao jedan njezin stupanj zamjenu mjesta samoglasnika i likvide koja iza njega slijedi.[140] U drugom dijelu toga svojeg rada Jakobson se žestoko obračunava sa Sørensenovim opisom, koji je njegov autor nazvao pristupom starom problemu sa suvremenoga strukturnolingvističkog motrišta,[141] nazivajući ga hipotetskim, punim slobodnih i proizvoljnih konstrukcija, svim samo ne strukturalističkim pristupom i otklonom od svih dosljednih lingvističkih metoda.[142] I George Shevelov posvećuje poseban odlomak procjeni argumenata u prilog objašnjenju s pomoću svarabhaktičkog ili epentetskog samoglasnika[143] i zaključuje da većina argumenata ne može izdržati ozbiljnu kritiku.[144]

Mnogo toga još ne znamo ni o uzrocima metateze likvida. Većina se slavista slaže da je osnovni njezin uzrok zakon otvorenih slogova, ali on nije dovoljan da bi se objasnilo zašto su njezini rezultati upravo

---

[139] Tako postupaju Jakobson 1929. i 1952., Vaillant 1950., Bernštejn 1961., Georgiev 1963., Shevelov 1965., Carlton 1990. i dr.

[140] Usp. Jakobson 1952: 308.

[141] O Sørensenovu opisu kao o suvremenom pristupu govori i Mareš 1969. u već spominjanoj bilješci 44. na str. 40.

[142] Usp. Jakobson 1952: 308 – 310. U zaključku na str. 310. Jakobson kaže: *The author is convinced that his device promises the simplest solution of the problem of the so-called liquid-metathesis in Slavic; but, actually, his attempt is a departure from any consistent linguistic method.* (Autor je uvjeren da njegov opis obećava najjednostavnije rješenje problema tzv. metateze likvida u slavenskim jezicima, ali, uistinu, njegov je pokušaj otklon bilo od koje dosljedne lingvističke metode.)

[143] Usp. poglavlje 27.13. u: Shevelov 1965: 412 – 414.

[144] Usp. Shevelov 1965., str. 413.: *Most of these arguments do not stand up to criticism.* (Većina tih argumenata ne mogu odoljeti kritici.) i malo dalje, na kraju istoga odjeljka: *Thus all these facts in no way prove that an anaptyctic vowel was pronounced between the consonant and the sonant in the metathesized CORC groups.* (Dakle, sve te činjenice nikako ne dokazuju da se bilo kakav umetnuti samoglasnik izgovarao između suglasnika i sonanta u skupinama CORC.)

takvi kakvi jesu. Robert Abernathy navodi devet mogućih vrsta rješenja s pomoću kojih se može zadovoljiti zakon otvorenih slogova, a samo su tri vrste posvjedočene u stvarnom razvoju.[145] To znači da se, osim zakona otvorenih slogova, moraju potražiti i dodatni uzroci za zbivanje te promjene. Jasno je da i oko toga postoje velika neslaganja među slavistima jer je to tijesno povezano s problemom određivanja stvarnih mehanizama promjene.

6.7. Prijelaz kvantitete u kvalitetu u samoglasničkom sustavu i njegove posljedice

U poglavlju 5.1. vidjeli smo da je rani praslavenski razvio dvorazinski samoglasnički sustav od četiri jedinice od kojih svaka može biti kratka i duga. Također znamo da je duljina ili kračina samoglasnika imala razlikovnu ulogu i da je omogućivala govornicima razlikovanje značenja riječi. Na primjer, genitiv prvog lica množine zamjenice ***nāsŭ*** razlikuje se od nominativa jednine imenice ***năsŭ*** 'nos' samo duljinom samoglasnika. Za jezike koji se, kao praslavenski, služe obilježjem duljine ili kračine samoglasnika da bi razlučili značenje riječi kažemo da imaju distinktivnu (razlikovnu) kvantitetu, tj. duljina trajanja samoglasnika može biti odlučujući čimbenik u komunikaciji (općenju). Takav je sustav bitno narušen monoftongacijom diftonga rezultat čega je uvođenje samoglasnika *u* koji je promijenio dvije činjenice u sustavu: 1. uvijek je dug i 2. time je kao razlikovno ponovno uvedeno obilježje labijaliziranosti (zaobljenosti). Tome su se zatim pridodali i nosni samoglasnici *ę* i *ǫ*, postali kao rezultat djelovanja zakona otvorenih slogova na skupine *samoglasnik* + *n,m* + *suglasnik*. Tako je dobiven sustav:

ī ȳ u

ę ǫ

ě ă

Taj sustav po svemu sudeći nije bio jedinstven na cijelome slavenskom ozemlju. Čini se da se izgovor (artikulacija) nosnih samoglasnika razlikovao od područja do područja visinom (srednji ili niski) i labijalizi-

[145] Usp. Abernathy 1968: 9 – 10.

ranošću ili nelabijaliziranošću stražnjega nosnog samoglasnika *ǫ*. Isto se tako, po svemu sudeći, razlikovao i izgovor samoglasnika *y* stupnjem pomaknutosti prema naprijed (prednjošću – stražnjošću). Obilježje je tog sustava da nemaju više svi samoglasnici duge i kratke parnjake, već su neki samo dugi. To je u daljnjem razvoju uzrokovalo promjenu sustava i privremeno dokidanje fonološki relevantnih (razlikovnih) kvantitativnih opreka. Kratki su se samoglasnici razlikovali od dugih ne samo duljinom već i manjom napetošću koja je obično prateće obilježje duljine.[146] S vremenom je to obilježje postalo dominantno i kratki su se samoglasnici počeli izgovarati nešto drukčije od dugih. Naime, nenapeti samoglasnici teže uvijek tomu da se pomaknu prema sredini visinskog spektra, a napeti obično »bježe« prema rubovima. Tako su kratko *ĭ* i *ў* postali niži od svojih dugih parnjaka *ī* i *ȳ*, a kratko *ĕ* i *ă* viši od svojih dugih parnjaka *ē* i *ā*. Pomicanjem u sredinu visinskog spektra kratko je *ă* dobilo veće mogućnosti horizontalnoga pomaka u artikulaciji, a od dugog se *ā* sada razlikovalo i kvalitativno. Stoga se, povučeno labijaliziranošću *u* i nosnoga *ǫ*, počelo izgovarati zaobljeno (labijalizirano). Budući da opreka duljine i kračine više nije razlikovna, ne moramo se više služiti dijakritičkim znakovima pri bilježenju, iako su raniji dugi samoglasnici ostali inherentno dugima, a kratki kratkima još neko vrijeme dok daljnje promjene nisu promijenile to stanje.[147] Ali te nas se promjene ovdje više ne tiču jer one pripadaju razvoju pojedinih slavenskih jezika, a time se nećemo baviti. Možemo stoga prijeći na tradicionalno bilježenje praslavenskoga samoglasničkog sustava koje smo spomenuli u poglavlju 5.1. Tom notacijom, dobili smo dakle kao konačni rezultat praslavenskog razvoja sustav:

i y u

ь ъ

ę e o ǫ

ě a

[146] Usp. Lunt 1997: 21. O povezanosti obilježja napetosti s većom duljinom trajanja usp. Halle & Clements 1983: 7. Vidjeti također u: Mihaljević 1991.: 73 – 74.

[147] Usp. Lamprecht 1987., str. 70: *Můžeme tedy v jistém časovém období praslovanštiny (po r. 800) považovat fonologickou kvantitu za zrušenou (i když foneticky mohla zčásti ještě trvat).* (Možemo dakle u određenome vremenskom razdoblju praslavenskoga /nakon 800. g./ smatrati fonološku kvantitetu dokinutom / iako se fonetski mogla još djelomice održavati/.)

Dva su važna obilježja tog sustava na koje valja upozoriti: 1. to je sustav koji se tradicionalno pretpostavlja kao polazište pri objašnjavanju fonološkog razvoja svih slavenskih jezika i kao sustav koji se obično rekonstruira kao praslavenski u udžbenicima o fonološkom razvoju slavenskih jezika,[148] 2. to je ujedno i samoglasnički sustav starocrkvenoslavenskog jezika kakav je zabilježen u kanonskim spomenicima.

6.7.1. *Razvoj jerova*

Pojavom toga samoglasničkog sustava od jedanaest jedinica promijenili su se mnogi morfonološki odnosi u jeziku i uspostavljeno je novo strukturno načelo međusobne ovisnosti 'slabih' i 'jakih' slogova unutar (fonološke) riječi. Učinak je tog načela najvidljiviji kod daljnjeg razvoja nenapetih visokih samoglasnika ъ i ь koji se tradicionalno zovu *jer* i *jor*, a zajedničkim imenom *jerovi*. Nedugo nakon postanka, tj. nakon kvalitativnog odvajanja kratkih samoglasnika od dugih, razvile su se dvije alofonske inačice ъ i ь poznate kao 'slabi' i 'jaki' jerovi. Jerovi su slabi ako su na kraju riječi ili ako je u slogu iza njih neki drugi samoglasnik ili jer koji je jak. Jerovi su jaki ako je u slogu iza njih slabi jer ili ako je jer jedini samoglasnik u riječi koji je onda nositelj naglaska. Postoji jednostavan način određivanja slabih i jakih položaja koji je poznat kao Havlíkovo pravilo. Prema njemu se jednostavno počinje od desnoga kraja riječi i broje se jerovi: prvi je slab, drugi je jak, treći slab itd. Ako se u brojenju naiđe na slog s nekim drugim samoglasnikom, brojenje započinje ispočetka. Podjela na slabe i jake jerove važna je stoga što im je daljnji razvoj bio različit. Slabi su se jerovi izgubili, a jaki su zadržani kao puni samoglasnici. Te su dvije promjene poznate kao gubljenje i vokalizacija jerova. Naziv vokalizacija često zbunjuje ljude upućujući na to da su jerovi tom promjenom postali samoglasnici (vokali), a da to prije nisu bili. Stoga valja napomenuti da su jerovi i u slabom i u jakom položaju uvijek bili samoglasnici te da se naziv vokalizacija jerova odnosi na činjenicu da su oni tom promjenom potvrđeni u ulozi punopravnih samoglasnika i stopili se s nekim drugim samoglasnikom, a nisu se izgubili kao slabi jerovi. Upravo zbog sklonosti gubljenju jerovi se često nazivaju reduciranima, ultra kratkim ili neodre-

[148] Ne treba, međutim, zaboraviti da je to sustav koji je nastao tek na kraju praslavenskog razdoblja i da je stoga pogrešno pretpostaviti da je takav sustav postojao tijekom cijeloga praslavenskog razdoblja, što se često čini.

đenim samoglasnicima ili jednostavno poluglasovima.[149] Gubljenje i vokalizacija jerova, zajedno s gubljenjem nosnih samoglasnika, označuju kraj praslavenskoga (općeslavenskog) razdoblja i početak razvoja pojedinačnih slavenskih jezika. Stoga ne čudi da je razvoj jerova na različitim dijelovima slavenskog ozemlja različit.

Od jakih su jerova na različitim dijelovima slavenskoga područja postali različiti samoglasnici. Općenito se može reći da se na istoku (u istočnoslavenskim jezicima te u bugarskom i makedonskom) jer i jor nisu međusobno stopili i da su im stoga refleksi različiti, dok su se na zapadu oba jera najprije stopila u jedan samoglasnik koji je onda u nekim jezicima dao *e*, a u drugima *a*. Naravno, stanje je u pojedinim govorima mnogo složenije i ne podudara se u potpunosti s tom globalnom podjelom. U istočnoslavenskim jezicima i u makedonskom refleks je prednjega jakog jera *e*: rus. *den', otec, pës, tëmnyj, orël, lën*; ukr. *den', kupec', pes, temnyj, orel, l'jon*; blr. *dzen', kupec, cëmny, lën, arol*; mak. *den, pes, temen, orel, len*; a stražnjega *o*: rus. *son, dožd', von, lokot, lož'*; ukr. *son, došč, von, vuhol*; blr. *son, doždž, von, rož, lokac'*; mak. *son, dožd, vonka, lakot*. Izvorno je stanje u istočnoslavenskim jezicima katkad zamagljeno kasnijom promjenom naglašenoga *'e* u *'o* iza palataliziranih suglasnika u ruskom i bjeloruskom te bjeloruskim akanjem, što se vidi i u nekima od navedenih primjera.[150] U standardnom je bugarskom jeziku jaki jor u većini primjera sačuvan: *sъn, dъžd, vъnka*, a prednji je jer prešao u *e*: *den, pes, len*.[151] Slično je stanje i u

---

[149] Treba reći da su takve kvalifikacije primjenjive samo na slabe jerove i da nema nikakvih dokaza o tome da su jaki jerovi ikad bili reducirani. Stoga je pogrešno nazivati sve jerove reduciranim samoglasnicima ili poluglasovima. Usp.: Shevelov 1965: 435 – 436.

[150] Tako se rusko *lën* i *pës* izgovara kao *[l'on]* i *[p'os]*. U ukrajinskom *'e* prelazi u *'o* samo iza *l'*, *j* i iza nekih sibilanata. Zato je u ukrajinskom *l'jon*. Kao primjer bjeloruskog akanja poslužila je riječ *łokac'* koja je postala od praslavenskoga **ălkŭtŭ* metatezom likvida, vokalizacijom jakog jora, gubljenjem slaboga i akanjem (**ălkŭtŭ* → **łokъtъ* → **łokot'* → *łokac'*). Poseban komentar zahtijeva bjeloruska riječ *arol* 'orao' u kojoj se, osim vokalizacije jakog jera, akanja i prijelaza *'e* u *'o*, pojavljuje i očekivano otvrdnuće (depalatalizacija) *r'* (**orьlъ* → **or'el* → **or'ol* → **ar'ol* → *arol*).

[151] Ima, međutim, i primjera zamjene prednjeg jera stražnjim: *tъmen, łъst, pъn* 'panj' što je vjerojatno odraz stapanja obaju jerova u razvoju nekih bugarskih dijalekata. U bugarskim spomenicima i u nekim bugarskim govorima ima i rijetkih primjera zamjene stražnjeg jera prednjim, npr. dijalekatna riječ *trestiga* (*trъstь*) i toponimi *Debъr* (od kasnopraslavenskoga *dьbrь*), *Debrec*, *Debrьština*, *Bezden* (od kasnopraslavenskoga *bezdьnъ*). Usp. Lamprecht 1987: 142, Mirčev 1978: 128 i Ivanova-Mirčeva i Haralampiev 1999: 57.

istočnobugarskim dijalektima koji su poslužili kao temelj književnomu jeziku. U nekim je zapadnim govorima stanje jednako onomu u makedonskom jeziku, tj. jaki je jor prešao u *o*: *son, dožd, von*, a jer u *e*: *den, ves, raven*. U sjeverozapadnim su se govorima oba jera stopila u jedan glas čiji je refleks u nekim govorima do danas ostao nepromijenjen: *sъn, dъš, tъnък, starъc*, a u drugima je dao *a*: *san, dažd, mah, bačva* ili otvoreno *ô*: *sôn, dôžd, môh, bôčva*.[152] U srpskom su se jeziku jaki jer i jor najprije stopili u jedan samoglasnik. Refleks je tog samoglasnika u srpskom standardnom jeziku uvijek *a*: *san, dan, otạc, pas, van, taman, lan, dažd* itd. U ćirilskim se tekstovima poluglas počinje zamjenjivati s *a* krajem 14. i početkom 15. st. Poluglas se kao poseban fonem sačuvao u prizrensko-timočkim govorima: *l'əko, d'ən, mrt'əv*.[153] I neki crnogorski govori tzv. zetsko-lovćenskoga dijalekta čuvaju refleks poluglasa kao poseban fonem. U većini je govora refleks samoglasnik koji dijalektolozi bilježe kao *ā* (između *a* i *e*): *dānās, opānäk*, a u nekoliko se sela u Boki kotorskoj i u barskom zaleđu čuva *ə*: *dənəs, opənək*.[154] I u hrvatskom je standardnom jeziku refleks glasa koji je nastao stapanjem jakog jera i jora samoglasnik *a*. Prve zamjene poluglasa sa *a* u hrvatskoglagoljskim rukopisima zabilježene su u *Splitskom fragmentu misala* s početka 13. st.: *vsaki, prêčastnikomъ, pričastnikъ*,[155] a od polovice tog stoljeća pojavljuju se i prve zamjene izvornog *a* znakom za poluglas (štapićem).[156] U ćiriličnim rukopisima zamjena je posvjedočena tek od polovice 14. st., najprije u bosanskim, a onda i u dubrovačkim poveljama.[157] U hrvatskim je štokavskim govorima stanje jednako ono-

---

[152] Prema Mirčevu 1978: 127 refleks *a* imaju srednjogorski govori, a otvoreno (široko) *ô* rodopski govori. Lamprecht 1987: 142 navodi da je u nekim govorima refleks toga glasa otvoreno *ê*: *sên, dên, tênek*.

[153] Usp. Brozović i Ivić 1988: 68.

[154] Usp. Ivić 1958: 207 – 209 i Brozović i Ivić 1988: 64.

[155] Usp. Mihaljević 2000: 158. Zanimljivo je da je puno stoljeće prije toga zabilježeno nekoliko primjera zamjene poluglasa sa *e*, jedan u *Bečkim listićima* (*dъnes'nêgo*) i tri na prvoj strani *Kijevskih listića* (*denъ, silenъ* i *temъnaé*). U ta su dva spomenika zabilježeni i prvi primjeri ispuštanja (nepisanja) slaboga poluglasa. Usp. Mihaljević 2000: 151 – 152. U najstarijim se hrvatskoglagoljskim fragmentima iz 12. st. poluglas piše s pomoću znaka za stari jor (ѡ) koji u 13. st. postupno istiskuje štapić. Jedini je hrvatskoglagoljski rukopis koji poluglas bilježi znakom za jer (ъ) Mihanovićev fragment apostola iz 12. st.

[156] Prvi je takav primjer (*v bespečьlstvo*) zabilježen u fragmentu brevijara zalijepljenoga za Novakov misal (NkNk). Usp. Mihaljević 2000: 159.

[157] Brozović i Ivić 1988: 9 navode kao prvi primjer riječ *jedanъ* zabilježenu 1331. u Bosni. O početcima zamjene poluglasa sa *a* u ćiriličnim poveljama iz Dubrovačkog arhiva usp. Ivić i Grković 1971.

mu u standardnom jeziku. Jedino su neki govori karaševskih Hrvata u Rumunjskoj sačuvali refleks poluglasa kao poseban fonem.[158] Osnovni je čakavski refleks poluglasa također *a*, a tek na malom dijelu sjeverozapadnoga čakavskog područja pojavljuju se refleksi *e* i *o*. Refleks *e* pojavljuje se u nekim creskim govorima i u omišaljskom i vrbničkom govoru na otoku Krku: *če, denes, deska, otec, junec, posel, temen, pes* itd. Refleks *o* pojavljuje se u dobrinjskom govoru na Krku: *čo, donos, doska, lokot, otoc, pos, tonok* itd.[159] U većini se kajkavskih govora refleks poluglasa izjednačio s refleksom jata prešavši u *ę* (zatvoreno *e*). U nekim jugozapadnim kajkavskim govorima običan je refleks poluglasa ipak *a*, što se objašnjava štokavskim utjecajem ili čakavskim supstratom. U nekim govorima Plješivičkoga prigorja poluglas se izjednačio s jatom samo u leksičkim morfemima i pod naglaskom, a u gramatičkim je morfemima prešao u *a* (*pekal* 'pakao'). Suprotan je tomu razvoj u nekim bilogorskim, podravskim i zapadnoslavonskim govorima u kojima se *a* pojavljuje kao refleks u leksičkom morfemu (*pakel*). Na sjeverozapadnom dijelu, u nekim međimurskim (Štrigova) i rubnim zagorskim govorima (Desinić) poluglas se nije izjednačio s jatom (*ę*), već sa *ę* (← *e*, *ę*), dakle s otvorenim *e*. Kao poseban fonem *ə* zadržao se samo u nekim plješivičko-prigorskim, pokupskim, ozaljskim i goranskim govorima na krajnjem jugozapadu kajkavskoga područja.[160] I u slovenskom su se jeziku oba jera spojila u jedan glas. Njihovo je spajanje u jakom položaju potvrđeno već u *Brižinskim spomenicima*. Refleks toga glasa sačuvao se u suvremenome slovenskom standardnom jeziku kao poseban fonem *ə* (u pismu *e*) samo u kratkim slogovima, a u dugima je prešao u *a*: *sen [sən], dež [dəž], ves [vəs], pes [pəs], temen [təmən], petek [petək], dan, čast, lan, panj, tast, danes [danəs]* itd. Stanju u standardnom jeziku jednako je ono u središnjim slovenskim dijalektima (donjokranjskom i gornjokranjskom). U štajerskom je dijalektu refleks jakoga poluglasa u dugim slogovima *ę̄*,[161] a u kratkim otvoreno *ę*. Isti su refleksi i u panonskom dijalektu (Prekmurje i Pr-

[158] U selu Ravniku refleks je e^a (*de^{a}n, ke^{a}t* 'kad'), a u nekim drugim mjestima nezaobljeni srednji samoglasnik *ə* (*dən, kət*). Usp. Ivić 1958: 275. Po svom postanju ti su govori prizrensko-timočki.

[159] Za creski govor usp. Tentor 1909: 156, a za omišaljski, vrbnički i dobrinjski govor Lukežić i Turk 1998: 36. Vidjeti također i Junković 1982.

[160] O razvoju poluglasa u kajkavskome usp. Lončarić 1996., poglavlje *Vokalizam*, a osobito str. 71 – 72.

[161] U pojedinim se govorima taj refleks poslije diftongirao. Tako se u savinjskim govorima izgovara *dę̄n, mę̄h*, a u središnjim štajerskim govorima *diẽn, miẽh*. Usp. Lencek 1982: 150.

lekija):[162] *dẹ̑n, mẹ̑h*.[163] U koruškim je govorima u dugim slogovima refleks *ẹ̄*, a u kratkim *ə* (*ə*).[164] U primorskom je narječju poluglas u dugim slogovima prešao uvijek u *ā* (*dân*), a u kratkim je razvoj različit: u beneškim je govorima refleks *ă* (*dăš, stăzä*), a u govorima Brda i Krasa refleks ovisi o idućem suglasniku. Ako je suglasnik mek (palatalan), refleks je reducirano *ẹ* (*dẹš*), a ako je suglasnik tvrd, refleks je reducirano *ạ* (*stạza*).[165] U većini je rovtarskih govora refleks poluglasa *ạ* ili *ẹ*, a u nekima otvoreno *ọ*.[166] U slovačkom je jeziku stanje s refleksima jerova prilično složeno. U srednjoslovačkim dijalektima na kojima se temelji književni jezik u pravilu je refleks jora *o*: *von, lož, moch, pätok*, a refleks jera *e*: *deň, pes, peň, otec, ves*. Ima, međutim, primjera u kojima se *o* pojavljuje na mjestu mekog jera: *ocot, orol, ovos*, ali i primjera u kojima je *e* refleks tvrdog jora: *laket', cirkev, dehet* (← *degъtь*) 'katran'. U nekim se riječima u srednjoslovačkim govorima i u standardnom jeziku pojavljuje i refleks *a*: *daska, raž, l'an, dážď, mach, sestár* (gen. pl.) itd. U zapadnoslovačkim dijalektima jerovi su se stopili u jedan glas koji je zatim (kao u češkom) prešao u *e*: *sen, ven, pátek, den, pes, len*. Izvorna se razlika između jera i jora može često odrediti na temelju toga što *e* koje je postalo od jera uzrokuje, a *e* koje je postalo od jora ne uzrokuje palataliziranje (umekšanje) prethodnog suglasnika.[167] Malobrojne se iznimke u kojima su drukčiji refleksi objašnjava utjecajem srednjoslovačkih dijalekata.[168] U istočnoslovačkim je dijalektima stanje slično onomu u zapadnoslovačkim. Po pravilu je i za jer i za jor refleks *e*: *sen, deska, pisek, oves, orel, jarec, cenki* 'tanak', ali ima i primjera zamjene tvrdoga jora s *o*, obično u susjedstvu labijala i tvrdoga *ł*: *von, moch, posoł, łoška*. U najistočnijim govorima refleks *o* pojavljuje se i u sufiksu *-ok*: *piatok, pondzelok, domčok*. Možda je na takav razvoj jora u tim govorima utjecao i dodir sa susjednim ukrajinskim dijalektima.[169] U češkom je jeziku razvoj jakih jerova razmjerno jednostavan. Jer i jor

---

[162] Prlekija je kraj u sjeveroistočnoj Sloveniji (Štajerska) koji obuhvaća istočne Slovenske gorice, Mursko i Ptujsko polje. Ime je dobio po stanovnicima Prlekima, koji su tako nazvani po riječi *prle* 'prije' svojstvenoj njihovu govoru. Neki su prlekijski govori najvjerojatnije kajkavskoga podrijetla jer su se u njima stopili odrazi jata i poluglasa, a to je tipično za kajkavske hrvatske govore. Usp. Greenberg 2000: 25.

[163] Usp. Lencek 1982: 152.

[164] Usp. Lencek 1982: 140.

[165] Usp. Lencek 1982: 143.

[166] Na primjer, u Cerknom se kaže *pọ̈s* 'pas' i *tọ̈ma* 'tama'. Usp. Lencek 1982:145.

[167] Neki su primjeri poslije depalatalizirani (otvrdnuli), pa se ne može uvijek samo na temelju palataliziranosti utvrditi je li jer bio tvrd ili mek.

[168] Usp. Lamprecht 1987: 141.

[169] Usp. Lamprecht 1987: 141.

najprije su se spojili u jedan glas koji je zatim prešao u *e*: *sen, lež, ven, domek, den, pes, čest, dnes, tenký, domček* itd. Ispred *e* koje je postalo od stražnjeg jora suglasnici nisu palatalizirani kao oni koji su ispred *e* koje je postalo od mekog jera i starog *e*.[170] I u poljskome je refleks oba jera *e*, a ispred onoga koje je postalo od mekog jera suglasnici su također palatalizirani: *sen, mech, piątek, dzień, pies, orzeł, ciemny* itd. Slično je nekad bilo i u donjolužičkosrpskom: *wen, dešč, mech, žeń* 'dan', *cesć* 'čast', ali je prvotno stanje zamućeno čestom promjenom *e* → *a* iza palataliziranih suglasnika: *pjas, wjas, šamny* 'taman', *šańki* 'tanak', *lan* itd. U gornjolužičkosrpskom je refleks jakoga jera ovisan o susjednim suglasnicima. Najčešći je refleks tvrdoga jora *o*: *son, won, moch, woš* 'uš', ali se u nekim primjerima pojavljuje i *e*: *dešč, wuhel*. Isto je tako najčešći refleks mekog jera *e*: *dźeń, česć, len, ćeńki* 'tanak', *wjes*, ali se i tu u nekim primjerima pojavljuje *o*: *pos, lochki*. Najvjerojatnije je objašnjenje takvog razvoja pretpostavka da su se oba jera najprije stopila u jedan glas koji se zatim razvijao različito ovisno o okolini.[171] U polapskom je jeziku refleks tvrdog jora u pravilu *å*, a mekog *a*: *råz* 'raž', *vås* 'uš', *båz* 'bazga', *dan, pan* 'panj', *vas* 'selo', *polac* 'palac' itd. Ispred tvrdoga dentala meki je jer otvrdnuo i stoga mu je refleks također *å*: *p'ås, l'ån*, a iza velara koji su se palatalizirali ispred *ъ* pojavljuje se za tvrdi jor pred palatalnim glasovima refleks *ė*: *müd'ėt* 'nokat', *l'üt'ėt* 'lakat'.

Iznimke od Havlíkova pravila mogu se načelno podijeliti u dvije skupine: 1. primjeri u kojima su vokalizirani slabi jerovi, 2. primjeri u kojima su izgubljeni jerovi koji bi prema tom pravilu morali biti jaki.[172]

---

[170] U nekim su riječima suglasničke skupine poslije depalatalizirane. Depalatalizaciju suglasnika *r* u imenici *orel*, koji bi morao biti palataliziran jer nije u suglasničkoj skupini, Lamprecht 1987: 139 objašnjava analogijom prema genitivu *orla* gdje se *r* depalatalizira u suglasničkoj skupini *rl*.

[171] Usp. Lamprecht 1987: 139. Mislim da nije opravdano povezivati gornjolužičkosrpski razvoj s razvojem u srednjoslovačkim dijalektima, kao što čini Stieber 1969: 51 koji stanje u tim slovačkim dijalektima objašnjava prijelazom mekog jera u tvrdi pred tvrdim samoglasnicima prije vokalizacije. Primijenimo li tu promjenu i na gornjolužičkosrpske primjere, moramo pretpostaviti i prelaženje tvrdog jera u meki, a tada je jednostavnije pretpostaviti da su se jerovi najprije izjednačili i da se novonastali glas različito razvijao, kao što pretpostavlja Lamprecht.

[172] U makedonskim govorima solunskih sela Suho i Visoka zabilježena je i uporaba glasa *ə* na kraju riječi, na mjestu nekadašnjih slabih jerova: *silnə* (← *silьnъ*), *tenkə* (← *tьnьkъ*), *sladkə* (← *sladъkъ*), *prädnə* (← *prědьnъ*) i sl. Bugarski slavist Ivan Dobrev smatrao je da je u tom slučaju riječ o rijetkim primjerima čuvanja završnoga slabog jora. Činjenica da su svi primjeri samo pridjevni oblici, potaknula je drugoga bugarskog slavista Ivana Gъl'ъbova da pretpostavi kako su ti završni jerovi zapravo rezultat razvoja *y*, razvoja karakterističnoga za te solunske govore (vidjeti poglavlje 6.7.2.). Prema tom su se tumačenju navedeni

U prvoj su skupini najbrojniji primjeri vokalizacije jerova u prvom slogu riječi. Osobito je ta pojava zastupljena u južnoslavenskim jezicima i na krajnjem slavenskom sjeverozapadu, u polapskome i drugim izumrlim slavenskim govorima na sjeveru Njemačke. Usporedimo hrvatske: *tama, magla, daska, stablo, snaha, staklo, cvasti, sahnuti, žanjem, šaljem, tarem, lažem*; slovenske: *tema* (i *tma*), *megla, deska, steblo, steklo, cvesti, snaha, žanjem, tarem, lažem*; bugarske: *тъма, мъгла, дъска, стъблo, снаха, стъкло, сънна, жъна, лъжа*; makedonske: *tema, magla, steblo, snaa, staklo, cveta, laže* i polapske riječi: *tâma, mâgla, stâblïi, stâdzə* 'staza', *kâtïi* 'tko', *lâzaika* 'lažac', *dânïi* 'dno', *dâvo* 'dva' s češkima: *tma, mlha, dska, zblo,*[173] *sklo, schnout, žnu, třu, lhat, lžu* i poljskima: *ćma, mgła, szkło, schnąć, żnę, ślę, trę, łżę*. Teško je utvrditi jesu li se u tim jezicima sačuvali prvotni jerovi ili su se (kao i u drugim slavenskim jezicima) izgubili, a nakon toga je na njihovo mjesto unesen sekundarni samoglasnik da bi se uklonile neobične suglasničke skupine. Nekoć je među slavistima prevladavalo drugo mišljenje prema kojemu je razvoj jerova bio jednak u svim slavenskim jezicima, a samoglasnici na mjestu slabih jerova rezultat su kasnijega, sekundarnog razvoja.[174] George Shevelov je 1964. pokazao da takva pretpostavka nije vrlo vjerojatna jer velika razvojna sličnost (gotovo istovjetnost) među južnoslavenskim jezicima, a osobito činjenica da se sličan razvoj pojavljuje i na krajnjem slavenskom sjeverozapadu, upućuje ili na jednak razvoj jerova ili, ako se prihvati pretpostavka o sekundarnosti tih samoglasnika, na to da su oni morali biti uneseni vrlo rano, prije prekida prapovijesnih veza među slavenskim jezicima. No pritom je, međutim, vrijeme koje je moglo

---

oblici razvili iz dugih pridjevnih oblika (npr. *silьnyj* → *silьny* → *silnə*), a ne iz kratkih. O tome usp. Ivanova-Mirčeva i Haralampiev 1999: 54. Mislim da Gълъбovljevu pretpostavku potvrđuje činjenica da su u svim navedenim primjerima u pretposljednjem slogu izgubljeni jerovi koji bi prema Havlikovu pravilu trebali biti jaki ako je na kraju riječi bio jor, tj. ako su ti primjeri izvedeni iz kratkih pridjevnih oblika. Ako je na kraju riječi bilo jeri, kao što pretpostavlja Gълъbov, onda su jerovi u pretposljednjem slogu u slabom položaju i njihovo je gubljenje očekivano.

[173] Likovi *dska* i *zblo* (asimilirani oblik) staročeški su oblici zabilježeni u izrazima *dsky zemské* i *nebylo tam ani zbla*. Današnji oblici tih riječi *deska* i *stéblo* razvili su se vjerojatno analogijom prema genitivu množine *desk* i *stébl*. Usp. Lamprecht 1987: 138.

[174] Usp. Jagić 1869. i Rešetar 1921. Glavni je Rešetarov cilj bio upravo to da dokaže kako je samoglasnik *a* koji se pojavljuje u prvom slogu hrvatskih i srpskih riječi kao što su *magla, tama, daska* i sl. naknadno unesen, jednako kao onaj koji se pojavljuje u riječima *oganj* (← *ogńь*), *vjetar* (← *větrъ*), *neprijazan* (← *neprijazнь*) i sl. u kojima u praslavenskom na tome mjestu nije bilo jera ni kojega drugog samoglasnika.

proteći između gubljenja jerova i sekundarnog razvoja novih samoglasnika prekratko pa je bolje prihvatiti pretpostavku prema kojoj razvoj jerova nije bio jednak u svim slavenskim jezicima, a sličan rezultat u južnoslavenskim jezicima i polapskome posljedica je sličnog razvoja prvotnih slabih jerova, koji je bio drukčiji nego u češkome, poljskome i istočnoslavenskim jezicima. Postavlja se pitanje što je uzrokom takvog razvoja. Valja odmah istaknuti da se većina primjera može objašnjavati na više načina, a to znači da je na takav razvoj moglo utjecati više čimbenika. Osim već spomenute potrebe izbjegavanja neobičnih suglasničkih skupina, na vokalizaciju poluglasa u prvom slogu mogli su utjecati i naglasak, broj slogova u riječi, dvostruki razvoj oblika potaknut stanjem u sandhiju te morfološki čimbenici: razmjerna analogija i ujednačivanje. Snažan je poticaj analogiji i ujednačivanju moglo biti postojanje smjena (alternacija) u paradigmama. U pojedinim je primjerima moguće djelovanje više čimbenika odjednom.[175] Pojedinačni se primjeri vokalizacije jerova u prvom slogu u drugim slavenskim jezicima obično tumače analogijom ili posuđivanjem, dakle kao rezultat sekundarnog razvoja. Analogijom se i ujednačivanjem tumače obično i primjeri vokalizacije slabih poluglasova u unutarnjim slogovima. Razvidna je pritom tendencija da se želi izbjeći dvostruka alternacija u istoj riječi. Zbog toga najvjerojatnije u suvremenom hrvatskom imamo oblike *jaganjac, jaganjca*, a ne *jagnjac, jaganjca*, kao što bi se očekivalo prema Havlíkovu pravilu (← *агънъсь, агъньса*). Na sličan je način u češkom postao nominativni oblik *domeček* (← *domъčькъ*),[176] vjerojatno prema genitivnom obliku *domečka* (← *domъčька*). Suprotan je češkomu bio slovački razvoj gdje se prema nominativnom obliku *domček* razvio genitivni *domčeka*. Valja upozoriti i na tzv. jaku vokalnost kao specifičnu crtu čakavskog narječja u hrvatskom jeziku. U nekim čakavskim primjerima slabi poluglas nije nestao, već se vokalizirao: *mani* (dat. jd.), *manon* (instr. jd.), *pasa, bogatastvo, malin* i sl. Slabi se poluglas u tim govorima čuva u specifičnim uvjetima koji još nisu do kraja razjašnjeni.[177]

---

[175] O uvjetima za čuvanje i ispadanje poluglasova u prvom slogu u južnoslavenskim jezicima usp. Shevelov 1964. i Ivić 1974. Polapski je razvoj T. Lehr-Spławiński (u: *Gramatyka połabska*. Lvov, 1929) objašnjavao s pomoću naglaska tvrdeći da su se jerovi sačuvali u riječima s naglaskom na prvom ili drugom slogu, tj. da se slabi jerovi vokaliziraju pod naglaskom ili u prednaglasnom slogu. Usp. Stieber 1969: 51.

[176] Umjesto očekivanoga *domček*.

[177] Sličnih primjera ima i u kajkavskom: *menom, melin* i sl. (Zahvaljujem Radoslavu Katičiću što me je na to upozorio.)

Za sjevernopoljske govore, za kašupski, lužičkosrpski i izumrle pomeranske govore svojstveno je gubljenje jakih jerova ili njihovih refleksa u pretposljednjem slogu riječi. Već se u najstarijem poljskom dokumentu *Bulli gnieźnieńskoj* iz 1136. godine pojavljuju osobna imena u kojima je ispao jaki poluglas: *Blizk, Domk, Krostawc*, a ta je pojava vidljiva i u suvremenim sjevernopoljskim dijalektima. Sustavno se takvi oblici pojavljuju u kašupskom: *dobëtk* 'stoka', *nokc* 'nokat', *rózk* 'rog', *kųonc* 'kraj' itd. Mogu se naći i u donjolužičkosrpskome: *nokś* 'nokat', *łokś* 'lakat', *rožk* 'rog', *golc* 'dječak', *gerc* 'svirač', *pěsk, palc, wěnk* 'vijenac' i gornjolužičkosrpskome: *nochć, łochć, hólc, herc, pěsk, palc, wěnc, dwórc*.[178] Valja napomenuti da je slična pojava zabilježena i u nekim hrvatskoglagoljskim kodeksima, što pokazuje da je vjerojatno i u barem jednom dijelu čakavskih govora to bila tendencija koja u daljnjem razvoju nije imala uspjeha. Osobito je izražena u najstarijem hrvatskoglagoljskom misalu, vatikanskome *Illirico 4* iz prve polovice 14. st., koji potječe iz Omišlja na otoku Krku, i najstarijem hrvatskoglagoljskom brevijaru, *Prvom vrbničkom brevijaru* sa samoga početka istog stoljeća (ili čak s kraja 13. st.). U ta su dva kodeksa riječi *tvorcь, věncь, koncь, igrcь, pěskь* i sl. pisane najčešće bez poluglasa.[179] Malo je manje, ali još uvijek prilično dobro ta tendencija izražena u *Brevijaru Vida Omišljanina* iz 1396. čiji je pisar također iz Omišlja na Krku. Prvi je put ta pojava zabilježena polovicom 13. st. u fragmentu brevijara zalijepljenoga uz početak *Novakova misala* iz 1368. g. (αNk), a za taj se fragment i prema drugim jezičnim svojstvima može također pretpostaviti da potječe s Krka. Vrlo se rijetko takvi oblici pojavljuju i u glagoljskim kodeksima s drugih područja.[180] Dakle, sve pokazuje da se ta tendencija može povezati barem s krčkim govorima (ako ne i šire), koji su i inače poznati po čuvanju mnogih starih pojava. Zanimljivo je da se u navedenim rukopisima ne pojavljuje ni sekundarni poluglas (ili njegov refleks) u riječima kao što su *větrъ, ogпь, pěsпь, nepriêznь* i sl., što znači da su se u njima izjednačile one riječi koje u praslavenskom (i starocrkvenoslavenskom) nisu na tome mjestu imale nikakav samoglasnik i one u kojima su na tome mjestu u kasnom praslavenskom bili jerovi. Takvi su se oblici na slavenskom sjeverozapadu obično objašnjavali ujednačivanjem paradigme, tj. analoškim razvojem nominativa prema

[178] Zanimljivo je da toj pojavi nema traga u polapskom gdje su takvi oblici redovito s refleksom poluglasa: *pyosak, tyeipatz* 'kupac', *slepatz* itd.

[179] Znakom ь transliterira se, kao što je uobičajeno, štapić za koji je sigurno da u to vrijeme na kraju riječi nema nikakvu glasovnu vrijednost, već je samo pisarska manira naslijeđena iz prošlosti. Potvrđuje to i činjenica da je u *Illirico 4* i u *Prvom vrbničkom brevijaru* na tome mjestu češći apostrof.

[180] Usp. Mihaljević 1991a: 50 – 51 i Mihaljević 2000: 157 i 159.

kosim padežima. Shevelov to objašnjenje dovodi u sumnju zbog činjenice da se takvi oblici pojavljuju na velikom neprekinutom području od Mazovije pa gotovo do Labe i Saskoga gorja i osobito zbog činjenice da se poluglas ispušta samo ispred bezvučnih suglasnika, tj. ispred završetaka *-kъ, -cь, -tъ, -tь, -sъ, -čь*, ali ne ispred *-mъ, -nъ, -lъ* ili *-lь*, gdje se obično pojavljuje očekivani refleks jakoga jera.[181] To pokazuje, smatra Shevelov, da osim morfoloških čimbenika djeluju i fonološki, tj. da pojava zvučnog suglasnika onemogućuje gubljenje jera. Shevelov dopušta i mogućnost da je gubljenje jakih jerova u pretposljednjem slogu posljedica povlačenja naglaska na prvi slog na tom području. Nenaglašeni su se jerovi, prema njegovu mišljenju, mogli očuvati samo ako su poduprti zvučnim suglasnicima.[182] Takvo objašnjenje ne vrijedi za primjere iz hrvatskoglagoljskih kodeksa jer je za starinačke krčke govore svojstveno čuvanje staroga akcenatskog mjesta pa naglasak u njima nikad nije bio vezan samo za prvi slog.[183]

Prema Havlíkovu se pravilu nisu razvijali ni jerovi u susjedstvu glasa *j*. Tradicionalno se takvi jerovi zovu napetima jer se pretpostavlja da su se na tom položaju izgovarali kao kratko napeto *i* ili *y*.[184] Da su jerovi ispred *j* prešli u *i* i *y*, potvrđuju starocrkvenoslavenski primjeri: *dobryi* (← *dobrъjь*), *blagyi* (← *blagъjь*), *sladъkyi* (← *sladъkъjь*), *vražii* (← *vražьjь*), *ovьčii* (← *ovьčьjь*), *kostii* (← *kostьjь* gen. mn.), *gostii* (← *gostьjь* gen. mn.), *ljudii* (← *ljudьjь*) itd. Slično su se na tom položaju jerovi razvijali i u drugim slavenskim jezicima. Jedino je drukčiji razvoj bio na krajnjem sjeveroistoku, u ruskom jeziku, gdje se često kao refleksi takvih jerova u jakom položaju pojavljuju *e* i *o*: *blagoj, molodoj, drugoj, kroju, moju*,[185] *ljudej, detej, pei*[186] itd.[187] Iza *j* je, zbog prilagodbe

---

[181] Usp. Shevelov 1965: 457 – 458. To, međutim, nije točno za navedene hrvatskoglagoljske kodekse gdje se oblici bez refleksa jera pojavljuju i ispred sonanata. U *Brevijaru Vida Omišljanina* zabilježeni su npr. oblici: *korabl', věrnь, lûbvь, ostavlь*. Usp. Mihaljević 1997: 133.

[182] Usp. Shevelov 1965: 458.

[183] O akcentuaciji tih govora usp. Lukežić i Turk 1998: 50 – 55.

[184] Otvoreno je pitanje jesu li se tu uopće razvili jerovi, kao što se općenito misli, ili se pak praslavensko *ĭ* i *ŭ* na tom položaju nisu nikad promijenili, samo što je *ŭ* prešlo u *ỹ*. Za posljednje usp., npr., Shevelov 1965: 439– 443. Vidjeti također i Stieber 1969: 52.

[185] Prema starocrkvenoslavenskim oblicima *kryję, myję*.

[186] Prema starocrkvenoslavenskom *pii*.

[187] Usp., međutim, *dobryj, vražij* i sl. Čini se da su ti refleksi karakteristični za sjeverne ruske dijalekte, što potvrđuje i činjenica da se ne pojavljuju u ukrajinskome gdje redovito imamo *molodij, miju, kriju* i sl. Prijelaz jakog poluglasa ispred *j* u *a* ili *e*, prema Havlikovu pravilu, pojavljuje se u staro doba i u hrvatskom jeziku, što svjedoče toponimi *Blagaj* (← *Blagъjь*) ili *Bjelaj, Belaj, Bilaj, Belej* (← *Bělъjь*). Usp., Skok 1971: 152 i 166. (Zahvaljujem Radoslavu Katičiću što me je na to upozorio.)

samoglasnika, mogao biti samo meki jer. Skupina *jь* davala je na početku riječi po pravilu *i*, kao što pokazuju staroslavenski oblici *iskra* (← **jĭskra*), *igъla* (← **jĭgŭla*), *igra* (← **jĭgra*), *imę* (← **jĭmę*). Slično te riječi glase i u većini slavenskih jezika – u hrvatskom, srpskom, slovenskom, makedonskom i bugarskom: *iskra, igla, igra, ime*, a u ruskom: *iskra, igla, igra, imja*. Iznimke od takvog razvoja pojavljuju se na zapadnoslavenskom (osobito na češkom i lužičkosrpskom) i malo manje na ukrajinskom i bjeloruskom području. I ondje se najčešće pojavljuje kao refleks *i* ili *ji*,[188] ali i primjeri u kojima se slabi jer gubi pa stoga riječi započinju sa *j+suglasnik* ili se pak i *j* izgubilo pa riječi započinju samo suglasnikom, a katkad se jaki jer i vokalizira prema Havlíkovu pravilu. Navedene riječi u češkom glase *jiskra, jehla, jhra* i *hra, jmeno* (dijalektalno i *meno*); u slovačkome *iskra, ihla, hra, meno*; u poljskom *iskra* (i *skra*), *igła* (u šleskom dijalektu i u kašupskom jeziku *jegła*), *gra, imię* (u kašupskom jeziku *mjono*); u donjolužičkosrpskom *škr(j)a, gła* (starije *jegła*), *gra, mě*; u gornjolužičkosrpskom *škra, jehła, hra, mjeno*; u polapskom *jåskrå, jåglå, jègraịcå, jaịmą*; u ukrajinskom *iskra, holka* (to je deminutiv, a u dijalektima se pojavljuje i *ihla/jehla*), *hra, imja*, a u bjeloruskom *skra, iholka* (dijalektalno i *holka, jihla*), *ihra, imja*.[189] Valja spomenuti da se i u nekim čakavskim govorima riječ *igla* pojavljuje s vokaliziranim jakim jerom u obliku *jagla*. I na drugim je položajima skupina *jь* prelazila u *i* (ili *ji*), kao što pokazuju staroslavenski oblici *tainъ, taina, dostoinъ, priimъ* i sl. Kada je, međutim, zbog gubljenja slabih jerova tipičnom postala smjena *e* – *Ø*, počeli su se pojavljivati i oblici navedenih riječi s *e*: *taenъ, dostoenъ, priemъ* i sl. koje su počele potiskivati oblike s *i*. U suvremenim su slavenskim jezicima prevladali pravilni refleksi jera. Stoga navedene riječi u suvremenom hrvatskom jeziku glase *tajan, tajna, dostojan, prijam* itd. [190] Djelomice su se, u pojedinim riječima, sačuvali i stari oblici s *i* što pokazuju ruski primjeri *dostoinstvo* i *tainstvo* (arhaično).

---

[188] Što bi moglo biti pokazatelj da su oblici bez *i* sekundarni.

[189] Prema Shevelovu samo su dvije takve riječi (korijeni) kod kojih svi ti jezici imaju *i* ili *i* s protetskim suglasnikom. To su praslavenski oblici **jьnъj* (stsl. *inyi*) i **jьstъjь* (stsl. *istyi*). Usp. Shevelov 1965: 440.

[190] Još je u hrvatskoglagoljskim rukopisima 14. i 15. st. vidljivo smjenjivanje svih triju oblika. Tako se u *Brevijaru Vida Omišljanina* iz 1396. smjenjuju likovi *poim', poemь, poêtь [pojat], dostoini, dostoenь, dostoênь [dostojan], taina, taenь*. Da je prvotni refleks bio *i*, a da su druga dva rezultat kasnijega, sekundarnog razvoja, pokazuje činjenica da je takva smjena u *Brevijaru Vida Omišljanina* zahvatila i ime Adamova sina Kaina u kojemu nije bilo skupine *jь*: *Kaenь, Kaina, Kainu, Kaině* itd. Usp. Mihaljević 1997: 133.

Pisani tekstovi omogućuju prilično točno datiranje gubljenja slabih i vokalizacije jakih jerova u većini slavenskih jezika. Na temelju dosadašnjih spoznaja može se pretpostaviti da je gubljenje slabih jerova započelo na krajnjem jugozapadnom rubu slavenskoga prostora, na slovenskom govornom području, te da se odatle širilo prema istoku i sjeveru. Već *Brižinski spomenici* ne bilježe slabe jerove, a jake bilježe jednako (kao *e* ili *i*), što potvrđuje da su se jer i jor već izjednačili. To znači da gubljenje slabih jerova možemo u slovenskom jeziku smjestiti najkasnije u polovicu 10. st., ako ne već i na konac 9. ili početak 10. st.[191] I najstariji hrvatskoglagoljski natpisi iz 11. st. (*Plominski natpis*, *Valunska ploča*, *Krčki natpis*, *Bašćanska ploča*) bilježe samo jedan znak za jerove, onaj za stražnji jor.[192] Na *Bašćanskoj* je *ploči* više primjera ispuštanja slabog jera i pojave znaka za jer ondje gdje mu etimološki nije mjesto.[193] Slično je stanje i u najstarijim hrvatskoglagoljskim rukopisnim fragmentima s kraja 11. i prve polovice 12. st.[194] Pokazatelj je to da se slabi jerovi u hrvatskom nisu izgubili mnogo poslije nego u slovenskom jeziku. S velikim se zakašnjenjem ne može računati ni u makedonskom i bugarskom, kao ni na zapadnoslavenskom području. Kanonski starocrkvenoslavenski tekstovi makedonsko-bugarskoga podrijetla iz 11. st. sadržavaju već primjere koji potvrđuju gubljenje slabih jerova i zamjenu jakih jerova sa *e* i *o*. To znači da se i ondje ta promjena može smjestiti u 10. st. Malo su se poslije, vjerojatno u 12. st., izgubili slabi jerovi u istočnobugarskim dijalektima, jer se u spomenicima s toga područja iz 11. st. još uvijek dobro čuvaju. Tijekom 10. st. (ili na prijelazu iz 10. u 11. st.) izgubili su se slabi jerovi i vokalizirali jaki i u češkom i slovačkom. I tu su već u 11. st. potvrđeni primjeri zamjene jerova sa *e*.[195] Ni u poljskom se jeziku proces gubljenja i vokalizacije jerova nije mogao zbivati nakon 11. st. što pokazuje činjenica da se u *Bulli gnieźnieńskoj* iz 1136. g. po pravilu ne bilježe slabi jerovi, a

---

[191] Kada je najvjerojatnije sastavljen tekst predloška *Brižinskih spomenika*.

[192] Usp. Fučić 1982: 44 – 60, 223 – 224, 282 – 284 i 354 – 355.

[193] Usp. Damjanović 1990: 74.

[194] Jedini je hrvatskoglagoljski fragment u kojemu se pojavljuju oba tradicionalna znaka za jerove *Budimpeštanski fragment* koji je, nažalost, vrlo kratak. U njemu se znak za jer pojavljuje samo jedanput, a potvrđena su četiri primjera zamjene jera jorom. Na prvoj se stranici *Kijevskih listića* pojavljuje već i nekoliko primjera nebilježenja slabog jera. Slično je i u *Bečkim listićima* u kojima se znak za jer (apostrof) pojavljuje i na mjestima gdje se sigurno nikad nije izgovarao. Zamjena jakog jera samoglasnikom *a*, kao što je već spomenuto, potvrđena je tek početkom 13. st. u *Splitskom fragmentu misala*. Usp. Mihaljević 2000.

[195] Usp. Lamprecht 1987: 144.

jaki su već zamijenjeni sa *e*.[196] Približno je jednaka kronologija toga procesa i u ostalim zapadnoslavenskim jezicima. S malo su većim zakašnjenjem izgubljeni slabi jerovi u istočnoslavenskim jezicima, u kojima se njihovo postupno gubljenje može dobro pratiti u staroruskim rukopisima iz 12. i 13. st. Najkasnije je ta promjena došla do novgorodskoga područja. Andrej Anatol'evič Zaliznjak zaključuje na temelju proučavanja zapisa na brezovoj kori da su se slabi jerovi unutar riječi u novgorodskom govoru gubili između dvadesetih godina 12. st. i desetih godina 13. st., a da su nešto ranije izgubljeni jerovi na kraju riječi. Vokalizacija jakih jerova događala se ili istodobno s gubljenjem slabih jerova ili neposredno nakon toga.[197] Možemo dakle zaključiti da su se jerovi u slavenskim jezicima izgubili između 10. i 13. st.

Gubljenjem jerova u slavenskim su se jezicima ponovno pojavili zatvoreni slogovi. Prije toga su sve riječi i svi slogovi u njima završavali samoglasnikom. Njihovim gubljenjem riječi su izgubile jednu od svojih najvažnijih glasovnih značajki kojom su se razlikovale od morfema koji su mogli završavati suglasnikom. Time je kao pokretački čimbenik glasovnih promjena prestao djelovati zakon otvorenih slogova. Gubljenjem slabih jerova i vokalizacijom jakih u svim su se slavenskim jezicima pojavile smjene samoglasnika i praznina. Prije toga takve su smjene bile rijetke i gramatički nevažne.[198] Takozvani nepostojani samoglasnici, koji su se pojavili kao rezultat toga procesa, iznimno su važni u svim slavenskim jezicima. Gubljenjem jerova pojavile su se nove suglasničke skupine od kojih su neke bile teške ili čak nemoguće za izgovaranje. Stoga nijedan slavenski jezik nije mogao prihvatiti sve novonastale skupine. Pojedini su slavenski jezici u svojem razvoju različito reagirali na taj problem. Neki su, kao na primjer poljski, uklopili većinu novih skupina u svoj sustav, dok su ih drugi nastojali ukloniti. Pritom su opet posizali za različitim rješenjima. Neki su jezici bili skloniji unošenju epentetskih samoglasnika i tako razbijali teške suglasničke skupine, a drugi su ih češće pojednostavnjivali ispuštajući jedan suglasnik ili više njih. Gubljenje jerova poremetilo je i prozodijsku strukturu izazivajući pomicanje naglaska, promjenu intonacije, kompenzacijsko duljenje ili čak i potpunu promjenu naravi samoglasnika u prethodnom

[196] Usp. Shevelov 1965: 459.

[197] Usp. Zaliznjak 1995: 47 – 56. Malo poslije datira taj proces George Shevelov. Prema njegovu mišljenu slabi su se jerovi u Ukrajini izgubili polovicom 12. st., na novgorodskom području jedno stoljeće poslije, dakle tek polovicom 13. st., a na bjeloruskom području negdje između toga. Usp. Shevelov 1965: 459.

[198] Podsjećam na to da je stari indoeuropski nulti prijevojni stupanj u praslavenskom zamijenjen kratkim *ĭ* i *ŭ* od kojih su poslije postali jerovi.

slogu. Posljedice su toga procesa vidljive i u morfologiji gdje se znatno povećao broj nultih nastavaka. O svim tim pojavama nećemo podrobnije govoriti jer one pripadaju povijesti pojedinih slavenskih jezika. Ukratko, može se reći da je gubljenjem jerova daljnji glasovni razvoj slavenskih jezika postavljen na sasvim drukčije temelje i mogao je krenuti drukčijim smjerovima od onih kojima se kretao prije toga. Upravo se stoga taj proces, zajedno s gubljenjem nosnih samoglasnika, smatra razdjelnicom što označuje kraj praslavenskog (prapovijesnog) razdoblja i početak povijesnog razvoja pojedinih slavenskih jezika.

6.7.2. *Spajanje* y *i* i

Samoglasnički je sustav kasnoga praslavenskog bio prilično složen i asimetričan.[199] Za njegovo je definiranje potreban razmjerno velik broj razlikovnih obilježja:

	i	ь	e	ę	ě	a	o	ǫ	ъ	y	u
visok	+	+	–	–	–	–	–	–	+	+	+
stražnji	–	–	–	–	–	+	+	+	+	+	+
[nizak	–	–	–	–	±	+	–	–	–	–	–]
zaobljen	–	–	–	–	–	–	[+]	[+]	–	–	+
napet	+	–	–	[±]	+	+	–	[±]	–	+	[±]
nosni	–	–	–	+	–	–	–	+	–	–	–

U daljnjem je razvoju većine slavenskih jezika očita težnja za pojednostavnjenjem i smanjenjem broja razlikovnih obilježja. Često se to preustrojstvo samoglasničkog sustava objašnjava težnjom za trokutnim (peteročlanim) sustavom.[200] Očito je da je počelo djelovati načelo gospodarnosti da bi se postigla što veća funkcionalnost razlikovnih obilježja (manji broj razlikovnih obilježja i njihova veća funkcionalna opterećenost).[201] Nestankom nosnih samoglasnika na većem je dijelu sla-

[199] Dodaju li se tomu akcenatske i intonacijske razlike i činjenica da su se na samom kraju praslavenskog razdoblja ili na početku razvoja pojedinih jezika ponovno pojavile i kvantitativne opreke, stanje postaje još složenije.

[200] Usp. npr. Mareš 1983: 199, Lamprecht 1987: 72

[201] Trokutni je sustav od pet samoglasnika najčešći u svjetskim jezicima i može se opisati s pomoću tri razlikovna obilježja: [± visok], [± nizak] i [± stražnji]. Usp. Kenstowicz i Kisseberth 1979., str. 245.: *For most languages the features high,*

venskog ozemlja nestalo obilježje [± nosni] kao razlikovno za samoglasnike. Nestankom jerova bitno se smanjila funkcionalna opterećenost obilježja [± napet]. Jedini je fonem za čije je razlikovanje još bilo potrebno to obilježje fonem *ě*.[202] Isto je tako obilježje [± zaobljen] bilo nužno samo za razlikovanje *y* i *u*. Razumljivo je stoga da se u daljnjem razvoju slavenskih jezika nastoje ukloniti upravo samoglasnici *y* i *ě*.

U povijesti slavenskih jezika očita je tendencija stapanja *y* s *i*, bilo samo fonološki (svođenjem na alofon fonema *i*) ili i fonetski. I fonetski i fonološki stopili su se *y* i *i* u južnoslavenskim jezicima te u češkom i slovačkom. U suvremenom slovenskom, hrvatskom i srpskom nema ni traga samoglasniku *y*. Prema stanju u najstarijim hrvatskoglagoljskim fragmentima može se zaključiti da je stapanje *y* i *i* završeno najkasnije krajem 11. ili početkom 12. st.[203] Isto je stanje i u standardnom makedonskom jeziku i u većini makedonskih dijalekata. U nekim se istočnomakedonskim govorima *y* čuva samo u pojedinim slučajevima,[204] a u govoru nekih solunskih sela (Zarovo, Suho, Visoka) pod naglaskom *y* odražava se kao *ə*: *vəj* 'vi', *bəl* 'bio'. Blaže Koneski stapanje *y* i *i* u makedonskom jeziku smješta u 12. – 13. st.[205] Stapanje *y* i *i* dogodilo se u bugarskom jeziku (u većini govora) približno u isto vrijeme kad i u makedonskom (do 13. st.).[206] U nekim se istočnobugarskim govorima *y* često očuvao u korijenu riječi, ali samo pod naglaskom. U češkim se govorima *y* očuvalo samo u šleskomoravskim (laškim) govorima, a u središnjim se moravskim govorima (hanačkim) također nije stopilo s *i*, već se odražava kao *e*. Dugo se *ý* u češkom govorima (i u tzv. obecnoj češtini) diftongiralo u *ej*. Ta se smjena pojavljuje koncem 14. st., a širi se tijekom 15. st. U književni je jezik prodrla samo djelomice, i to jedino u sredini riječi, a nikad u nastavcima. U suvremenom češkom književnom jeziku (tzv. spisovnoj češtini) samo je nekoliko riječi sa *ej* (*hejl*

low, and back are sufficient to describe the phonological behavior of vowels. (Za većinu su jezika obilježja visok, nizak i stražnji dovoljna da bi se opisalo fonološko ponašanje samoglasnika.)

[202] Samoglasnik *a* može se razlikovati od *o* niskošću i zaobljenošću.

[203] Usp. Mihaljević 2000: 153. Da se je u prvoj polovici 9. st. *y* još izgovaralo drukčije od *i*, potvrđuje bilježenje imena hrvatskih knezova *Višeslava* i *Mislava*: *Vuissasclavus* (*Výšeslavъ*) i *Muisclavus* (*Myslavъ*). Za *Višeslava* usp. Ivšić 1941 – 42. i Katičić 1998: 218 i 321, bilješka 1040. Za *Mislava* usp. Rački 1877: 335 i Klaić 1971: 207.

[204] Tako su u kosturskom dijalektu na sjeverozapadu Grčke zabilježeni oblici *ezyk, ryba, syt.*

[205] Usp. Koneski 1967: 28.

[206] Usp. Press 1977: 472 – 473 te Ivanova-Mirčcva i Haralampiev 1999: 74.

'zimovka', *kejhat*).[207] Sličan je razvoj i u južnim govorima središnjega slovačkog narječja gdje se kratko i dugo *y* također razvijaju u *e* i *ej*, a katkad u susjedstvu labijala i u *ə* i *əj*. Odraz *y* može biti blizak glasu *e* i u prijelaznim govorima prema poljskom i ukrajinskom jeziku na istoku Slovačke, a samo je u sotačkim govorima *y* očuvano (fonetski) kao alofon fonema *i*. Na češkom se i slovačkom području stapanje *y* i *i* dogodilo malo poslije nego u južnoslavenskim jezicima.[208] U standardnom se poljskom *y* očuvalo kao položajna inačica (alofon) fonema *i* iza tvrdih (nepalataliziranih) suglasnika. Zbog sporadičnih pojava iza palataliziranih suglasnika neki istraživači smatraju ga čak posebnim fonemom.[209] Poljskomu je stanju slično ono u lužičkosrpskom. U mnogim je poljskim dijalektima *y* sigurno poseban fonem. Jedino se u sjevernopoljskim govorima *y* potpuno stopilo s *i*, a tako je i u kašupskom i slovinskom. O polapskom i izumrlim pomeranskim govorima, zbog nepouzdanosti zapisa, teško je nešto sa sigurnošću zaključiti. Neki istraživači na temelju zapisa pretpostavljaju da se dugo *y* diftongiralo u *oi*, te da je kratko jednom dalo *e*, a drugi put *ə*.[210] Drugi pak, smatrajući da diftonški odrazi mogu prikazivati njemačku interpretaciju čuvenih zvukova, pretpostavljaju da je opća slika jednaka kao i drugdje na slavenskom sjeveru, s tendencijom spajanja *y* s *i*.[211] U ruskome i bjeloruskome *y* je također samo alofon fonema *i* koji se pojavljuje iza nepalataliziranih suglasnika.[212] U ukrajinskome su se *i* i *y* stopili u prednjosredišnji, srednje visoki samoglasnik ispred kojega se pojavljuju samo nepalatalizirani suglasnici,[213] dok je stanje u pojedinim dijalektima vrlo raz-

---

[207] Osim u Češkoj, smjena je bila provedena i u hanačkom narječju u Moravskoj, ali se je ondje *ej* poslije monoftongiralo u dugo *é*. Usp. Lamprecht 1966: 72 – 74 te Vývoj ... 1964: 54.

[208] Pauliny 1963: 258 misli da se ta promjena u slovačkom dogodila između 1200. i 1500. g. Usp. i Press 1977: 480. U češkomu se ona obično smješta u 14. ili 15. st. Usp.: Vývoj ... 1964: 50 i Lamprecht 1966: 82.

[209] O tom problemu usp. Press 1977: 480.

[210] Usp., npr.: Bošković 1977: 33.

[211] Usp. Press 1977: 481.

[212] Usp. Press 1977: 476 – 477, Paul Wexler: *Das Weissrussische* i Josef Schrenk: *Das Russische* u: Rehder 1986: 135 i 144 te Tilman Berger: *Das Russische* i Hermann Bieder: *Das Weissrussische* u: Rehder 1998: 60 i 113. Berger navodi podatak da samo pripadnici Lenjingradske fonološke škole smatraju ta dva glasa u ruskom jeziku posebnim fonemima, a ostali, među kojima se ističu pripadnici Moskovske škole, smatraju ih alofonima istog fonema.

[213] Taj se samoglasnik obično smatra posebnim fonemom u suvremenome standardnom ukrajinskom jeziku. Usp., npr., Žylko 1963: 11, Bilodid 1969: 236 – 238 i 242 – 243 te George Y. Shevelov: *Das Ukrainische* u Rehder 1986: 123 i Ulrich Schweier: *Das Ukrainische* u Rehder 1998: 96. Ima, međutim, i onih koji sma-

noliko. U nekim se dijalektima na jugozapadu Ukrajine *y* i *i* nisu stopili pa se ne može isključiti ni mogućnost da je tu sačuvano čak i praslavensko stanje.[214] Zanimljiv je paralelizam uočen između *y* i razvoja suglasničke opreke po palataliziranosti. Čini se da razvoj i postojanje te opreke pogoduje boljemu čuvanju samoglasnika *y* jer se on (uz iznimku bugarskoga) sačuvao upravo u jezicima koji su razvili i sačuvali tu opreku.[215]

6.7.3. *Razvoj jata*

Refleksi su praslavenskog fonema jat u suvremenim slavenskim jezicima vrlo raznoliki i kreću se od niskog samoglasnika *a*, preko *'a*, *e*, zatvorenog *ę* i visokog samoglasnika *i*, sve do dvoglasa tipa *ie* ili *ei*. U bugarskom je jeziku naglašeno jat kada je ispred sloga u kojemu nije prednji samoglasnik prešlo u *'a*, a kada je ispred sloga s prednjim samoglasnikom ili kad nije naglašeno u *e*.[216] Tako su se u oblicima mnogih riječi pojavile smjene *ljáto – léten – letá* (mn.), *mjásto – mésten, mljáko – mléčen, bjálo – béli* itd. Stanju u standardnom jeziku jednako je ono u sjeveroistočnim dijalektima na kojima se temelji. Na jugoistoku, južno od rijeke Marice, u najvećem je broju primjera refleks jata niski samoglasnik *'a* ili *'ä*, a samo se u malobrojnim slučajevima, pod utjecajem idućeg sloga s prednjim samoglasnikom ili u nenaglašenom položaju, kao refleks pojavljuje *e*. U svim bugarskim govorima zapadno od crte koja spaja ušće rijeke Vita u Dunav i Solun, koja se često

---

traju da je on samo alofon fonema *i* (koji je postao od praslavenskog *ě* ili od *o* i *e* koji su se nalazili ispred suglasnika ili iza kojih je u idućem slogu bio slabi jer). Usp., npr., Stadnik 2001. O razvoju pogleda na ukrajinski fonološki sustav usp. Bilodid 1969: 225 – 235.

[214] Takvo je stanje u (srednjo)zakarpatskim, a djelomice i u bojkovskim i lemkovskim govorima. Usp. Žylko 1958: 129 i Press 1977: 475 – 476.

[215] Usp. Press 1977.

[216] Mirčev 1978: 118 – 122 formulira to ograničenje s pomoću tvrdih i mekih slogova, a Mareš 1983: 200 – 201 različit refleks naglašenog jata opisuje s pomoću izvorno tvrdih i mekih suglasnika. Pitanje je jesu li to različita objašnjenja ili je riječ samo o različitim formulacijama istoga. Pitanje je, naime, pretpostavlja li se da su u praslavenskom svi suglasnici ispred prednjih samoglasnika bili umekšani pa se ta umekšanost poslije u nekim slavenskim jezicima izgubila ili da su se umekšani suglasnici razvili u pojedinim slavenskim jezicima tek kasnije. Drugim riječima, pitanje je pripisuje li se utjecaj na različit razvoj naglašenog jata u bugarskom jeziku naravi idućeg suglasnika ili samoglasnika. O umekšanosti vidjeti idući odjeljak.

zove jatovom granicom, refleks jata u svim je položajima *e*. Neki znanstvenici pripisuju taj odraz srpskomu utjecaju. U makedonskom je jeziku i u većini njegovih dijalekata odraz jata uvijek *e*.[217] Jedino se u solunskim selima Suho, Visoka i Zarovo te u selu Boboščica u Albaniji naglašeno jat odražava kao niski samoglasnik *ä*. U srpskom je standardnom jeziku odraz jata na svim položajima *e*, a tako je i u šumadijsko-vojvođanskim, kosovsko-resavskim i torlačkim govorima. U istočnohercegovačkom i zetsko-lovćenskom dijalektu odraz je dugog jata dvosložno *ije*, a kratkoga *je*. U hrvatskom je standardnom jeziku odraz dugog jata jednosložno *ije*, a kratkoga *je*. U zapadnom bosanskohercegovačkom dijalektu štokavskog narječja jat se, uz malobrojne iznimke, odražava kao *i*. Istočnobosanski se dijalekt odlikuje ijekavskim, obično dvosložnim refleksom jata, ali ima i više tipova miješanih odraza.[218] U slavonskom su dijalektu odrazi raznoliki. Njega čine ikavski govori u zapadnoj i istočnoj Posavini, te u Batini i Podolju u Baranji: *mliko*, *dite*, *zapovid*, *dica*, *tisto* itd.; ikavskojekavski govori u središnjem djelu slavonske Posavine (među ikavskima) u kojima dugo jat daje *i*, a kratko *je*: *dite*, *lip*, *cina*, *djeca*, *ljepota*, *dječak*, *starješina* itd.; ekavski govori u slavonskoj Podravini i u nekim mjestima jugozapadno od Vinkovaca: *vreme*, *pesma*, *devojka* itd.; ikavskoekavski govori u Starim i Novim Mikanovcima pokraj Vinkovaca i u više mjesta u Baranji u kojima dugo jat daje *i*, a kratko jat daje *e*: *dite*, *svit*, *brig*, *deca*, *pevat* itd.; govori s tzv. nezamijenjenim jatom u Gradištu pokraj Županje i u nekoliko mjesta oko Našica, u kojima se jat izgovara ili kao zatvoreno *ę* ili kao dvoglas *ei*: *deite*, *peiške* (Gradište), *dęte*, *będa* (okolica Našica) itd.[219] U govoru karaševskih Hrvata naglašeno se jat odražava kao zatvoreno *e*, a nenaglašeno kao *i*. U srijemskim je govorima odraz jata *e*. Dio Hrvata govori zetskim (Boka kotorska) i istočnohercegovačkim dijalektom (oko Dubrovnika i u Bosni i Hercegovini) koji su hrvatski vukovci nastojali što dosljednije stilizirati kao književni jezik. I u čakavskom su narječju odrazi jata raznoliki. U buzetskom se dijalektu naglašeno jat čuva kao poseban fonem /ę/. U štakavsko-čakavskom dijalektu jugozapadne Istre odraz je ikavski, a u sjevernočakavskom dijalektu ekavski. Srednjočakavski govori imaju ikavsko-ekavski odraz prema pravilu Meyera i Jakubinskoga. Južnočakavski je dijalekt ikavski, a na Lastovu je odraz jata jekavski.[220] Razvoj jata u kajkavskom narječju složeniji je nego u

[217] Koneski 1967: 51 smatra da se prijelaz jata u *e* u većini makedonskih govora dogodio nakon 13. st.

[218] Usp. Lisac 1998: 200.

[219] Usp. Kolenić 1998: 206 – 208.

[220] Usp. Brozović 1998: 228 – 229.

čakavskome i štokavskome. Ključnu su ulogu u tom razvoju imali kvantiteta, naglašenost i fonemska okolina. Kajkavsko se narječje od ostalih narječja i hrvatskoga standardnog jezika razlikuje i time da je u većini kajkavskih govora razvoj jata povezan s razvojem poluglasa, tj. da su se u velikom broju govora jat i poluglas izjednačili. U najvećem je broju govora odraz jata na svim položajima zatvoreno *ę*. U nekim goranskim govorima jat se odražava kao *e*, a u govoru kajkavaca ikavaca na području donjosutlanskog dijalekta, čija je osnova čakavska, odraz je *i*. Dosta je govora u kojima se dugi jat diftongira kao *ie*, a kratki se odražava kao *ę*. U nekim je podravskim govorima (Hlebine) odraz dugog jata dvoglas *ei*, a kratki se također odražava kao *ę*. U ozaljskim, dugoreškim, ogulinskim, karlovačkim i žumberačkim govorima jat se odražava prema pravilu Meyera i Jakubinskoga kao u čakavskim, ikavsko-ekavskim govorima. Više je govora s tri različita odraza jata: 1. *ie – ę – e*,[221] 2. *ie – e– i*,[222] 3. *ie – e – je*,[223] 4. *ei – ę – e*.[224] Među goranskima ima i govora s četiri odraza jata: 1. *ę – i – y -ɛ*[225] i 2. *ei – i – y – ɛ*.[226] U slovenskom se standardnom jeziku jat odražava kao dugo ili kratko zatvoreno *ę*. Takav je i odraz dugog jata u gornjokranjskim govorima. Tipičan je odraz dugog jata u donjokranjskim govorima razmjerno otvoreni dvoglas *ei*, a tako je i u panonskom dijalektu i u središnjim štajerskim govorima. U gornjosavinjskim štajerskim govorima odraz je dugog jata otvoreno *ę*, a u pohorskima dvoglas *ai*. U rovtarskim su

---

[221] Takav je govor Začretja, koji pripada bednjansko-zagorskom dijalektu: *dietę – dęca – detęta*.

[222] Takav je govor Tuhovea, koji također pripada bednjansko-zagorskom dijalektu. U tom se govoru jat odražava kao *ie* u dugim slogovima, kao *ę* u kratkim naglašenim i prednaglasnim slogovima te kao *i* u zanaglasnim slogovima: *dietę – dęca – dętęta – čóvik*.

[223] Takav je govor Čučerja (Zagreb), u kojemu se jat odražava kao *ie* u dugim slogovima, kao *e* u nenaglašenim, a kao *je* u kratkim naglašenim slogovima: *dietę – detęta – djeca*.

[224] Na primjer, govor Suhe Katalene u kojemu se jat odražava kao *ei* u dugim slogovima, kao *ę* u kratkim naglašenim, a kao *e* u kratkim nenaglašenim slogovima: *deite – dęca – detęta*.

[225] S pomoću *ɛ* bilježi se samoglasnik koji Lončarić i Zečević definiraju kao kompaktni i akutski, dakle kao prednji, otvoreni samoglasnik (otvoreno *e*). Usp. Lončarić i Zečević 1998: 176, bilješka 3.

[226] Prvom tipu pripada govor u Turnima, u kojemu se jat u dugim slogovima odražava kao *ę*, a u kratkima kao *i, y* ili *ɛ*: *dętę – dýca – člɔvik – cylina – korɛn*. Drugom tipu pripada govor Delnica u kojemu se u dugim slogovima pojavljuje dvoglasnik *ei*, u kratkim naglašenim *y* i ɛ, a u nenaglašenim *y* i *i*: *déite – dýca – tɛstu – dytɛta – vavik*. Više o odrazima jata u kajkavskom narječju usp. Lončarić i Zečević 1998.

govorima odrazi zatvoreni samoglasnici *ę* (Logatec), *ė* (Škofja Loka) ili *i* (Cerkno). U koruškim se govorima dugo jat odražava kao dvoglas *ie*, a tako je i u primorskim govorima Krasa. U primorskim govorima Brda odraz je zatvoreno *ę*, a u rezijskima *i*. Razvoj je kratkog jata dosta složen i teško objašnjiv zbog brojnih kasnijih analoških promjena i djelovanja samoglasničke harmonije.[227] Načelno se može reći da je u sjeverozapadnom dijelu slovenskih govora odraz kratkog jata najčešće otvoren samoglasnik koji se izjednačio s odrazom etimološkog *e*, a u jugoistočnom dijelu zatvoren samoglasnik. I u štajerskim su se govorima, zbog suženja etimološkog *e*, izjednačili odrazi jata i *e*, ali je tu odraz drukčiji nego na sjeverozapadu (zatvoren). U ostalim se govorima jugoistočnoga dijela ti odrazi nisu izjednačili, a u središnjim se govorima odraz kratkog jata razvio u *i*.[228]

U češkom se jeziku dugo jat odražava kao *i*, a kratko iza dentala *t*, *d*, *n* kao *'e*, iza labijala kao *je* i u drugim okolinama kao *e*.[229] Obično se pretpostavlja da je prvotni odraz jata bilo *'e*, a da je dvoglas *ie* postao od njega postupnim izdvajanjem prijelaznih svojstava glasa *i*.[230] Taj se dvoglas u dugim slogovima u 15. st. suzio i monoftongirao.[231] Tako je i u većini čeških dijalekata. Jedino se u govoru Branice, sjeverno od Opave, čuva ili *ie* ili skraćeno *'e*. Mjestimično se u nekim hanačkim govorima umjesto kratkoga *'e* pojavljuje *i*. Čuvanje dvoglasa *ie* u moravskim govorima južno od Uherského Broda objašnjava se kasnijim slovačkim doseljavanjem.[232] U slovačkom se jeziku dugo jat odražava kao *ie*, a kratko kao *e*. Kao i etimološko *e*, to *e* palatalizira dentale *t*, *d*, *n*, *l* kad su neposredno ispred njega, ali, za razliku od češkog jezika, ne palatalizira labijale. Sužavanje i monoftongacija *ie* u *i* susreće se u nekim zapadnoslovačkim govorima, uglavnom na jugozapadnom, bratislavskom i trnavskom području. U gemerskim je govorima srednjo-

[227] Riječ je o pojavi da se je kratko zatvoreno *ę* koje je odraz jata, prije nego što je u središnjim dijalektima pravilno prešlo u *i*, razvilo u *e* u primjerima kada je u idućem slogu bilo *e* koje je odraz praslavenskoga *e* (ali ne ispred otvorenog *e* koje je odraz nosnoga samoglasnika *ę*). Usp. Rigler 1968: 251.

[228] Usp. Rigler 1965. i 1968.

[229] Odraz kratkog jata nije u češkom poseban fonem iako se u grafiji i danas pojavljuje slovo *ě*, ali ono samo označuje palatalnost suglasnika ispred sebe. Iza labijala ostvaruje se ta palatalnost kao *j*, a iza nosnog labijala *m* kao *ň*, pa se npr. riječ *město* 'grad' izgovara kao *[mňesto]*. Usp. Josef Vintr: *Das Tschechische* u: Rehder 1998: 195.

[230] Usp. Lamprecht 1966., str. 75: *Difton͡g ie̯ vznikl z 'é postupným vydělováním přechodových i̯-ových složek po palatálních konsonantech.* (Dvoglas *ie̯* postao je iz *'é* postupnim izdvajanjem prijelaznih i̯-ovih dijelova iza palatalnih suglasnika.)

[231] Usp. Lamprecht 1966: 76.

[232] Usp. Lamprecht 1966: 76.

slovačkog narječja zabilježen i odraz dugog jata kao *ia* ili *iä* (*viara, viära*).[233] U poljskom se jeziku praslavensko jat razdvojilo na dva glasa. Pred tvrdim (nepalataliziranim) dentalima odraz mu je *'a*, a drugdje je dalo *e*: *dział – dzielić, wiara – wierze* (lok.), *wiano, wiek, biały – bielić* itd. Slično je tomu stanje i u ostalim jezicima lehitske skupine, jedino se u kašupskom na mjestu poljskog *'a* može pojaviti i *'ω*,[234] u slovinskom *'o*, dok je u polapskom pred tvrdim dentalima uvijek *'o*.[235] Tako poljskomu *biały* odgovara kašupsko *b'ωłï*, pomoransko *Biał* i polapsko *Bioła*.[236] Oba su lužičkosrpska jezika sačuvala jat kao poseban fonem. On se bilježi slovom *ě* i izgovara se kao zatvoreno, jako napeto *e*, a često se (osobito u početnom, naglašenom slogu) diftongira u *[ïe]*.[237]

U ukrajinskome standardnom jeziku jat se na svim položajima odražava kao *i*, a tako je i u svim jugoistočnim i jugozapadnim dijalektima.[238] U sjevernim se govorima naglašeno jat danas odražava kao dvoglas *ie*, a nenaglašeno kao *e*, tako da se u mnogim riječima pojavljuju smjene: *d'ié̱d – dedók, m'ié̱h – mešók, sn'ieg – snegý* itd.[239] U standardnome bjeloruskom jeziku i u većini bjeloruskih govora jat se na svim položajima promijenilo u *e*. I u ruskome standardnom jeziku jat je prešlo u *e* koje, za razliku od etimološkog *e*, ne prelazi pod naglaskom u *'o*.[240] Tako je i u većini južnoruskih i srednjoruskih govora. Na sjeverozapadu, u pskovskim i novgorodskim govorima jat se na svim položajima odražava kao *i*.[241]

---

[233] Usp. Horálek 1955: 134 i Novák 1980: 181.

[234] Taj se glas bilježi slovom *ô*, a izgovara se kao jako zaobljeno *o*. Postao je od staropomeranskoga dugoga *ā*. Usp. Edward Breza: *Das Kaschubische* u: Rehder 1998: 171.

[235] Koje je, kao i u slovinskome i kašupskome, postalo od staroga *'a*.

[236] Usp. Dietrich Gerhardt: *Das Elb- und Ostseeslavische* u: Rehder 1986: 105. Pomeranski i polapski oblik napisani su velikim slovom jer je riječ o zabilježenim imenima.

[237] Isto tako njegov stražnji parnjak, jače zaobljeno */ó/*, često diftongira u *[ʷo]*. Usp. Gerald Stone: *Das Obersorbische* u: Rehder 1998: 179.

[238] Samo se u nekoliko izdvojenih riječi u jugoistočnim govorima na nenaglašenom položaju umjesto *i* kao odraz jata pojavljuje *e* (kao u sjevernim govorima): *béseda, krepák, výstrelit'* i ponegdje *bedá*. Usp. Žylko 1958: 141 i 143.

[239] Usp. Žylko 1958: 20 – 21 i 22 – 23. U srednjopoleškim govorima ti se odrazi polako povlače i na njihovo mjesto, osobito na nenaglašenim položajima, dolazi *i*. Usp. Žylko 1958: 39.

[240] To je pokazatelj da je u vrijeme promjene *e* u *'o* jat još bio poseban fonem čiji se izgovor razlikovao od starog *e*. Pojava oblika kao što su *n'osú* (← *n'esú*) i *r'oká* (← *rěká*) u mnogim suvremenim, tzv. okajućim govorima pokazuje da se u njima nenaglašeno jat promijenilo u *e* prije prijelaza *e* u *o* pred tvrdim suglasnicima. Pojava *e* na mjestu naglašenog jata svjedoči o tome da se naglašeno jat u *e* promijenilo mnogo poslije. Usp. Borkovskij i Kuznecov 1963: 137 – 138.

[241] O stanju u starim novgorodskim spomenicima, osobito u zapisima na brezovoj kori, usp. Zaliznjak 1995: 23 – 25 i 57.

U ostalim je govorima osobit razvoj naglašenog jata. U dijelu ruskih govora, i sjevernih i južnih, naglašeno se jat i pred tvrdim i pred mekim suglasnicima i na kraju riječi sačuvalo kao poseban fonem koji se izgovara kao zatvoreno *é* ili kao dvoglas *ie͡*. Drugdje je njegov razvoj ovisio o glasovnom susjedstvu. Za sjeverne govore istočne skupine svojstveno je izjednačivanje jata s *i* samo ispred mekih suglasnika, a ispred tvrdih se suglasnika ostvaruje kao zatvoreno *ê*. Neki od tih govora (pomorska i olonjecka skupina) imaju *i* umjesto jata samo na kraju riječi, ali tu je velika vjerojatnost da je riječ o analoškoj zamjeni, dakle morfološkoj promjeni.[242] I u suvremenom se ruskom standardnom jeziku u nekoliko riječi na mjestu etimološkog jata pojavljuje *i*: *sidít*, *ditja*, *mizínec* 'mali prst' i sl.[243] Osobito valja upozoriti na razvoj jata u moskovskom govoru. Istraživanja moskovskih spomenika koja su proveli Vasiljev, Vinogradov i Gorškova pokazuju da se naglašeno jat kao poseban glas u Moskvi čuvalo još i u 17. st.[244] Stoga je razumljivo da se posebno slovo za jat u ruskoj ortografiji sačuvalo sve do 1917. godine.

Na kraju valja upozoriti da je još davno Tadeusz Lehr-Spławiński uočio podudarnost u razvoju jata i nosnih samoglasnika u slavenskim jezicima.[245] U svim sustavima gdje se stražnji nosni samoglasnik *ǫ* podiže iznad crte »običnih« srednjih samoglasnika pokazuje se i tendencija sužavanja jata.[246] Roman Jakobson upozorio je na suprotan smjer razvoja nosnih samoglasnika i na uzročnu međuovisnost odraza jata i prednjeg nosnika *ę*.[247] Njihove je tvrdnje u jedno objašnjenje povezao František Václav Mareš.[248]

---

[242] Usp. Borkovskij i Kuznecov 1963: 137.

[243] Usp. Janovič 1986: 119 i Horálek 1955: 134. To se obično objašnjava pretpostavkom da se jat promijenilo u *i* pred slogom s naglašenim *i*, a zatim se to analogijom proširilo i na druge likove istog oblika.

[244] Usp. Ivanov 1959: 98, Borkovskij i Kuznecov 1963: 138 – 139 te Janovič 1986: 119.

[245] U radu *O dialektach prasłowiańskich* objavljenome u: *Sbornik praci I Sjezdu slovanských filologů, v Praze 1929.*, Praha 1932., str. 577. – 585. Usp. također i članak *Kilka uwag o nosówkach prasłowiańskich* objavljeno u: *Prace Filologiczne XIV*, 1929: 635 – 643. Oba su rada pretisnuta u: Lehr-Spławiński 1957., prvi na str. 207. – 214., a drugi na str. 168. – 173.

[246] Usp. Lehr-Spławiński 1957: 173 i 213 – 214.

[247] Usp. Jakobson 1929: 36 – 37.

[248] Usp. Mareš 1983., str. 205.: *Eine Erklärungshypothese: Wo ǫ gestiegen ist, dort ist ę gesunken; dadurch wurde das Archiphonem A überlastet, eines seiner Phonemem, namlich ẽ, ist in der Richtung nach oben ausgewichen.* (Moguće objašnjenje: Gdje se *ǫ* podiglo, tamo se *ę* spustilo; time je preopterećen arhifonem *A* i jedan se njegov fonem, naime *ẽ*, izmaknuo prema gore.)

6.8. Stezanje (kontrakcija)

Tzv. stezanje (kontrakcija) samoglasnika koji su bili razdvojeni glasom *j* u slavenskim jezicima pojava je kojoj početke valja tražiti još u prapovijesno doba, ali se događala i poslije, nakon raspada praslavenskoga jezičnog zajedništva.[249] Već se u starocrkvenoslavenskom pojavljuju stegnuti oblici, uglavnom u deklinaciji složenih pridjeva i u imperfektnim oblicima. U najstarijim se glagoljskim kodeksima (*Zografskom* i *Marijinskom evanđelju* te u *Sinajskom psaltiru*) još pojavljuju i arhaični pridjevni oblici sa završetcima *-aego*, *-uemu* i sl. Česti su u starocrkvenoslavenskim kodeksima i nestegnuti oblici s izjednačenim samoglasnicima: *-aago*, *-uumu* i sl., a već od *Kijevskih listića* pojavljuju se i stegnuti oblici na *-ago*, *-umu* i sl. I u imperfektu se uz starije, nestegnute oblike na *-ěahъ* i *-aahъ* pojavljuju i stegnuti oblici na *-ěhъ* i *-ahъ* (*hotěahъ : hotěhъ*, *dělaahъ : dělahъ*). Starocrkvenoslavenskom su jeziku svojstvene i inačice *priiti : priti*, *priidǫ : pridǫ*, *priimǫ : primǫ* i sl.[250] Stezanje je dobro istražena pojava. Poznato je stanje i prije i poslije stezanja, kao i njegov opseg u pojedinim slavenskim jezicima. Jednim je svojim dijelom stezanje čisto fonološka pojava, ali u mnogim slučajevima ovisi o morfo(no)loškom razvoju. Najpravilnije je i najdosljednije provedeno u češkom jeziku, a u ruskom je, nasuprot tomu, svedeno na najmanju mjeru. Najbliži je češkomu, prema očekivanju, slovački jezik, a ruskomu ukrajinski i bjeloruski. Ostali su slavenski jezici negdje između tih polova. Pokazuje to da je središte te pojave bilo na području češkog jezika, odakle se širila s jedne strane na druge zapadnoslavenske jezike, a s druge strane na južnoslavensko područje, ponajprije u slovenski, hrvatski i srpski jezik. Makedonski i bugarski imaju samo nekoliko morfološki uvjetovanih primjera stezanja, a istočnoslavenski su jezici tom pojavom ostali nedirnuti. U prezentskim oblicima glagola kao što su *směti* i *pytati* stezanje se pojavljuje u svim jezicima, osim istočnoslavenskih i djelomice slovenskoga i donjolužičkosrpskoga. U infinitivima tipa *kajati sę* stezanje se pojavljuje samo u češkom i gornjolužičkosrpskom, dok im se u infinitivnim oblicima kao što su *smějati sę* pridružuju i drugi zapadnoslavenski jezici. U zamjeničnoj sklonidbi stezanje je najčešće u češkom, ali se pojavljuje i u poljskom, slovenskom, hrvatskom, srpskom i djelomice u lužičko-

[249] Vjerojatno je to posljedica slabljenja fonološkoga položaja glasa *j* i njegova gubljenja među samoglasnicima. Usp. Horálek 1955: 145, Shevelov 1965: 524 i Lamprecht 1987: 131.

[250] Usp. Horálek 1955: 145

srpskom. I u izdvojenim riječima stezanje je najčešće u češkom i slovačkom. Značajna je iznimka tu riječ *pojasъ*, koja se steže i u drugim jezicima. U češkomu se stezanje pojavljuje čak i na granici riječi: *pro onu → prónu, na tšču útrobu → na tščútrobu, vъ obьcь → vůbec, neobřězaní → nóbřězaní* itd. Zanimljivo je da je razvoj najčešće jednak, bez obzira na kronologiju i bez obzira na to radi li se o sustavnome, dosljedno provedenom stezanju uvjetovanom samo fonološkim čimbenicima, o morfo(no)loški uvjetovanom stezanju u pojedinim razredima jedinica ili pak o kasnijemu, analoškom stezanju u izdvojenim riječima. Glasovno je najlakše objasniti stezanje jednakih samoglasnika čiji je rezultat taj isti samoglasnik, samo produljen: *dobraja* → hrv. *dobrā*, češ. *dobrá*; *kajati sę* → češ. *káti se*, gls. *kać so*;[251] *dobriji* (nom. mn.) → hrv. *dobrī*, češ. *dobří*; *našeję* (gen. jd.) → hrv. *našē*, češ. *naší*;[252] *směješi* (2. jd. prez.) → hrv. *smiješ*, srp. *smēš*, češ. *smíš*, slk. *smieš*, gls. *směš*, polj. *śmiesz*, sln. *smêješ – smêš*, dls. *smějoš*; *dobrǫjǫ* (acc. jd.) → hrv. *dobrū*, češ. *dobrú*;[253] *dobryjimi* (instr. mn.) → hrv. *dobrīm* (← *ii* ← *yi*), češ. *dobrými*; *stryjьcь* → hrv. *strīc* (← *ii* ← *yi*), češ. *strýc* itd. Stežu li se visoki i srednji samoglasnik, rezultat je obično dugi visoki samoglasnik: stsl. *dobrujemu → dobrumu, vyšьńujemu → vyšьńumu*, češ. *to čuješ → točúš, našeju* (gen. dv.) → češ. *našú, toju* (gen. dv.) → češ. *tú, našeji* (dat. jd. ž. r.) → češ. *naší, mojihъ* (gen. mn.) → češ. *mých* itd. Stežu li se niski i srednji samoglasnik, rezultat je prema Marešovim pravilima[254] dugi niski samoglasnik: stsl. *dobrajego → dobrago, znajemъ* → češ. *znám*, hrv. *znām*, *pytajetъ* (3. jd. prez.) → hrv. srp. *pitā*, sln. *pita*, polj. ls. *pyta*,[255] slk. *pýta*, češ. *ptá (se)*, bug. *píta*; *bojati sę* → češ. *báti se*, slk. *bát' sa*, polj. *bać się*; *pojasъ* → češ. slk. *pás*, polj. ls. *pas*, hrv. srp. sln. *pojas – pās*. Iznimka je u tom slučaju riječ *zajęcь* koja se u standardnom hrvatskom, u srpskom i u nekim slovenskim govorima steže u *zec*, a ne prema očekivanju u **zac*.[256] Ako se stežu različiti sa-

[251] Ostali slavenski jezici, kao što je već rečeno, taj oblik ne stežu: rus. *kajat' sja* blr. *kajacca*, ukr. *kajatysja*, polj. *kajać się*, dls. *kajaś se*, slk. *kajat' sa*, sln. *kajati*, hrv. i srp. *kajati se*, mak. *kae se*, bug. *kaja se*.

[252] Očito je dakle da nosne samoglasnike valja glede stezanja promatrati kao *V* + *N*, tj. *ę* kao *eN*, a *ǫ* kao *oN* ili u kasnijem razvojnom stupnju kao *uN*. Usp. Mareš 1971: 531.

[253] Tu su moguća dva izvođenja, ovisno o kronologiji: 1. *ǫjǫ → ǭ → ū* ili 2. *ǫjǫ → ujų → ū*.

[254] Usp. Mareš 1971: 528 – 529.

[255] I u poljskom je samoglasnik postao stezanjem prvotno dug, ali je poljski u 15. st. izgubio razlikovnu kvantitetu. Usp. Lamprecht 1987: 133.

[256] Stoga Mareš smatra da bi se tu moglo raditi o ispuštanju jednog sloga, što se događa u brzom izgovoru čestih riječi, a ne o stezanju. Sinkopom objašnjava i

moglasnici jednake visine, kvalitetu dobivenog odraza određuje u češkom jeziku drugi samoglasnik.[257] Tako se stezanjem skupine *-oje* dobiva *-é*: *mojego* → *mého*, *dobroje* → *dobré*, *vojevoda* → *vévoda* itd. Drukčiji je odraz stezanja te skupine u srednjoslovačkom narječju te u hrvatskom i srpskom jeziku gdje se kao odraz pojavljuje *-ō*: *mojega* ~ *mōga*, *dobroje* → *dobrō*, *svojemu* ~ *svōmu* itd.[258] U češkom, slovačkom i poljskom stegnule su se i skupine kojima je prvi samoglasnik bio jer. Usporedimo u češkom (*-stvьje*, *-anьje*, *-enьje* → *-stvi*, *-ani*, *-ení*): *přátelství*, *ředitelství*, *přikazaní*, *stahovaní*, *nošení*, *oslepení*, itd. U hrvatskom jeziku u tim oblicima stezanja nije bilo, već se tu slabi jer gubio i tako su postali oblici *prikazanje*, *stezanje*, *nošenje*, *oslijepljenje* i sl. Pokazatelj je to da se stezanje u češkome pojavilo vjerojatno prije gubljenja slabih jerova, a u hrvatskome nakon toga. Treba još napomenuti da slovački oblici instrumentala jednine ženskog roda kao što su *sestrou*, *ženou* i sl. nisu rezultat stezanja starog nastavka *-ojǫ* (← *sestrojǫ*, *ženojǫ*), već su posrijedi nestegnuti (nepotpuno stegnuti) oblici[259] koje valja objašnjavati jednako kao i starohvratske primjere *sestrov*, *ženov* i sl. što se pojavljuju u pojedinim hrvatskoglagoljskim tekstovima. Tu je najprije izvršena denazalizacija (*ǫ* → *u*), a zatim je ispadanjem glasa *j* postalo *-ou* koje se je u hrvatskom dalje razvilo u *-ov*.

Teško je precizno odrediti kronologiju stezanja. Mnogi, morfološki uvjetovani primjeri kasnijeg su postanja, ali je za fonološko stezanje jasno da je započelo još u dopovijesno vrijeme. Kao što pokazuju primjeri s jerom kao prvim samoglasnikom, fonološka je kontrakcija na

---

dijalektalni izgovor od brojeva 11 do 19: *jedanest*, *dvanest*, *trinest*, ... (*-naest* → *-nēst*). Na isti način misli da se mora objašnjavati i kasnije stezanje u glagolskom pridjevu radnom u nekim štokavskim govorima: *rekao* → *rekō*, *došao* → *došō*, *uzeo* → *uzō* itd. Napominje da je te oblike prije njega i Vuk Karadžić objašnjavao s pomoću sinkope. Usp. Mareš 1971: 535. Mislim da Mareš nema pravo kad dijalektalne oblike *rekā*, *došā* i sl. smatra očekivanim rezultatima stezanja. Mislim da tu nije riječ o stezanju *rekao* → *rekā*, već da valja poći od *rekal* kao polaznog oblika (bez posrednog oblika *rekao*) i objašnjavati ih otpadanjem završnog *l* i naknadnim duljenjem.

[257] Valja napomenuti da u slavenskim jezicima nema primjera stezanja samoglasnika *u* i *i*. Usp. Mareš 1971: 530.

[258] Slovačko ó u mnogim se govorima poslije diftongiralo u *uo* tako da se, umjesto očekivanih oblika *dobró*, *staró* i sl. pojavljuju oblici *dobruo*, *staruo* i sl. To je stezanje dugo bilo sporno u slovakistici. Neki su slovački jezikoslovci smatrali da tu uopće nije posrijedi stezanje, već da je nastavak *-ó* morfološkoga postanja. Drugi su pak tvrdili da je sigurno riječ o stezanju *-oje* → *-ó*. Usp. o tome: Mareš 1971: 532.

[259] Time se slovački također razlikuje od češkoga. Usp. Horálek 1955: 146, Mareš 1971: 533 i Lamprecht 1987: 135

zapadnoslavenskom području započela prije gubljenja slabih jerova, a za južnoslavensko područje valja pretpostaviti određeno zakašnjenje. Jiři Marvan smješta taj proces u zapadnoslavenskim jezicima između metateze likvida i gubljenja, odnosno vokalizacije jerova, a Arnošt Lamprecht malo prije gubljenja nosnih samoglasnika.[260] Još je precizniji u datiranju Rudolf Krajčovič koji smatra da se zapadnoslavensko stezanje započelo provoditi u drugoj ili trećoj trećini 9. st.[261] Moguće je da se i tamo taj proces odvijao u dvije ili tri faze koje su slijedile brzo jedna za drugom.[262] Iako stezanje nije zahvatilo mnogo oblika, odigralo je važnu ulogu u glasovnoj povijesti velikoga broja slavenskih jezika jer je bitno pridonijelo obnovi kvantitativnih opreka u samoglasničkom sustavu. Zahvaljujući stezanju, opreka po duljini obnovljena je ponajprije u završnim slogovima, ali u nešto manjem opsegu i na drugim položajima. U istočnoslavenskim jezicima, gdje stezanja nije bilo, kvantitativne su opreke sasvim ukinute.

6.9. Sažetak suglasničkog razvoja i pojava korelacije po umekšanosti

Pogledajmo na kraju koji su rezultati praslavenskog razvoja u suglasničkom sustavu. Rani praslavenski sustav od kojega smo krenuli valja obogatiti jedinicama koje su postale kao rezultat izvršenih promjena. Prvom palatalizacijom dobiveni su palatalni glasovi *š*, *ž* i *č*, a drugom i trećom palatalizacijom *c* i *ʒ*.[263] Jotacijom su, osim *š* i *ž*, dobiveni i glasovi *ń*, *ĺ*, *ŕ*, *t'* i *d'*. Istom promjenom (ili njezinom pratećom promjenom) na mnogim je položajima nestalo glasa *j*, tako da je on ostao samo na ograničenim položajima između samoglasnika i na početku riječi ispred samoglasnika. Time je doveden u pitanje njegov

---

[260] Usp. Marvan 1967: 222 i Lamprecht 1987: 131.

[261] Usp. Krajčovič 1962., str. 115.: *Ak teda za hranicu ante quem možno pokladať obdobie počiatkov zániku jerov, potom možno stanoviť, že kontrakcia v skupine západoslovanských jazykov sa začala uskutočňovať už v druhej, najneskôr však v poslednej tretine 9. storočia.* (Ako se dakle granicom *ante quem* može smatrati vrijeme početka gubljenja jerova, tada je moguće utvrditi da se stezanje u skupini zapadnoslavenskih jezika počelo provoditi već u drugoj, najkasnije u posljednjoj trećini 9. st.)

[262] Usp. Krajčovič 1962: 113.

[263] Navode se samo one jedinice kojih u sustavu prije nije bilo.

položaj posebnog fonema. Otvoreno je pitanje je li *j* u kasnome praslavenskom i u starocrkvenoslavenskom poseban fonem ili samo položajna inačica (alofon) od *i* čije je pojavljivanje predvidljivo. Ono sigurno postoji kao glas i u kasnome praslavenskom i u starocrkvenoslavenskom jeziku, ali nije sigurno da ima položaj punopravnoga, posebnog fonema. Stoga ne čudi što u prvotnome glagoljskom pismu za njega nema posebnog slova. Ukratko, kao rezultat jezičnog razvoja, dobiven je suglasnički sustav:

p	t				k
b	d				g
	s			š	h
v	z		(j)	ž	
	c	t'		č	
	ʒ	d'			
m	n		ń		
	r, l		ŕ, ĺ		

O daljnjoj sudbini glasova *t'*, *d'* i ʒ u pojedinim slavenskim jezicima već je bilo govora u poglavljima 6.1. i 6.3.

Valja nešto reći i o razvoju opreke po umekšanosti (mekostne korelacije) koja je zahvatila velik dio slavenskih jezika. Riječ je o palataliziranosti svih suglasnika ispred prednjih samoglasnika.[264] Ta je opreka najrazvijenija u ruskom jeziku gdje svi suglasnici, osim palatala i *c*, imaju palataliziranu i nepalataliziranu inačicu. Drugim riječima, tu se i labijali i dentali i velari palataliziraju pred refleksima svih praslavenskih prednjih samoglasnika. Velari se palataliziraju i ispred *i* i *e* koji nisu postali od praslavenskih prednjih samoglasnika. Palatalizirani se velari ne pojavljuju na kraju riječi.[265] Zbog činjenice da ta opreka nije

[264] Valja razlikovati palatalne suglasnike koji imaju samo palatalnu (dorzalnu) artikulaciju od palataliziranih suglasnika koji se odlikuju primarnom labijalnom, dentalnom ili velarnom artikulacijom i usto dodatnom palatalnom artikulacijom kao sekundarnom. Usp. Jakobson 1962: 163 – 164, Lunt 1956: 306 – 307, Mareš 1976: 51 i Flier 1998: 362.

[265] O palatalizaciji *k*, *g*, *h* ispred *i* koje je postalo od staroga *y* usp. Ivanov 1959: 112 – 114, Timberlake 1978. i Janovič 1986: 106 – 108. Korelacija između *k* – *k'*, *g* – *g'* i *h* – *h'* nema fonološku ulogu (alofonska je) jer ne razlikuje značenje riječi. Usp. Jakobson 1962: 159 (bilješka 11.) i 162.

usložnjena nikakvim dodatnim čimbenikom ili kvalitativnom promjenom pojedinih glasova, rusko je stanje najjednostavnije opisati. Fonološka se mekost suglasnika postiže isključivo dodatnom (sekundarnom) artikulacijom i zato se u ulozi umekšanih glasova ne pojavljuju palatali, već su tvrdim dentalima uvijek suprotstavljeni palatalizirani dentali. Razlikovanje suglasnika po palataliziranosti jasno je odvojeno od razlike po mjestu artikulacije.[266]

U bjeloruskom jeziku stanje koje je slično ruskomu usložnjeno je depalatalizacijom završnih labijala i promjenom palataliziranih dentala *t'* i *d'* u afrikate *c'* i *ʒ'*. Time je neobičnim postao fonemski položaj glasova *c'* i *ʒ'* koji su fonetski (i fonološki) u opreci s afrikatama *c* i *ʒ*, a morfonološki s dentalima *t* i *d*.[267] Treba još dodati da se u bjeloruskom na svim položajima depalatalizirao sonant *r*.

U poljskom je jeziku, uz ruski, opreka po palatalnosti najrazvijenija, ali za razliku od ruskoga gdje je palataliziranost automatska, u poljskom je, zbog kasnijih glasovnih promjena, ona postala funkcionalna (alternacijska). Glasovi *t, d, s, z* ne umekšavaju se, već prelaze u palatale *ć, ʒ́, ś, ź* koji su (glasovno) umekšane inačice glasova *č, ǯ, š, ž*.[268] Isto se tako *r* ne umekšava, već se u paradigmama smjenjuje sa *ž* (pisano *rz*),[269] a meko *l'* nije u opreci s običnim, tvrdim *l*, već s glasom koji se bilježi kao *ł*, a izgovara kao [*w*]. Jednostavna korelacija po umekšanosti postoji još samo među glasovima *n* i *ń* i u određenoj mjeri među velarnim parovima *k : k'* i *g : g'*. Kod labijala opreka je nestala pred suglasnicima i na kraju riječi, a ispred samoglasnika je fakultativna pa se umjesto umekšanog labijala može na tome mjestu pojaviti labijal iza kojega slijedi glas *j*.[270] Može se stoga reći da je, iako je u poljskome palataliziranost veoma raširena, još u 16. st. nestala jednostavna fonemska korelacija po umekšanosti. Naime, *t'* i *d'* zamijenjeni su sa *ć* i *ʒ́* još u 12. st., kada je i umekšano *r'* prešlo u *ř* koje je kasnije, u 16. st.

---

[266] Usp. Jakobson 1962: 190.

[267] O čemu svjedoče smjene kao što su *césta* 'tijesto' : *w césce* (lok. jd.), *seradá* 'srijeda' : *seradzé* (dat. jd.) i sl.

[268] Meki glasovi *[ť, d' s', z']* koji su fonetski u korelaciji s *t, d, s, z* pojavljuju se u mnogim novijim posuđenicama iz raznih jezika. Ti glasovi, međutim, nisu posebni fonemi, za razliku od *ć, ʒ́, ś* i *ź*.

[269] Poljsko se *ř* promijenilo u *ž* ili *š* u 17. st. Usp. Mareš 1976: 49 i 55. Danas se stoga *rzeka* 'rijeka' izgovara kao [*žeka*], a *krzywy* 'kriv' i *twarz* 'lice' kao [*kšyvy*] i [*tfaś*].

[270] Tako, npr., riječ *miara* 'mjera' može biti ostvarena kao *m'ara*, ali često i kao *m'jara* pa čak i kao *mjara*. Usp.: Shevelov 1965: 491. U sjevernopoljskim su govorima umekšani labijali sasvim nestali, a velikom su broju tih govora strani i umekšani velari *k'* i *g'*. Usp.: Jakobson 1962: 161 i 164 (bilješka 15.).

postalo *ž*. I prijelaz *ł* u [*w*] završen je također do 16. st.[271] Valja još napomenuti da suglasnici *š*, *ž*, *c*, *č* i *h* ne sudjeluju ni u kakvim oprekama po umekšanosti.

I u oba je lužičkosrpska jezika, slično kao u poljskom, opreka po palataliziranosti postala uglavnom funkcionalna. Najvažnija je razlika prema poljskom ta da se frikativi *s* i *z* nikad ne palataliziraju (depalatalizirani su). Osim njih, u donjolužičkosrpskom u opreci po palataliziranosti ne sudjeluju ni *š*, *ž* i *c*, a u gornjolužičkosrpskom *š*, *ž*, *c* i *č*. U donjolužičkosrpskom *t* i *d* smjenjuju se sa *ś* i *ź*, a u gornjolužičkosrpskom sa *ć* i *ʒ́*. Jednostavna korelacija po umekšanosti postoji još kod labijala, velara *k* i *g* i sonanata *n*, *r* i *ł*.[272] Palatalizacija danas nije automatska ispred samoglasnika *e*, već samo ispred *i* i *ě*.

Opreka po palataliziranosti dobro se čuva i u istočnobugarskim dijalektima, osobito na jugoistoku gdje je stanje slično onomu u ruskom jeziku. Umekšavanje je automatsko ispred svih prednjih samoglasnika i ispred refleksa jata. Jedino palatali *č*, *ž*, *š* ne sudjeluju u opreci, iako se (za razliku od ruskog) u tim dijalektima pojavljuju i umekšane inačice frikativa *š* i *ž*. Labijali i dentali sačuvali su palataliziranost i na kraju riječi koje su nekad završavale mekim jerom. U ostalim se istočnobugarskim govorima korelacija po palataliziranosti čuva samo pred stražnjim samoglasnicima, u većini govora samo ispred *a*.[273] Slično je i u bugarskome standardnom jeziku gdje su svi suglasnici ispred prednjih samoglasnika sustavno depalatalizirani, ali se tragovi palatalizacije vide ispred stražnjih samoglasnika (*b'al, g'ol, učitel'a, kon'a, hod'ът*),[274] gdje je palataliziranost fonološki relevantna, i na kraju riječi kada se dodaje član: *kon : konjat, učitel : učiteljat* itd. Osobito je zanimljivo stanje s odrazima jata. Ispred *e* se suglasnici nikad ne palataliziraju, a ispred *a* su uvijek palatalizirani: *delja : djal, penest : pjana, mjara* i sl.

U češkom je jeziku palataliziranost suglasnika nekad bila fonološki relevantna.[275] Jedino nije sigurno jesu li se ispred starog *e* palatalizirali

---

[271] Kronologija promjene *s'*, *z'* u *ś*, *ź* kao ni vrijeme pojave glasa *j* iza labijala ne može se točno odrediti. Usp. Shevelov 1965: 492.

[272] U donjolužičkosrpskom automatska palatalizacija *ł* postoji samo u onim govorima u kojima ono nije prešlo u [*w*].

[273] Usp. Jakobson 1962: 166 – 167.

[274] Usp. Mirčev 1978: 151.

[275] Položajna palataliziranost suglasnika samo ispred prednjih samoglasnika postala je samostalnom (fonološki relevantnom) zahvaljujući kontrakciji (*-oje → -ē*: **dobrojeho → dobrého*), spajanju jera i jora te *y* i *i* u jedan glas, zbog čega su se pred prednjim samoglasnicima pojavili nepalatalizirani suglasnici, te gubljenju slabih jerova čime su se umekšani suglasnici pojavili na položajima na

i drugi suglasnici osim *r*. Kasnijom je depalatalizacijom umekšanost gotovo u potpunosti uklonjena. Najprije su se na svim položajima depalatalizirali labijali. Tijekom 13. st. *r'* je prešlo u *ř*,[276] a u 14. st. depalatalizirali su se i dentali ispred *e* koje je odraz mekoga jera (i ispred staroga *e* ako su ikad bili palatalizirani). Može se dakle reći da je do polovice 15. st. suglasnička korelacija po umekšanosti u češkome potpuno uklonjena.[277] Očuvala se samo kao arhaizam u rubnim, šleskomoravskim govorima.[278] Nakon toga doba palataliziranost je ograničena na dentale *t*, *d*, *n* ispred *i* i *e* (koje je postalo od jata) i katkad na kraju riječi ili sloga.[279]

I u slovačkom su jeziku depalatalizirani labijali, dentalni frikativi *s* i *z*, afrikata *c*, ali i sonant *r*. Za razliku od češkog, slovački jezik nije depalatalizirao dentale *t*, *d*, *n* i *l* ni ispred *e* ni na kraju riječi. Polapski je depalatalizirao sve suglasnike i pred prednjim samoglasnicima i na kraju riječi. Zbog nedostatka pisanih spomenika, nemoguće je točno odrediti vrijeme depalatalizacije.

U ukrajinskom su jeziku do 14. st. depalatalizirani svi suglasnici ispred samoglasnika *e* (od starog *e* i *ь*) i (starog) *i*. Depalatalizacija nije zahvatila suglasnike ispred odraza nosnoga *ę* i *ě*,[280] a nedirnuti (palatalizirani) su ostali i dentali na kraju riječi. Zbog depalatalizacije ispred *i* stopili su se staro *i* i *y* u jedan glas. Već polovicom 14. st. odraz jata u jugozapadnim je narječjima promijenjen u *i*. Suglasnici su ispred toga novog *i* ostali palatalizirani, a time je na drukčijim temeljima obnovljena opreka između *i* i *y*.[281] Zahvaljujući tomu, opreka po umekšanosti u ukrajinskom jeziku tipološki se približila stanju kakvo je u ruskom i bjeloruskom jeziku, iako im je povijesni razvoj sasvim različit.[282]

---

kojima iza njih nije slijedio prednji samoglasnik. Usp. Horálek 1959: 55 i Lunt 1956: 313.

[276] Prvi su zabilježeni primjeri te promjene iz 1237. godine: *Lukohorſany* i *Orſechow*. Promjena nije pogodila samo *r'* koje je bilo pred prednjim samoglasnicima već i ono koje je postalo od praslavenske skupine *rj*. Usp. Lamprecht 1966: 53 i Lehr-Spławiński i Stieber 1957: 88.

[277] Usp. Lamprecht 1987: 155.

[278] Usp. Lamprecht 1966: 54 – 63.

[279] Palatalni se *ť*, *ď* i *ň* prema *t*, *d* i *n* u fonološkom sustavu odnose jednako kao *š*, *ž* i *č* prema *s*, *z* i *c*, a to znači da se ponašaju kao pravi palatali. Usp. Mareš 1976: 66 (bilješka 36.).

[280] Odraz nosnog *ę* u to je vrijeme već *'a* (*pjat'*), a obično se pretpostavlja da je odraz jata bio dvoglas *ie*. Usp. Shevelov 1965: 496.

[281] Gdje je *y* odraz praslavenskih glasova *y* i *i*.

[282] Više o položaju te opreke u suvremenome ukrajinskom jeziku i njegovim dijalektima vidjeti u: Flier 1998. Drukčije od uobičajenog tumačenja razvoj opreke

lako se u punini opreka po umekšanosti razvila nakon raspada praslavenskoga jezičnog zajedništva, mnogi istraživači smještaju njezine početke u praslavensko razdoblje i smatraju je još jednim očitovanjem težnje ka slogovnoj harmoniji koja je u tom razdoblju vladala. Tradicionalno se pretpostavljalo da su već u praslavenskom svi suglasnici bili blago palatalizirani ispred prednjih samoglasnika, tj. da su osim tvrdih suglasnika i palatala nastalih jotacijom postojali kao alofonske inačice i polupalatalni suglasnici. Smatralo se da se njihovim pretpostavljanjem najlakše može objasniti istovremena mekoća suglasnika ispred prednjih samoglasnika u nekim slavenskim jezicima i tvrdoća u drugima.[283] Roman Jakobson je 1930. g. uočio povezanost između opreke po umekšanosti kod suglasnika i politoničnosti kod samoglasnika i pokazao da se te dvije pojave u slavenskim jezicima međusobno isključuju.[284] Prihva-

---

po umekšanosti u ukrajinskom jeziku objašnjava Elena Stadnik, koja smatra da u ukrajinskome nije bilo depalatalizacije suglasnika, već da se opreka po umekšanosti u tom jeziku razvila kasnije nego što se tradicionalno pretpostavlja. Usp., npr. Stadnik 2001., str. 100.: *Das Ziel der folgenden Diskussion ist zu zeigen, dass Ukrainisch keinen Verlust der Palatalisierung erfahren hat. Vielmehr kann angenommen werden, dass auf früheren Entwicklungsstufen, im Proto- und Altukrainischen, die Palatalisierung gefehlt hat. Dieser proto- bzw. altukrainische Zustand – das Fehlen der Palatalisierung vor vorderen, und zwar vor allen vorderen Vokalen -, ist eine Besonderheit in der phonologischen Entwicklung des Ukrainischen im Vergleich beispielsweise zu Russisch und Belorussisch.* (Cilj je sljedeće rasprave da pokaže da u ukrajinskom nije bilo gubljenja umekšanosti. Štoviše, može se pretpostaviti da na ranijim razvojnim stupnjevima, u praukrajinskom i staroukrajinskom, uopće nije bilo umekšanosti. To praukrajinsko odnosno staroukrajinsko stanje – odsutnost umekšanosti pred prednjim, i to svim prednjim samoglasnicima – posebnost je ukrajinskoga fonološkog razvoja u usporedbi, na primjer, s ruskim i bjeloruskim.)

283 Erwin Koschmieder 1959: 249 zove takvo stajalište leskienovskim jer smatra da se dugo održalo zahvaljujući autoritetu toga poznatog slavista.

284 U radovima *Über die phonologischen Sprachbünde* i *K harakteristike evrazijskogo jazykovogo sojuza*. Oba su rada napisana 1930. i objavljena 1931. Pretisnuti su u: Jakobson 1962., prvi na str. 137. – 143., a drugi na str. 144. – 201. Usp. Jakobson 1962., str. 184.: *Ljubopytno, čto slavjanskim jazykam sočetanie mjagkostnoj korrelacii soglasnyh s politoniej soveršeno čuždo, i v teh slučajah, kogda v slavjanskih jazykah takoe sočetanie voznikalo, prinimalis' vse mery k ego ustraneniju.* (Zanimljivo je da je slavenskim jezicima spoj mekostne korelacije suglasnika s politonijom potpuno stran, a u onim slučajevima kada se u slavenskim jezicima takav spoj pojavljivao, poduzimale su se sve mjere za njegovo uklanjanje.) Nesnošljivost vjerojatno treba proširiti s politonije i na samoglasničku kvantitetu. Fonološki sustavi slavenskih jezika koji imaju i opreku po umekšanosti kod suglasnika i razlikovnu kvantitetu kod samoglasnika smatraju se labilnima i nestabilnima. Usp. Horálek 1959: 56. Jakobson je pojavu korelacije po umekšanosti povezao s postojanjem euroazijskoga jezičnog

tivši tradicionalno gledanje da su u praslavenskom svi suglasnici bili alofonski umekšani ispred prednjih samoglasnika, pretpostavio je da su po raspadu praslavenske zajednice pojedini slavenski jezici krenuli različitim razvojnim putovima. Jedna je skupina jezika alofonsku umekšanost preobrazila u razlikovnu (fonološku) uklanjajući u potpunosti prozodijske razlike, a druga je zadržala intonaciju i druge prozodijske razlike i uklonila umekšanost suglasnika. Prva je skupina nazvana suglasničkom, a druga samoglasničkom. Suglasničkoj skupini jezika koji su do danas sačuvali posvemašnju palataliziranost suglasnika pripadaju ruski, bjeloruski, poljski, gornjolužičkosrpski, donjolužičkosrpski i istočni bugarski dijalekti. Samoglasničku skupinu čine jezici u kojima nema ni traga palataliziranosti, a sačuvali su politoničnost: slovenski, hrvatski, srpski i kašupski. Negdje su u sredini ukrajinski, češki, slovački, polapski i bugarski, u kojima se palataliziranost razvila, ali je poslije s vremenom postupno uklanjana i smanjivana. Ideju o razlikovanju suglasničkih i samoglasničkih jezika, koja je kod Jakobsona implicitna, preuzeo je i razradio Aleksandar V. Isačenko. Isačenko je pokazao da razlikovanje suglasničkih i samoglasničkih jezika nije samo teorijski konstrukt i korisno klasifikacijsko sredstvo, već da ima temelje u jezičnoj stvarnosti te da određuje smjer i narav daljega fonološkog razvoja pojedinih jezika. Pokazao je da suglasnički jezici uklanjaju slogotvorne sonante, da dopuštaju složenije suglasničke skupine nego samoglasnički jezici i da drastično smanjuju prozodijske razlike. Samoglasnički jezici, nasuprot tome, zadržavaju slogotvorne sonante (ili čak stvaraju nove), pojednostavnjuju suglasničke skupine tako da uklanjaju pojedine njihove članove ili da unose među njih epentetske samogla-

---

savcza kojemu je prema njegovu mišljenju pripadao i praslavenski. Za razliku od njega, Herbert Galton niječe postojanje takvog saveza i smatra korelaciju po umekšanosti rezultatom zasebnoga slavenskog razvoja na temelju sasvim određenoga hunsko-avarskog poticaja. Usp. Galton 1997., str. 81.: *Von diesem Standpunkt aus muss gesagt werden, dass die slavische Erweichungskorrelation keinerlei übernahme aus irgendeinem nebulosen eurasischen Sprachbund darstellt, sondern eine eigenartige Weiterentwicklung eines ganz bestimmten hunno-awarischen Anstosses...* (S toga se motrišta mora reći da slavenska korelacija po umekšanosti nikako nije preuzeta iz nekakva nebuloznoga euroazijskog jezičnog saveza, već je zaseban daljnji razvoj sasvim određenoga hunsko-avarskog poticaja...) Govornici praslavenskoga umekšani su izgovor suglasnika pred prednjim samoglasnicima preuzeli od altajskih govornika, ali su pošli korak dalje fonologiziravši izvorne inačice (alofone) ispred prednjih samoglasnika, što se u većini altajskih jezika nije dogodilo ni do danas, a najvjerojatniji je razlog za to prema Galtonu samoglasnička harmonija u tim jezicima. Usp. Galton 1997: 88.

snike, zadržavaju praslavenske tonske i druge prozodijske opreke i pretvaraju sonante u samoglasnike (osobito *l*). Jasno je isto tako da jezici prve skupine imaju više suglasnika od jezika druge skupine.[285] Zanimljivo je da Isačenko nigdje ne spominje makedonski jezik (bilo samostalno ili kao dio bugarskoga ili srpskoga) koji se ne uklapa u njegovu tipologiju. Središnja su makedonska narječja izgubila sve prozodijske razlike unutar fonološke riječi, a nisu razvila razlikovnu umekšanost suglasnika, već su, štoviše, izgubila i opreke između *n* : *ń* i *l* : *ĺ*. Teško je, međutim, reći je li makedonski izostavljen zbog toga što se ne uklapa u Isačenkov model ili je razlog njegova izostavljanja činjenica da makedonski standardni jezik tada još nije bio uspostavljen (i priznan).

Polovicom 20. st. pojavile su se sumnje u tradicionalnu pretpostavku da je alofonsko umekšanje svih suglasnika ispred prednjih samogla-

[285] Tako ruski ima 37 suglasnika, poljski 35, donjolužički 33, gornjolužički 32, ukrajinski 31, bugarski 34, dok hrvatski i srpski imaju 24, slovenski 21, kašupski i slovački 27 i češki 26. Usp. Isačenko 1939/1940: 71. Prema Isačenku samoglasnički jezici imaju mnogo više samoglasnika. Tako za štokavsko narječje navodi 20 samoglasnika (+ 4 slogotvorna sonanta), za slovenski 18 (+ 3 slogotvorna sonanta), za kašupski 26. Nasuprot tomu, poljski ima samo 5, lužičkosrpski 7, ruski 8, bugarski 9, a ukrajinski 12 samoglasnika. Između tih dviju skupina su češki s 11 (+2 slogotvorna sonanta) i slovački s 14 samoglasnika (+ 4 slogotvorna sonanta). Valja napomenuti da je tako velik broj samoglasnika za štokavsko narječje (kao i za druge jezike iz samoglasničke skupine) posljedica ograničenosti Isačenkove teorije. Posrijedi je klasična strukturalistička, jednodimenzionalna teorija koja ima samo segmentnu razinu i u kojoj se sve prozodijske karakteristike smatraju dijelom pojedinog segmenta i stoga se posebnim samoglasnicima (fonemima) moraju smatrati dugi i kratki samoglasnici, kao i oni s uzlaznom i silaznom intonacijom. Takav je broj samoglasnika teško prihvatljiv i normalnom izvornom govorniku štokavskog narječja (koji će reći da njegov jezik ima samo pet samoglasnika), ali i zagovornicima suvremene autosegmentne fonologije koji odvajaju tonske i druge prozodijske pojave u poseban red od segmenata. Stoga se Isačenkova podjela slavenskih jezika na samoglasničke i suglasničke ne može u tim teorijama temeljiti samo na broju segmenata, jer tada ruski ima više samoglasnika nego hrvatski, već je treba prevrednovati. Henning Andersen je 1978. pretpostavio da je bit podjele na suglasničke i samoglasničke jezike u relativnom položaju (istaknutosti) dijakritičkih obilježja [vokalski] i [suglasnički], ali ni to objašnjenje nije održivo u autosegmentnoj teoriji koja više nema Jakobsonovo obilježje [± vokalski], već ga je zamijenila okosnicom (CV redom) ili pak mornom razinom. Prema mišljenju Andrewa Roya Corina bitna je razlika među samoglasničkim i suglasničkim jezicima u tome da su prvi sačuvali tendenciju asimilacije prozodijskoga, tonskog obrisa unutar riječi, što se očitovalo postupnim pomakom intonacijskog vrha i udara prema početku fonološke riječi, a drugi su je zamijenili tendencijom regresivne asimilacije (frekvencije) drugog formanta unutar sloga, što se auditivno očituje kao položajno, odnosno sekundarno umekšanje. Usp.: Corin 1997. i 1998.

snika praslavenska i sveslavenska pojava. Georg Gerovský utvrdio je 1959. da umekšanost u ruskom nije naslijeđena iz praslavenskoga.[286] Te je godine Erwin Koschmieder zaključio da argumenti koji se mogu navesti u prilog pretpostavci o palataliziranosti svih suglasnika već u praslavenskome nemaju dokaznu snagu.[287] Da bi se neki proces mogao pripisati praslavenskom razdoblju, njegove se posljedice moraju vidjeti u svim slavenskim jezicima. U južnoslavenskim jezicima nema ni traga razvoju palataliziranih inačica i stoga se tradicionalna pretpostavka ne može smatrati dokazanom niti se ubuduće smije uzimati s tolikom sigurnošću kao prije.[288] I George Y. Shevelov tvrdio je da posvemašnja palataliziranost suglasnika prije prednjih samoglasnika nije praslavenska pojava, iako bi bila u potpunom skladu s praslavenskom težnjom za slogovnom harmonijom, već da ostvarenje te praslavenske težnje pripada povijesti pojedinih slavenskih jezika nakon raspada praslavenskog jezika.[289] Do tog je zaključka došao i Andrew R. Corin navodeći tomu u prilog ove argumente: 1. nema slavenskog jezika koji pokazuje tri zamjetna stupnja umekšanosti suglasnika, 2. nema slavenskog jezika koji pokazuje alofonsku, a da nema i razlikovnu umekšanost, 3. u onim dijelovima praslavenskoga u kojima se pojavila umekšanost svih suglasnika ispred prednjih samoglasnika umekšani su se *n*, *r*, i *l* stopili s palatalnim *ń*, *ŕ* i *ĺ* koji su postali jotacijom. Budući da su u onim slavenskim jezicima u kojima se nije razvilo položajno umekšanje suglasnika refleksi praslavenskih *n*, *l*, i *r* ispred prednjih samoglasnika ostali različiti od palatala nastalih jotacijom,[290] to znači da nema razloga pretpostaviti da je alofonska palataliziranost svih suglasnika praslavenska pojava jer je takav razvoj očekivan jedino ako su se suglasnici umekšali samo u nekim slavenskim dijalektima, a ne u svima.[291]

Ako opreka po umekšanosti nije praslavenska pojava, već samo jedna od posljednjih inovacija koje su zahvatile velik dio slavenskoga područja, pitanje je kada se ta promjena pojavila. Sigurno je da su palatalizirani suglasnici postojali u vrijeme gubljenja slabih jerova jer je

---

[286] Usp. Gerovský 1959., str. 42. – 43.: *Diese »Erweichung« im Russischen (wie auch in anderen slavischen Sprachen) ist kein aus dem Urslavischen ererbter Zustand.* (To »umekšanje« u ruskome (kao i u drugim slavenskim jezicima) nije naslijeđeno stanje iz praslavenskoga.)

[287] Usp. Koschmieder 1959: 249 – 250

[288] Usp. Koschmieder 1959: 255.

[289] Usp. Shevelov 1965: 489.

[290] O tomu svjedoči, npr., razlika među hrvatskim riječima *konji* i *oni*, *volji* i *sili* itd.

[291] Usp. Corin 1997. i 1998.

gubljenjem jerova na kraju riječi ostala među suglasnicima opreka po umekšanosti. Ako palataliziranost prije toga nije imala fonemsku vrijednost, sigurno ju je dobila tom promjenom. To znači da se ta opreka morala pojaviti najkasnije u 10. ili početkom 11. st. kada smo datirali gubljenje jerova u slovačkom i češkom. Međutim, kao alofonsko umekšanje morala je postojati i prije gubljenja jerova. Jasno je da ne može biti starija od promjene **telt* → *tolt* na slavenskom sjeveru jer bi u tom slučaju u suvremenome ruskom jeziku bio umekšan i prvi suglasnik na mjestu praslavenskoga **telt*. George Shevelov navodi dvije činjenice koje omogućuju točnije datiranje pojave opreke po umekšanosti u slavenskim jezicima: 1. rane slavenske posuđenice u mađarski ne pokazuju tragove palataliziranosti suglasnika pred prednjim samoglasnicima, a to znači da krajem 9. i početkom 10. st. ta pojava u slavenskim dijalektima u Podunavlju i Potisju još nije postojala[292] i 2. staroukrajinski tekstovi s kraja 11. i početka 12. st. pokazuju da je u to vrijeme suglasnik *s* ispred prednjih samoglasnika već palataliziran.[293] To znači da moramo pretpostaviti kako se umekšanost suglasnika pred prednjim samoglasnicima pojavila malo prije gubljenja slabih jerova, vjerojatno u prvoj polovici 10. st. Velike su posljedice te promjene za fonološke sustave slavenskih jezika u kojima se pojavila. Tom je promjenom povećan broj suglasnika i bitno smanjena uloga samoglasnika jer su nestale intonacijske opreke i razlikovna kvantiteta. Ta je promjena uzrokovala i gubljenje fonemskoga položaja glasa *y*. On je nakon nje u tim jezicima u dopumbenoj razdiobi s glasom *i*. Pojavljuje se samo iza tvrdih, a *i* samo iza mekih suglasnika. Prijašnja opreka među samoglasnicima prebačena je tom promjenom na suglasnike. Velike su posljedice te promjene i za morfologiju, osobito deklinacije, ali to već pripada povijesti pojedinih slavenskih jezika kojom se ovdje nećemo baviti.

---

[292] To je u to doba bilo prijelazno područje između slovačkih, slovenskih i bugarskih dijalekata.

[293] Usp. Shevelov 1965: 499 – 500.

LITERATURA

Abernathy, Robert. 1968. The Slavic Liquid-Metatheses. Henry Kučera (ed.). *American Contributions to the Sixth International Congress of Slavists: Volume I: Linguistic Contributions.* The Hague: Mouton: 1 – 19

Andersen, Henning. 1978. Vocalic and Consonantal Languages. Henrik Birnbaum et. al. (ed.). *Studia Linguistica Alexandro Vasilii filio Issatschenko a Collegis Amicisque oblata.* Lisse: The Peter De Ridder Press: I – 12.

Arumaa, Peter. 1964 – 1985. *Urslavische Grammatik: Einführung in das vergleichende Studium der slavischen Sprachen 1 – 3.* Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.

Attwater, Donald. 1983. *The Penguin Dictionary of Saints.* Harmondsworth: Penguin Books.

Babič, Matjaž. 1997. *Besedni red in zgradba besedil na mikenskih tablicah.* Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

Beekes, Robert S. P. 1995. *Comparative Indo-European Linguistics: An Introduction.* Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.

Belić, Aleksandar. 1921. Najmlađa (treća) promena zadnjenepčanih suglasnika k, g i h u praslovenskom jeziku. *Južnoslovenski filolog 2*: 18 – 39.

Belić, Aleksandar. 1921.a. Srpskohrvatske glasovne grupe -jt-, -jd- i praslovensko -kti, gti- i hti. *Južnoslovenski filolog 2*: 217 – 226.

Bernštejn, S. B. 1961. *Očerk sravnitel'noj grammatiki slavjanskih jazykov.* Moskva: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR.

Bezlaj, France. 1982. *Etimološki slovar slovenskega jezika, druga knjiga: K – O.* Ljubljana: Slovenska Akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za slovenski jezik i Mladinska knjiga.

Bidwell, Charles E. 1961. The Chronology of Certain Sound Changes in Common Slavic as Evidenced by Loans from Vulgar Latin. *Word 17/2*: 105 – 127.

Bilodid, Ivan Kost'ovič. (ur.). 1969. *Sučasna ukraïns'ka literaturna mova: Vstup. Fonetyka.* Kyïv: Vydavnyctvo »Naukova dumka«.

Birnbaum, Henrik. 1956. Zu urslav. kv-. *Scando Slavica 2*: 29 – 40.

Birnbaum, Henrik. 1971. Noch einmal zur Problematik des Lautwandels idg. s > usl. h. *Scando Slavica 17*: 235 – 247.

Birnbaum, Henrik. 1978. *Common Slavic: Progress and Problems in its Reconstruction.* Columbus, Ohio: Slavica Publishers, Inc.

Birnbaum, Henrik i Peter T. Merrill. 1983. *Recent Advances in the Reconstruction of Common Slavic (1971 – 1982).* Columbus, Ohio: Slavica Publishers, Inc.

Borkovskij, Viktor Ivanovič i Petr Savvič Kuznecov. 1963. *Istoričeskaja grammatika russkogo jazyka*. Moskva: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR.
Bošković, Radosav. 1977. *Osnovi uporedne gramatike slovenskih jezika: I Fonetika*. Beograd: Naučna knjiga.
Brozović, Dalibor. 1983. O mjestu praslavenskoga jezika u indoevropskome jezičnom svijetu. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru 21 – 22*: 5 – 14.
Brozović, Dalibor. 1998. Povijesna podloga i jezičnopolitičke i sociolingvističke okolnosti. M. Lončarić (ur.): 3 – 34.
Brozović, Dalibor. 1999. Odnos hrvatskoga i bosanskoga odnosno bošnjačkoga jezika. *Jezik 47/1*: 13 – 16.
Brozović, Dalibor i Pavle Ivić. 1988. *Jezik, srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski: Izvadak iz II. izdanja Enciklopedije Jugoslavije*. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod »Miroslav Krleža«.
Brückner, Aleksander. 1957. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. (2. izdanje) Warszawa: Wiedza powszechna.
Campbell, Lyle. 1999. *Historical Linguistics: An Introduction*. Cambridge, MA: The MIT Press.
Carlton, Terence R. 1990. *Introduction to the Phonological History of the Slavic Languages*. Columbus, Ohio: Slavica Publishers, Inc.
Channon, Robert. 1972. *On the Place of the Progressive Palatalization of Velars in the Relative Chronology of Slavic*. The Hague: Mouton.
Chomsky, Noam i Morris Halle. 1968. *The Sound Pattern of English*. New York: Harper & Row.
Corin, Andrew Roy. 1997. Notes on a Typological Shift in Early Slavic Phonology. *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics 41*: 93 – 104.
Corin, Andrew Roy. 1998. On the Bifurcation of Slavic into Vocalic and Consonantal Languages. Robert A. Maguire & Alan Timberlake (eds). *American Contributions to the Twelfth International Congress of Slavists. Cracow, August – September 1998. Literature. Linguistics. Poetics*. Bloomington, Indiana. Slavica Publishers, Inc.: 314 – 325.
Courtenay, Jan Baudouin de. 1893. Dva voprosa izučenija o 'smjagčenii' ili palatalizacii v slovjanskich jazykach. *Učenyja zapiski Imperatorskago Jur'evskago Universiteta 2, II*: 1 – 30.
Courtenay, Jan Baudouin de. 1894. Einiges Über Palatalisierung (Palatalisation) und Entpalatalisierung (Dispalatalisation). *Indogermanische Forschungen 4*: 45 – 57.
Cowgill, Warren 1986. *I. Halbband: Einleitung*. Mayrhofer (hrsg.): 9 – 71.
Crowley, Terry. 1992. *An Introduction to Historical Linguistics*. Auckland: Oxford University Press.
Cvjetković Kurelec, Vesna. 1997. Standardizacija novogrčkoga u razdoblju prosvjetiteljstva. *Suvremena lingvistika 43 – 44*: 13 – 27.
Damjanović, Stjepan. 1984. *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.
Damjanović, Stjepan. 1990. Jezik Baščanske ploče. *Fluminensia 1 – 2*: 71 – 77.

Damjanović, Stjepan. 1995. *Staroslavenski glasovi i oblici.* Zagreb: Jadranka Filipović.

Dybo, Vladimir Antonovič. 1981. *Slavjanskaja akcentologija: Opyt rekonstrukcii sistemy akcentnyh paradigm v praslavjanskom.* Moskva: Izdatel'stvo »Nauka«.

Dybo, Vladimir Antonovič. 1999. Praslavjanskaja akcentnaja sistema kak otobraženie indoevropejskoj sistemy tonov. *Slavia 68*: 115 – 120.

Dybo, Vladimir Antonovič, Galina Igorevna Zamjatina i Sergej L'vovič Nikolaev. 1990. *Osnovy slavjanskoj akcentologii.* Moskva: Izdatel'stvo »Nauka«.

Ekblom, R. 1927. *Zur Entwicklung der Liquidaverbindungen im Slavischen.* Uppsala: Almquist & Wiksel.

Ekblom, R. 1935. *Die Palatalisierung von k, g, ch im Slavischen.* Uppsala: Skrifter utgivne av K. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Uppsala 29.

Erhart, Adolf. 1980. *Struktura indoíránských jazyků.* Brno: Univerzita J. E. Purkyně.

Flier, Michael S. 1998. The Jer Shift and Consequent Mechanisms of Sharping (Palatalization) in East Slavic. Robert A. Maguire & Alan Timberlake (eds.). *American Contributions to the Twelfth International Congress of Slavists. Cracow, August – September 1998. Literature. Linguistics. Poetics.* Bloomington, Indiana. Slavica Publishers, Inc.: 362 – 376.

Fučić, Branko. 1982. *Glagoljski natpisi.* Zagreb: JAZU.

Galton, Herbert. 1997. *Der Einfluß des Altaischen auf die Entstehung des Slavischen.* Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Gamkrelidze, Thomas V. i Vjačeslav Vsevolod Ivanov. 1984. *Indoevropejskij jazyk i Indoevropejcy.* Tbilisi: Izdatel'stvo Tbilisskogo universiteta.

Gebauer, Jan. 1963. *Historická mluvnice jazyka českého, Díl I: Hláskosloví.* Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.

Georgiev, Vladimir. 1963. Praslavjanskata fonemna sistema i likvidnata metateza. *Slavističen sbornik.* Sofija: Izdatelstvo na Bъlgarskata akademija na naukite: 19 – 31.

Gerovský, Georg. 1959. Zur Herkunft der Konsonantenerweichung vor e- und i- Lauten im Russischen. *Wiener slavistisches Jahrbuch 7*: 14 – 43.

Gladney, Frank Y. 1997. On the Syllabification of High Vowels in Late Common Slavic. *Journal of Slavic Linguistics 5*: 235 – 250.

Głuskina, Zofia. 1966. O drugiej palatalizacji spółgłosek tylnojęzykowych w rosyjskich dialektach północno-zachodnich. *Slavia orientalis XV/4*: 475 – 482.

Gołąb, Zbigniew. 1973. The Initial x– in Common Slavic: A Contribution to Prehistorical Slavic-Iranian Contacts. Ladislav Matejka, (ed.) *American Contributions to the Seventh International Congress of Slavists.* The Hague: Mouton: 129 – 155.

Greenberg, Marc L. 2000. *A Historical Phonology of the Slovene Language.* Heidelberg: Universitätsverlag C. Winter.

Halilović, Senahid. 1996. *Pravopis bosanskoga jezika.* Sarajevo: Preporod.

Halle, Morris i George Nick Clements 1983. *Problem Book in Phonology.* Cambridge, Ma.: MIT Press.

Havlova, Eva. 1966. Slav. človčk?. *Scando Slavica 12*: 80 – 86.
Held, Waren H., Jr. i William R. Schmalstieg i Janet E. Gertz. 1987. *Beginning Hittite*. Columbus, Ohio: Slavica Publishers, Inc.
Hercigonja, Eduard. 1994. *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*. Zagreb: Matica hrvatska.
Holzer, Georg. 1995. Die ersten nachurslavischen lautlichen Innovationen und ihre relative Chronologie. *Linguistica Baltica 4*: 247 – 256.
Holzer, Georg. 1995.a. Die Einheitlichkeit des Slavischen um 600 n. Chr. und ihr Zerfall. *Wiener slavistisches Jahrbuch 41*: 55 – 89.
Holzer, Georg. 1996. *Das Erschliessen unbelegter Sprachen: Zu den theoretischen Grundlagen der genetischen Linguistik*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
Holzer, Georg. 1998. Gibt es slavische Kastellnamen in Prokops De Aedificiis?. *Folia onomastica Croatica 7*: 115 – 129.
Holzer, Georg. 1999. Zur Auswertung von Toponymen antiken Ursprungs für die kroatische Lautgeschichte. *Folia onomastica Croatica 8*: 81 – 96.
Hopper, Paul J. 1973. Glottalized and Murmured Occlusives in IE. *Glosa 7/2*: 141– 166.
Horálek, Karel. 1955. *Úvod do studia slovanských jazyků*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
Horálek, Karel. 1959. K vývoji měkkostní korelace souhláskové v praslovanštině a v češtině. *Slavica Pragensia 1*: 53 – 58.
Horálek, Karel. 1966. Zur Frage der Jugoslavismen im Mittelslovakischen. *Die Welt der Slaven II/1 – 2*: 82 – 85.
Hraste, Mate. 1963. Refleks nazala *ǫ* u buzetskom kraju. *Ivšićev zbornik*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo: 129 – 135.
Ilievski, Petar Hr. 2000. Image of Antiquity after the Decipherment of the Linear. B. Olga Perić (ur.). *Slika antike u novovjekovlju*. Zagreb: Latina et Graeca, Odsjek za klasičnu filologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu i Hrvatsko društvo klasičnih filologa. str. 139 – 152.
Isačenko, Aleksandr Vasil'evič. 1939/1940. Versuch einer Typologie der slavischen Sprachen. *Linguistica Slovaca I/II*: 64 – 76.
Isačenko, Aleksandr Vasil'evič. 1969. The Development of the Clusters *sk', *zg' etc. in Russian. *Scando Slavica 15*: 99 – 110.
Isaković, Alija. 1995. *Rječnik bosanskoga jezika (karakteristična leksika): četvrto, dopunjeno i ispravljeno izdanje*. Sarajevo: Bosanska knjiga.
Ivanov, Valerij Vasil'evič. 1959. *Kratkij očerk istoričeskoj fonetiki russkogo jazyka*. Moskva: Učpedgiz.
Ivanova-Mirčeva, Dora i Ivan Haralampiev. 1999. *Istorija na bъlgarskija ezik*. Veliko Tъrnovo: Faber.
Ivić, Pavle. 1958. *Die serbokroatischen Dialekte: Ihre Struktur und Entwicklung*. The Hague: Mouton.
Ivić, Pavle. 1958.a. Osnovnye puti razvitija serbohorvatskogo vokalizma. *Voprosy jazykoznanija 7/1*: 3 – 20.

Ivić, Pavle. 1966. Perioden in der Geschichte der Struktur des Serbokroatischen. *Die Welt der Slaven 11/1 – 2*: 32 – 43.
Ivić, Pavle. 1974. O uslovima za čuvanjc i ispadanje poluglasa u srpskohrvatskom. *Zbornik za filologiju i lingvistiku XVII/2*: 37 – 47.
Ivić, Pavle i Milica Grković. 1971. O počecima zamene poluglasa sa *a* u ćirilskim spomenicima. *Zbornik za filologiju i lingvistiku XIV/1*: 53 – 59.
Ivšić, Stjepan. 1941 – 42. Grafija imena kneza Višeslava na njegovoj krstionici. *Nastavni vjesnik 50/6*: 409 – 416.
Ivšić, Stjepan. 1970. *Slavenska poredbena gramatika.* Zagreb: Školska knjiga.
Jacobsson, Gunnar. 1974. Some Problems Connected with the Third Palatalization of Velars in Slavic. *Scando Slavica 20*: 187 – 195.
Jagić, Vatroslav. 1869. Podmlađena vokalizacija u hrvatskom jeziku. *Rad JAZU 9*: 65 – 155.
Jagić, Vatroslav. 1880. Woher das sekundäre a?. *ASPh 4*: 397 – 411.
Jagić, Vatroslav. 1900. Die irrationalen Vokale. *ASPh 22*: 553 – 560.
Jahić, Dževad, Senad Halilović i Ismail Palić. 2000. *Gramatika bosanskoga jezika.* Zenica: Dom štampe.
Jakobson, Roman. 1952. On Slavic Diphtongs Ending in a Liquid. *Slavic Word 8/4*: 306 – 310.
Jakobson, Roman. 1962. *Selected Writings I.: Phonological Studies.* The Hague: Mouton & Co.
Jakubinskij, Lev Petrovič. 1953. *Istorija drevnerusskogo jazyka.* Moskva: Učpedgiz.
Jankowski, F. M. (ur.). 1976. *Sučasnaja belaruskaja litaraturnaja mova.* Minsk: Vyšejša ja škola.
Janovič, Elena Ivanovna. 1986. *Istoričeskaja grammatika russkogo jazyka.* Minsk: Izdatel'stvo »Universitetskoe«.
Jauk-Pinhak, Milka. 1972. Stara indijska lingvistička teorija. *Suvremena lingvistika 5– 6*: 77 – 81.
Jauk-Pinhak, Milka. 1984. Filip Vezdin, De latini sermonis origine. *Živa antika 34*: 133 – 138.
Junković, Zvonimir. 1982. Kratki poluglas u krčkim govorima. *Filologija 11*: 393– 403.
Kaszëbskô Biblëjô : Nowi Testament: IV Ewanjelje. 1992. Poznań: Hlondianum.
Katamba, Francis. 1989. *An Introduction to Phonology.* London: Longman.
Katičić, Radoslav. 1970. *A Contribution to the General Theory of Comparative Linguistics.* The Hague: Mouton.
Katičić, Radoslav. 1971. *Jezikoslovni ogledi.* Zagreb: Školska knjiga.
Katičić, Radoslav. 1976. *Ancient Languages of the Balkans.* The Hague: Mouton.
Katičić, Radoslav. 1998. *Litterarum studia: Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja.* Zagreb: Matica hrvatska.
Katičić, Radoslav. 1998.a. Razvoj. M. Lončarić (ur.)1998: 37 – 53.

Kenstowicz, Michael i Charles Kisseberth. 1979. *Generative Phonology: Description and Theory*. New York: Academic Press.
Klaić, Nada. 1971. *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*. Zagreb: Školska knjiga.
Knutsson, Knut. 1926. *Über die sogenannte zweite Palatalisierung in den slawischen Sprachen*. Lund: C. W. K. Gleerup.
Koneski, Blaže. 1967. *Istorija na makedonskiot jazik*. Skopje: Kultura.
Koneski, Blaže. 1976. *Gramatika na makedonskiot literaturen jazik: Del I i II*. Skopje: Kultura.
Kopečný, František. 1949. K otázce klasifikace slovanských jazyků. *Slavia 19*: 1 – 12.
Kortlandt, Frederik. 1994. From Proto-Indo-European to Slavic. *Journal of Indo– European Studies 22*: 91 – 112.
Koschmieder, Erwin. 1959. Die Palatalitätskorrelation im Slavischen. *Zeitschrift für slavische Philologie 27/2*: 247 – 255.
Krajčovič, Rudolf. 1962. O príčinách vzniku západoslovanskej kontrakcie. *Slavica Pragensia 4*: 111 – 115.
Lamprecht, Arnošt. 1966. *Vývoj fonologického systému českého jazyka*. Brno: Universita J. E. Purkyně.
Lamprecht, Arnošt. 1987. *Praslovanština*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně.
Laškova, Lili. 2000. *Uvod v sravnitelnata gramatika na slavjanskite ezici*. Sofija: IK »Emas«.
Lehfeldt, Werner. 1993. *Einführung in die morphologische Konzeption der slavischen Akzentologie*. München: Verlag Otto Sagner.
Lehr-Spławiński, Tadeusz. 1957. *Studia i szkice wybrane z językoznawstwa słowiańskiego*. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe.
Lehr-Spławiński, Tadeusz i Zdzisław Stieber. 1957. *Gramatyka historyczna języka czeskiego*. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe.
Lencek, Rado L. 1982. *The Structure and History of the Slovene Language*. Columbus: Slavica Publishers, Inc.
Leskien, August. 1914. *Grammatik der serbo-kroatischen Sprache*. Heidelberg: Carl Winter's Universitätsbuchhandlung.
Lončarić, Mijo. 1996. *Kajkavsko narječje*. Zagreb: Školska knjiga.
Lončarić, Mijo (ur.). 1998. *Hrvatski jezik*. Opole: Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej.
Lončarić, Mijo i Vesna Zečević. 1998. Jat u kajkavštini. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje 25*: 171 – 194.
Lukežić, Iva i Marija Turk. 1998. *Govori otoka Krka*. Crikvenica: Libellus.
Lunt, Horace G. 1956. On the Origins of Phonemic Palatalization in Slavic. *For Roman Jakobson*. The Hague: Mouton: 306 – 315.
Lunt, Horace G. 1981. *The Progressive Palatalization of Common Slavic*. Skopje: Macedonian Academy of Sciences and Arts.
Lunt, Horace G. 1997. Common Slavic, Proto-Slavic, Pan-Slavic: What Are We Talking About? I. About Phonology. *IJSLP 41*: 7 – 67.

Machek, Václav. 1939. Untersuchungen zum Problem des anlautenden ch- im Slavischen. *Slavia 16*: 161 – 219.
Mareš, František Václav. 1969. *Diachronische Phonologie des Ur- und Frühslavischen.* München: Verlag Otto Sagner.
Mareš, František Václav. 1971. Kontrakce vokálů v slovanských jazycích. *Slavia 40*: 525 – 536.
Mareš, František Václav. 1976. Interferenz der Weichheit und der Stimmbeteiligung im Slavischen. *Wiener Slavistisches Jahrbuch 22*: 48 – 73.
Mareš, František Václav. 1979. *An Anthology of Church Slavonic Texts of Western (Czech) Origin.* München: Wilhelm Fink Verlag.
Mareš, František Václav. 1980. Die Tetrachotomie und doppelte Dichotomie der slavischen Sprachen. *Wiener Slavistisches Jahrbuch 26*: 33 – 45.
Mareš, František Václav. 1983. Der Zusammenhang zwischen dem Phonem *Jat* und den Nasalvokalen in der Entwicklung des slavischen Vokalismus. Jacob P. Hursky (ed.) *Studies in Ukrainian Linguistics in Honor of George Y. Shevelov. The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States, Vol XV, 1981 – 1983, No 39 – 40*: 199 – 205.
Mareš, František Václav. 1984. Fonološki inovacii vo makedonskiot jazik i vo negovite dijalekti. *Prilozi 9/2*. Skopje: Makedonska akademija na naukite i umetnostite, Oddelenie za lingvistika i literaturna nauka: 65 – 83.
Marvan, Jiří. 1967. Zur Rolle der Kontraktion in der alttschechischen Nominaldeklination. *Scando Slavica 13*: 221 – 238.
Matasović, Ranko. 1992. Distribucija indoevropskog fonema *r: kavkasko-indoevropska tipološka podudarnost. *Suvremena lingvistika 34*: 201 – 205.
Matasović, Ranko. 1994. Winterov zakon i baltoslavensko jezično zajedništvo. *Suvremena lingvistika 38*: 5 – 23.
Matasović, Ranko. 1994.a. Proto-Indo-European *b and the Glottalic Theory. *Journal of Indo-European Studies 22*: 133 – 149.
Matasović, Ranko. 1996. *A Theory of Textual Reconstruction in Indoeuropean Linguistics.* Frankfurt am Main: Peter Lang.
Matasović, Ranko. 1997. *Kratka poredbenopovijesna gramatika latinskoga jezika.* Zagreb: Matica hrvatska.
Mayrhofer, Manfred (hrsg.). 1986. *Indogermanische Grammatik: Band I.* Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.
Meillet, Antoine. 1934. *Le slave commun.* Paris: Librairie Champion.
Mihaljević, Milan. 1991. *Generativna i leksička fonologija.* Zagreb: Školska knjiga.
Mihaljević, Milan. 1991.a. *Generativna fonologija hrvatske redakcije crkvenoslavenskog jezika.* Zagreb: Filozofski faultet, Odsjek za opću lingvistiku i orijentalne studije.
Mihaljević, Milan. 1996. Šrke i fraške glagoljaške. *Croatica 42 – 44*: 269 – 280.
Mihaljević, Milan. 1997. Jezična slojevitost Brevijara Vida Omišljanina iz 1396. godine. *Filologija 29*: 119 – 138.

Mihaljević, Milan. 2000. Die Jer-Zeichen in den ältesten kroatisch-glagolitischen Fragmenten. Heinz Miklas hrsg. *Glagolitica: Zum Ursprung der slavischen Schriftkultur*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften: 150 – 163.

Milewski, Tadeusz. 1965. Ewolucja prasłowiańskiego systemu wokalicznego. *Rocznik slawistyczny 24/1*: 5 – 18.

Mirčev, Kiril. 1978. *Istoričeska gramatika na bъlgarskija ezik: Treto izdanie*. Sofija: Nauka i izkustvo.

Mladenović, Aleksandar. 2000. O nekim pitanjima stvaranja srpske redakcije staroslovenskog jezika. Margarita Mladenova (ur.). *Acta Palaeoslavica vol. 1*. Sofia: Heron Press: 41 – 45.

Moguš, Milan. 1971. *Fonološki razvoj hrvatskoga jezika*. Zagreb: Matica hrvatska.

Muljačić, Žarko. 1997. Sjaj i bijeda 'kladističkog' modela (s posebnim osvrtom na sudbinu 'rodoslovnog stabla' u romanistici). *Suvremena lingvistika 43 – 44*: 211 – 232.

Novák, L'udovít. 1980. *K najstarším dejinám slovenského jazyka*. Bratislava: VEDA, vydavatel'stvo Slovenskej akadcmie vied.

Nyomárkay, István. 1989. *Ungarische Vorbilder der kroatischen Spracherneuerung*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Orel, Vladimir. 1995. Slavic *ryba 'fish'. *Journal of Slavic Linguistics 3(1)*: 164 – 169.

Pauliny, Eugen. 1963. *Fonologický vývin slovenčiny*. Bratislava: Vydatel'stvo Slovenskej akadémie vied.

Popović, Ivan. 1960. *Geschichte der serbokroatischen Sprache*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag.

Press, J. Ian. 1977. The Place of the Vowel **y** in the Development of the Slavonic Languages. *Slavonic and East European Review 55/4*: 470 – 490.

Rački, Franjo. 1877. *Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia*. Zagreb: JAZU.

Rehder, Peter (hrsg.). 1986. *Einführung in die Slavischen Sprachen*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft. (1. izdanje)

Rehder, Peter (hrsg.). 1998. *Einführung in die Slavischen Sprachen*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft. (3. promijenjeno izdanje)

Rešetar, Milan. 1921. Sekundarni poluglas u srpskohrvatskom književnom jeziku. *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor 1*: 238 – 251.

Ribarić, Josip. 1940. *Razmještaj južnoslovenskih dijalekata na poluotoku Istri*. Beograd: Srpska kraljevska akademija.

Rigler, Jakob. 1965. Rozwój ě w języku słoweńskim. *Rocznik slawistyczny 24/1*: 79– 92.

Rigler, Jakob. 1968. Dvojni refleksi kratkega ě v slovenščini. *Zbornik za filologiju i lingvistiku 1 1*: 249 – 255.

Rimskyj misal. 1992. Olomouc: AVE, nakladatelstvi olomouckého arcibiskupství.

Salmons, Joseph C. & Brian D. Joseph (eds.). 1998. *Nostratic: Sifting the Evidence*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.

Saussure, Ferdinand de. 1879. *Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes.* Leipzig: B. G. Teubner.

Schmid, Wolfgang P. 1986. Zur Dehnstufe im Baltischen und Slavischen. Reinhold Olesch & Hans Rothe (hrsg.). *Festschrift für Herbert Bräuer zum 65. Geburtstag am 14. April 1986.* Köln: Böhlau Verlag.

Sesar, Dubravka. 1996. *Putovima slavenskih književnih jezika.* Zagreb: Zavod za lingvistiku Filozofskoga fakulteta.

Shevelov, George Y. 1964. Weak Jers in Serbo-Croatian and South Slavic: Developments in the Word Initial Syllable. *Zbornik za filologiju i lingvistiku VII*: 23 – 43.

Shevelov, George Y. 1965. *A Prehistory of Slavic: The Historical Phonology of Common Slavic.* New York: Columbia University Press.

Simeon, Rikard. 1969. *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva.* Zagreb: Matica hrvatska.

Skok, Petar. 1928 – 1929. O slovenskoj palatalizaciji sa romanističkog gledišta. *Južnoslovenski filolog 8*: 38 – 64.

Skok, Petar. 1971 – 1974. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika.* Zagreb: JAZU.

Sørensen, Hans C. 1952. Die sogenannte Liquidametathese im Slavischen. *Acta linguistica 7*: 40 – 61.

Stadnik, Elena. 2001. Das phonologische System des Ukrainischen und einige Besonderheiten seiner Entwicklung. *Zeitschrift für Slawistik 46/1*: 95 – 107.

Stenzler, Adolf F. 1970. *Elementarbuch der Sanskrit-Sprache: Sechzehnte Auflage.* Berlin: Walter de Gruyter & Co.

Stieber, Zdzisław. 1969. *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich. Fonologia.* Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe.

Strunk, Klaus. 1985. Flexionskategorien mit akrostatischem Akzent und die sigmatischen Aoriste. Bernfried Schlerath (Hrsg.). *Grammatische Kategorien Funktion und Geschichte.* Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag.

Szemerényi, Oswald. 1989. *Einführung in die vergleichende Sprachwissenschaft.* Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Škiljan, Dubravko. 1989. Herodotova priča o najstarijem narodu i jeziku. *Latina et Graeca 33*: 3 – 8.

Tentor, Mate. 1909. Der čakavische Dialekt der Stadt Cres (Cherso). *Archiv für slavische Philologie 30*: 146 – 204.

Thiimmel, Wolf. 1967. Die dritte oder Baudouinsche Palatalisierung im Slavischen. *Scando Slavica 13*: 115 – 145.

Timberlake, Alan. 1978. K istorii zadnenebnyh fonem v severnoslavjanskih jazykah. Henrik Birnbaum (ed.). *American Contributions to the Eighth International Congress of Slavists. Zagreb and Ljubljana, September 3 – 9, 1998. Volume 1, Linguistics and Poetics.* Columbus, Ohio. Slavica Publishers, Inc.: 699 – 726.

Totomanova, Anna-Marija. 2001. *Iz bulgarskata istoričeska fonetika (2. izd.).* Sofija: Universitetsko izdatelstvo »Sv. Kliment Ohridski«.

Trubetzkoy, Nikolaj Sergeevič. 1925. Die Behandlung der Lautverbindungen tl, dl in den slavischen Sprachen. *Zeitschrift für slavische Philologie 2*: 117 – 121.
Trubetzkoy, Nikolaj Sergeevič. 1930. Über die Entstehung der gemeinwestslavischen Eigentümlichkeiten auf dem Gebiete des Konsonantismus. *Zeitschrift für slavische Philologie 7*: 383 – 406.
Trubetzkoy, Nikolaj Sergeevič. 1987. *Izbrannye trudy po filologii*. Moskva: Progres.
Turk, Marija i Helena Pavletić. 1999. Posrednički jezici u kalkiranju. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje 25*: 359 – 375.
Vaillant, André. 1950. *Grammaire comparée des langues slaves. I. Phonétique*. Lyon: Éditions IAC.
Velcheva, Boryana. 1988. *Proto-Slavic and Old Bulgarian Sound Changes*. Columbus, Ohio: Slavica Publishers, Inc.
Velčeva, Borjana. 1999. Късната българска глаголица. *Kirilo-Metodievski studii 12*: 87 – 152.
Vermeer, W. 1986. The Rise of the North Russian Dialect of Common Slavic. *Studies in Slavic and General Linguistics 8*: 503 – 515.
Vince, Zlatko. 1978. *Putovima hrvatskoga književnog jezika*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
Vranić, Silvana. 2002. Općehrvatska jednadžba /ǫ/ > /V/ < /ļ/ u govorima ekavskoga dijalekta čakavskoga narječja. *Riječki filološki dani 4*: 555 – 570.
Vulić, Sanja. 1998. Rumunjski Hrvati u pretpreporodnom i preporodnom razdoblju. *Dani hvarskog kazališta XXIV*: 567 – 574.
Vývoj ... 1964. *Vývoj českého jazyka a dialektologie*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
Waterman, John T. (ed.). 1978. *Leibniz and Ludolf on Things Linguistic: Excerpts from Their Correspondence (1688 – 1703)*. Berkeley: University of California Press.
Wijk, Nikolaas van.1941. Zum urslavischen sog. Synharmonismus der Silben. *Linguistica Slovaca 3*: 41 – 48.
Zaliznjak, Andrej Anatol'evič. 1995. *Drevnenovgorodskij dialekt*. Moskva: Škola »Jazyki russkoj kul'tury«.
Zdovc, Paul. 1972. *Die Mundart des südöstlichen Jauntales in Kärnten*. Wien: Hermann Böhlaus Nachf. Kommissionsverlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
Zinkevičius, Zigmas. 1998. *The History of the Lithuanian Language*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
Žylko, Fedot Trofymovyč. 1958. *Govory ukraïns'koj movy*. Kyïv: Deržavne učbovo-pedagogične vydavnyctvo »Radjans'ka škola«.
Žylko, Fedot Trofymovyč. 1963. *Fonologični osoblyvosti ukraïns'koj movi v porivnjanni z inšimi slov'jans'kymy*. Kyïv: Vydavnyctvo Akademiï nauk Ukraïns'koj RSR.
Žuravlev, V. K. 1963. Iz istorii vokalizma v praslavjanskom jazyke pozdnego perioda. *Voprosy jazykoznanija. 12/2*: 8 – 19.

ŠKOLSKA KNJIGA, d.d.
Zagreb, Masarykova 28

Za izdavača
ANTE ŽUŽUL, prof.

Predsjednik Uprave
dr. sc. DRAGOMIR MAĐERIĆ

Tisak dovršen u rujnu 2002.

SLAVENSKA POREDBENA GRAMATIKA

1. dio

Uvod i fonologija

visokoškolski je udžbenik koji obuhvaća uvod u genetsko poredbeno jezikoslovlje, prikaz svih porodica indoeuropskih jezika i povijest glasova od indoeuropskoga prajezika do kraja slavenskoga jezičnog jedinstva. Knjiga donosi suvremene znanstvene spoznaje s tog područja, a namijenjena je ponajprije studentima hrvatskoga i drugih slavenskih jezika, no također će korisno poslužiti i studentima ostalih jezika i općega jezikoslovlja. Knjiga je nedvojbeno nezaobilazan priručnik za slaviste, ali i za sve jezikoslovce kojima specijalnost nisu slavenski jezici.

811.16'36
MIH
s1 Č
B19660
GRADSKA KNJIŽNICA